

ΠΑΝΕΠΗΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΔΙΠΛΟΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ

Δημοτικισμός : Γλωσσικές θέσεις & πολιτικές
αντιπαραθέσεις (1888-1917)

Τριμελής Επιτροπή
Πετμετζάς Σωκράτης
Χατζηιωσήφ Χρήστος
Γάζη Φωτεινή

ΡΕΘΥΜΝΟ
ΟΚΤΩΜΒΡΙΟΣ 2002

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι διττός. Από τη μια επιχειρεί να καταδείξει τη δυναμική του δημοτικισμού στην προσπάθειά του να καταξιωθεί στο δημόσιο χώρο και τις αντιδράσεις που γέννησε αυτή η απόπειρα. Από την άλλη να αναδείξει τις εσωτερικές αντιφάσεις του κινήματος. Πρωτίστως, ανιχνεύει τη συγκρότηση και συντήρηση των δικτύων μεταξύ των δημοτικιστών, που ξεκινάνε από τον πυρήνα Ψυχάρη, Πάλλη, Εφταλιώτη, και διευρυνόμενα οδηγούνται στο σχεδιασμό ποικίλης δράσης που θα καταλήξει στη χρηματοδότηση της έκδοσης του *Νουμά*. Το περιοδικό αυτό θα αποτελέσει τη μακροβιότερη φωνή του δημοτικισμού, αλλά και το πεδίο όπου μπορούν να καταγραφούν συγκρούσεις είτε προσωπικές, λόγω της επιχειρηματικής πρακτικής που αναπτύσσεται μεταξύ χρηματοδότη και χρηματοδοτούμενου, αλλά και ιδεολογικές, αφού οι δημοτικιστές διανοούμενοι αρθρώνουν λόγο κοινωνικό. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο εδράζεται ο δεύτερος στόχος που, λειτουργώντας παραπληρωματικά προς τον πρώτο, επιδιώκει να καταδείξει ότι πίσω από την κοινή δράση και παρά την ενοποιητική δύναμη του αιτήματος για αναγέννηση του κράτους μέσω της λαϊκής γλώσσας οι αποκλίσεις είναι μεγάλες. Μ' αυτό τον τρόπο επιχειρεί να υπονομεύσει και την άποψη που αντιμετωπίζει το δημοτικισμό ως εποποιία της αστικής τάξης και δεν επιτρέπει να αξιολογηθεί αυτός ως κίνημα που παρήγαγε ποικίλους λόγους και συγκρούσεις σε όλα τα επίπεδα.

Μέχρι τώρα, ο κύριος όγκος της ελληνικής ιστοριογραφικής και φιλολογικής παραγωγής για το Δημοτικισμό, παραγωγή που εγγράφεται χρονικά σχεδόν εξ ολοκλήρου στο μεταπολιτευτικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, εντάσσει το κίνημα στην ευρύτερη πορεία του αστικού εκσυγχρονισμού του νέου ελληνικού κράτους. Ο αστικός αυτός χαρακτήρας, ως φαινόμενο εκσυγχρονιστικό, νεωτερικό, συνδέεται με την τρικουπική πολιτική για να φτάσει στο απόγειό του με τις κυβερνήσεις του Ελ. Βενιζέλου.¹

¹ Βασικά βιβλία που εντάσσουν το Δημοτικισμό στα πλαίσια της επιδίωξης της αστικής ολοκλήρωσης είναι: Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Μπουκουμάνης, 1973, G. Augustinos, *Consciousness and History: Nationalist critics of Greek Society 1897-1914*, 1977. Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι. Αγνοί αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, 1992(α' έκδοση 1977) και *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Γλωσσικός Συμβιβασμός του 1911*, 1977. Στο τελευταίο της βιβλίο Α. Φραγκουδάκη, *Η Γλώσσα και το Έθνος 1880-1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, Αλεξάνδρεια, 2001, παρόλο που αναζητά την ιστορία της ταύτισης του καθαρευουσιανισμού με την αντίδραση και του δημοτικισμού με την πρόοδο, οι ερμηνείες που στη συνέχεια δίνει ταυτίζονται με εκείνες των προηγούμενων

Παρόλο που τονίζεται συχνά η πολυπλοκότητα του κινήματος και η δυνατότητά του να ενεργοποιεί ποικίλες δυνάμεις (εθνικιστές, σοσιαλιστές, κοινωνιολόγους), καθώς και το άγονο του αφοριστικού εγχειρήματος που ταυτίζει τη Δημοτική με την πρόοδο και την Καθαρεύουσα με την αντίδραση, η ερμηνεία του γλωσσικού ζητήματος επιχειρείται μέσα από ένα διπολικό σχήμα ταξικού διαχωρισμού: Η Δημοτική συνδέεται με τις αστικές, εκσυγχρονιστικές δυνάμεις, ενώ η Καθαρεύουσα συνδέεται με τις παραδοσιακές, προ-αστικές ελίτ, τα «τζάκια» και έχει την υποστήριξη θεσμών, όπως η κυβερνητική εξουσία, το Πανεπιστήμιο, η Εκκλησία. Έτσι η μεν καθαρεύουσα έχει το κύρος και την αυθεντία της εξουσίας, την οποία θα προσπαθήσει να διαφυλάξει, ενώ η δημοτική προσπαθώντας να αρθρώσει έναν ηγεμονικό λόγο σε χώρους, όπως η λογοτεχνία, η εκπαίδευση, οι επιστήμες θα αναδείξει νέους διανοούμενους, «οργανικούς»², της ανερχόμενης αστικής τάξης έναντι των «παραδοσιακών» διανοουμένων που υπερασπίζονται τα κεκτημένα. Κατά την Πατρικίου «ο δημοτικισμός υπήρξε ο χώρος μέσα στον οποίο φάνηκε ανάγλυφη η πρόσκρουση της νεωτερικότητας στις αδράνειες της ελληνικής κοινωνίας»³. Ενισχύοντας την παραπάνω επιχειρηματολογία η Πατρικίου συσχετίζει την ιστορική ηγεσία του Δημοτικισμού και ιδιαίτερα τους Πάλλη, Εφταλιώτη, Πετροκόκκινο και Βλαστό που εργάζονται στον εμπορικό οίκο Ράλλη ως προς τη σύνθεση και τους σκοπούς με τις αστικές δυνάμεις που συγκρότησαν την κοινωνική βάση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. «Οι άνθρωποι αυτοί παλεύουν όπως και τότε, με το λόγο τους αλλά και με το χρήμα τους, για την προαγωγή της εθνικής συνείδησης...σε συνθήκες κοινωνικής αρρυθμίας και εθνικής κρίσης, τις οποίες έχουν προκαλέσει η

βιβλίων. Η βασική συνισταμένη τους είναι η ένταξη του δημοτικισμού στον αστικό εκσυγχρονισμό που ολοκληρώνεται με το Βενιζέλο. Φ. Ηλιού «Εισαγωγικό Σημείωμα» στο Δ. Γληνός, *Άπαντα*, τ. Α΄ και Β΄, Θεμέλιο, σ.ια΄-λη΄. Εμ. Κριαράς, *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του Δημοτικισμού*, 1986. Δ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη 1987. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και Κοινωνικό πρόβλημα*, 1976 και *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, 1999. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, *Από τον Ψυχάρη στο Γληνό*, 1986. Α. Φωτιάδου, *Των Δραγούμης. Οι απόψεις του για την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τον εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*, 1986. Ο Εμμ. Μοσχονάς στο «Ενας αιώνας δημοτικισμού. Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις» που αποτέλεσε τον πρόλογο στο έργο του Αλ. Πάλλη, *Μπροσός*, 1975, σ.ιβ΄-ρκα΄ επιφέρει ρωγή στη κυρίαρχη θέση που ταυτίζει το δημοτικισμό με τους αστούς.

² Τον όρο του Gramsci υιοθετεί η Φραγκουδάκη στο έργο *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, ό.π., ιδιαίτερα σ.92-96.

³ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση...*, ό.π., σ.15. Ο Φ. Ηλιού θα μιλήσει για την αντοχή «των παραδοσιακών δομών η οποία ενισχύει τις αδράνειες της ελληνικής κοινωνίας και παρεμποδίζει

πτώχευση του 1893 και ο πόλεμος του 1897»⁴. Μέσω όμως αυτού του σχήματος δεν μπορεί να απαντηθεί επαρκώς το ερώτημα γιατί ένα μεγάλο μέρος του αστικού κόσμου, στελέχη του βενιζελικού χώρου θα επιδιώξουν την καθιέρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους στο Σύνταγμα του 1911, καθώς και τις συνεχείς παλινδρομήσεις της εξουσίας σχετικά με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η οποία ατελώς επιτυγχάνεται το 1917 στα πλαίσια μιας επαναστατικής κυβέρνησης. Γι' αυτό, άλλωστε, ο Εμμ. Μοσχονάς επισημαίνει ότι οι φορείς της συντήρησης ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη και πολιτική παράταξη με τους δημοτικιστές, τουλάχιστον από το 1909 και μετά. Ο ίδιος βλέποντας το ερμηνευτικό αδιέξοδο προτείνει ως πιο πιθανό σχήμα ερμηνείας εκείνο που ταυτίζει τη Δημοτική με τους φιλελεύθερους αστούς και την Καθαρεύουσα με τους συντηρητικούς αστούς⁵.

Η παρούσα εργασία αναγνωρίζει ότι τα βασικά αιτήματα, που διατυπώνονται από το τέλος του 19^{ου} αι., όπως σύγχρονο κράτος με ακμαία οικονομία, στρατό, διοίκηση, λογοτεχνία, επαρκή εθνικό χώρο, που θα στέκεται με αξιώσεις απέναντι στα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη, εντάσσει την ελληνική κοινωνία στην αστική προοπτική. Αυτά, όμως, αποτελούν αιτήματα και των καθαρολόγων και των δημοτικιστών. Η διαφορά βρίσκεται στο μέσο με το οποίο θα επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι, δηλαδή στη γλώσσα. Η δυναμική της γλώσσας έχει καταδειχτεί στις σύγχρονες ιστοριογραφικές αναζητήσεις. Η παρούσα εργασία εκλαμβάνει τη γλώσσα όχι ως αφηρημένο σύστημα σημείων στο οποίο μετέχουν όλοι δημοκρατικά, αλλά ως κοινωνικό γεγονός στο οποίο καταγράφονται και αναδεικνύονται οι κοινωνικές συγκρούσεις⁶.

ή αναστέλλει την ολοκλήρωση των μετασχηματισμών που προτείνονται από τις ανερχόμενες κοινωνικές ομάδες», στο Δ. Γληνός, *Άπαντα*, ό.π., τ. Α', σ.1δ'.

⁴ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα...*, ό.π., σ.139-140. Οι αναζητήσεις, βέβαια, του νεοελληνικού διαφωτισμού δεν ανιχνεύονται μόνο στο δημοτικισμό, αλλά συνδέονται και με τη δράση διανοουμένων που εντάσσονται στο πεδίο της καθαρεύουσας. Βλ. παρακάτω την αναφορά στον Κοραή και τη διαμάχη Σούτσου, Ασώπιου.

⁵ Ε. Μοσχονάς, ό.π., σ.λζ' και ριζ'-ρη'.

⁶ Βλ. σχετικά και Β. Βολοσίνοφ, *Μαρξισμός και Φιλοσοφία της Γλώσσας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998 καθώς και Τ. Crowley, *Language in History*, London 1996 και ιδιαίτερα τις σ.30-53, όπου αναλύεται η άποψη του Μ. Bakhtin για τη γλώσσα ως προϊόν κοινωνικής και ιστορικής σύγκρουσης. Βέβαια, η σύγχρονη ιστοριογραφία έχει διευρύνει τη συζήτηση θέτοντας ερωτήματα που σχετίζονται με το αν η γλώσσα απλώς αποτελεί παθητικό μέσο, χάρη στο οποίο εκβάλλουν στο πολιτικό πεδίο κοινωνικές αντιθέσεις και αιτήματα ή έχει αυτόνομο βάρος ικανό να γεννήσει κινήματα αναγέννησης. Για το θέμα αυτό βλ. τον προβληματισμό που διατυπώνεται από τον Jones στο έργο του G. S. Jones, *Languages of Class. Studies in English Working Class History 1832-1982*, Cambridge 1983, ιδιαίτερα στη εισαγωγή, σ. 1-24 και σ.107. Η παρούσα εργασία εκλαμβάνει τη γλώσσα ως περιέχον που ενέχει τη δυναμική να επιφέρει αλλαγές. Αυτό δε σημαίνει ότι αποτελεί αυτόνομο γεγονός που υποκαθιστά την κοινωνική

Λειτουργώντας ως τέτοιο αποτελεί πεδίο στο οποίο αναπτύσσονται εναλλακτικοί και κάποτε αποκλίνοντες πολιτικοί λόγοι. Άρα, το ουσιώδες για μας είναι να καταδειχτεί ότι, εκτός της κυρίαρχης σύγκρουσης καθαρεύουσας – δημοτικής, στους κόλπους του δημοτικισμού ενυπάρχουν σημαντικές ιδεολογικές, πολιτικές και εθνικιστικές διαφορές. Επομένως οι δυσκολίες του γλωσσικού εγχειρήματος δεν οφείλονται μόνο στις αντιδράσεις των καθαρολόγων, αλλά και στις συγκρούσεις εντός του δημοτικιστικού στρατοπέδου. Άλλωστε και σε καθαρά γλωσσικό επίπεδο, εκτός ορισμένων θεμελιωδών παραδοχών για τη δημοτική γλώσσα, οι αποκλίσεις ήταν τεράστιες και κατέδειξαν με την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου τις διαφορές και στη γλώσσα που επιζητούσαν οι δημοτικιστές και στα μέσα που θα χρησιμοποιούσαν για την καθιέρωσή της.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων χρησιμοποιήθηκε ως πρωτογενές υλικό το περιοδικό *Νουμάς* μέχρι το 1917 και η αδημοσίευτη αλληλογραφία του Ίωνα Δραγούμη με επιφανείς προσωπικότητες του δημοτικισμού, αλλά και με λιγότερο γνωστούς εκπροσώπους του που εμπλέκονται όμως άμεσα ή έμμεσα στην οργανωμένη δράση. Από το Αρχείο του Ίωνα Δραγούμη, που βρίσκεται στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη, επελέγησαν, καταγράφηκαν και μελετήθηκαν 324 επιστολές που εκτείνονται χρονικά από το 1897 μέχρι το 1917. Επίσης εντάχθηκαν στο προς μελέτη υλικό 47 αδημοσίευτες επιστολές του Ψυχάρη και 1 επιστολή του Πέτρου Βλαστού στο Δημήτρη Πετροκόκκινο. Χρησιμοποιήθηκαν ακόμα συμπληρωματικά όλες οι δημοσιευμένες αλληλογραφίες των δημοτικιστών.

Δεύτερο πεδίο μελέτης και αναζήτησης υλικού αποτέλεσε το περιοδικό *Νουμάς*, το κατεξοχήν δημοτικιστικό όργανο. Αντικείμενο έρευνας αποτέλεσε η περίοδος από το 1903, που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά, μέχρι το 1917 που διακόπηκε η έκδοσή του. Η μετέπειτα περίοδος, που το περιοδικό θα εξελιχθεί σε καθαρά λογοτεχνικό, δεν ενδιαφέρει την παρούσα εργασία ούτε ως θέμα, αλλά ούτε και ως χρονική περίοδος.

Ο χρόνος που ενδιαφέρει εδώ εκτείνεται από το 1888, σημείο που με την έκδοση του έργου του Ψυχάρη *Το Ταξίδι μου* θεωρείται τυπικά ως σημείο εκκίνησης του δημοτικισμού και τελειώνει το 1917, όπου επιτυγχάνεται η

δυναμική. Ακριβώς επειδή εκλαμβάνεται ως κοινωνικό γεγονός υποτάσσεται στις αλλαγές της κοινωνίας. Πιο σωστά η σχέση θα μπορούσε να οριστεί ως σχέση αλληλεπίδρασης.

πρώτη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με την εισαγωγή της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο. Το θέμα, βέβαια, δε λήγει εκεί, αλλά οι ζυμώσεις έχουν συντελεστεί και από δω και πέρα ο δημοτικισμός, θα συνδεθεί στο πολιτικό πεδίο με μία παράταξη, τους φιλελεύθερους, και απ' αυτούς θα περιμένει τη θεσμοθέτησή του. Μετά το Διχασμό η συζήτηση περί γλώσσας αλλάζει ποιοτικά και αντιμετωπίζεται ως δευτερεύουσα στα πλαίσια των πολιτικών και ιδεολογικών αναζητήσεων. Πέραν των ορίων αυτών γίνεται αναφορά και στη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927 και στη διάλυσή του το 1929, όπου συγκεκριμενοποιούνται και διεκδικούν θέση στο δημόσιο, πολιτικό χώρο ιδεολογίες που διατυπώθηκαν για πρώτη φορά το 1907.

Η δομή της παρούσας εργασίας ακολουθεί την παραπάνω συλλογιστική. Ξεκινάει από την ανάδειξη της δράσης των δημοτικιστών που εκφράζεται με το σχεδιασμό και τη χρηματοδότηση έκδοσης βιβλίων και με απόπειρες για έκδοση περιοδικών, εφημερίδων και για ίδρυση Συλλόγου. Το κεφάλαιο 3 επιχειρεί να καταδείξει πώς εκβάλλει η προηγούμενη οργάνωση στο *Νουμά*, η χρηματοδότηση του οποίου, παρά τις αντιδράσεις που εγείρει ιδιαίτερα μεταξύ των δημοτικιστών, αποτέλεσε την πιο επιτυχημένη προσπάθεια. Με το κεφάλαιο 4 αναδεικνύεται η πολυσυλλεκτικότητα του δημοτικισμού και η συγκέντρωση στους κόλπους του αντικρουόμενων απόψεων και στρατηγικών. Μ' αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται η δυναμική του, αλλά και οι αντιφάσεις του στην πορεία προς τη συγκρότηση ενιαίου λόγου, γλωσσικού και ιδεολογικο-πολιτικού.

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Προδρομικές φάσεις του γλωσσικού ζητήματος. Η συγκυρία της εμφάνισης του δημοτικισμού

Το γλωσσικό ζήτημα δε γεννιέται με τον Ψυχάρη· εδράζεται στην ανάγκη να δημιουργηθεί επαρκές γλωσσικό όργανο για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και προϋπάρχει στις ιδέες και τα γραπτά εκείνων που οι δημοτικιστές θεώρησαν προγόνους τους, αλλά και αντιπάλους τους⁷.

Ο Κοραΐς, που κατατάσσεται από τους δημοτικιστές στο στρατόπεδο των εχθρών τους, θεωρεί τη γλώσσα κτήμα ολοκλήρου του έθνους που αποκαλύπτει το χαρακτήρα του⁸ και την εξετάζει αρχικά στην πολιτική της διάσταση, συνδυάζοντάς την με την παιδεία, η οποία ακολουθώντας το ευρωπαϊκό-διαφωτιστικό ιδεώδες θα μόρφωνε τον πολίτη σε μια ελληνική δημοκρατία⁹. Παράλληλα αντιμετωπίζει τη γλώσσα και ως ηθικό γεγονός· είναι άρρωστη και έχει ανάγκη θεραπείας. Θεραπεύοντας τη γλώσσα θα επιτευχθεί και η ηθική βελτίωση των Ελλήνων. Πρώτος απαίτησε καθαρεύουσα γλώσσα, δηλαδή, καθαρμό της γλώσσας από τα τουρκικά και ξένα στοιχεία με βάση τον ορθό λόγο, κύρια απαίτηση του διαφωτιστικού του οράματος. Ως θεραπεία προτείνει τη μέση οδό, μεταξύ αρχαϊζουσας και ομιλουμένης. Προτεραιότητα δίνει στην ομιλουμένη. Παρόλα αυτά οι λόγιοι, οι «πεπαιδευμένοι», θα αποτελέσουν τους «νομοθέτες της γλώσσας»¹⁰.

Η γλώσσα, όμως, που τελικά καθιερώνεται ως καθαρεύουσα δεν είναι εκείνη του Κοραΐ, αλλά το αποτέλεσμα της προσπάθειας εξαρχαΐσμού της που επιχειρήθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Το 1853 ο Παναγιώτης Σούτσος με το έργο του *Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ή ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων* θα συστηματοποιήσει την προσπάθεια εξαρχαΐσμού της γλώσσας. Η προσέγγιση της τελειότητας του αττικού λόγου εξασφαλίζει στο νεοσύστατο κράτος μια γλώσσα ιδανική για τη

⁷ Βλ στο D. Tziouvas, *The nationism of the Demoticists and its impact on their literary theory (1888-1930)*, Amsterdam 1986, σ.96-98, όπου εξετάζεται η ομάδα που με πρώτο τον Καταρτζή θεώρησε ότι η γλώσσα υπόκειται σε αλλαγές σε αντίθεση με τους αρχαϊστές που τη θεωρούσαν ένα σταθερό μη εξελισσόμενο αντικείμενο.

⁸ V. Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραΐ. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα» στο *Διήμερο Κοραΐ. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραΐ*, ΕΙΕ, Αθήνα 1984, σ.49.

⁹ S. Petmezas, “The formation of early Hellenic nationalism and the special symbolic and material interests of the new radical republican intelligentsia (1790-1830)”, *Historiein*, v.1, Αθήνα 1999, σ.64.

¹⁰ V. Rotolo, *ό.π.*, σ.50-53.

διοικητική του συγκρότηση, που υπογραμμίζει τη συγγενεία του με την αρχαία Ελλάδα και ταυτόχρονα αποποιείται την παρακμιακή γλώσσα της δουλείας. Στο στόχαστρο του συγγραφέα βρίσκεται ο ελληνικός διαφωτισμός και η Δύση. Ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, θα απαντήσει με τα *Σούτσεια* και θα προσπαθήσει να ρυθμίσει «την τακτική του ελληνικού διαφωτισμού στα 1853, μπροστά στην ορμητική ρομαντική προέλαση»¹¹, υπερασπιζόμενος τα Επτάνησα και τη λογοτεχνική παραγωγή τους έναντι των Φαναριωτών. Το μέτωπο που συγκροτείται υπό τον Ασώπιο αποτελείται από τους μετριοπαθείς οπαδούς του κοραϊκού συστήματος.

Η Επτανησιακή παράδοση, πιστή στη λαϊκή γλώσσα, όπως την εξύμνησε ο Σολωμός με το *Διάλογο* το 1824, θα επιχειρήσει με τον Νικόλαο Κονεμένο το 1873 και το έργο του *Το ζήτημα της γλώσσας* να τεκμηριώσει θεωρητικά την ανωτερότητα της δημοτικής, προκρίνοντας το παρόν της γλώσσας και του έθνους. Τελικά, μπροστά στην απόλυτη θεσμική επικράτηση της αρχαϊζουσας θα προτείνει κι αυτός κάποιες διορθώσεις της γλώσσας προς την κοραϊκή κατεύθυνση¹².

Το 1882, ο Κωνσταντίνος Κόντος με το έργο του *Γλωσσικά Παρατηρήσεις αναφερόμενοι εις την Νέαν Ελληνικήν Γλώσσαν* θα υποστηρίξει τον εξαρχαϊσμό της καθαρεύουσας, ενώ στην απάντησή του ο Δημήτριος Βερναρδάκης θα προτείνει «η σημερινή ελληνική οφείλει όχι να καρκινοβατεί προς την αρχαίαν αττικήν, αλλά τουναντίον να χωρή βαθμηδόν ολονέν προς την ζώσαν γλώσσαν του λαού, βαθμηδόν και αδιακόπως ανακαινιζομένη μεν προς το πρότυπον τούτο...μέχρις ου επί τέλους η γραπτή γλώσσα του έθνους συναφομοιωθή κατ' ουσίαν και επαρκώς προς την καθομιλουμένην, την μόνην αληθή, την μόνην πραγματικήν του ελληνικού έθνους γλώσσαν»¹³.

¹¹ Π. Μουλλάς, «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία» *Ο Εραμιστής*, έτος ΙΒ', τ. ΙΙ, 1974, σ.132-150. Το απόσπασμα βρίσκεται στη σ. 147.

¹² «Εγώ εύρηκα έναν μέσο όρο και τα φκιάνω μαζί σας. Εγώ δέχομαι από σας την ίδια εκείνη γλώσσα διορθωμένη. Αλλά πώς διορθωμένη;... Την λέξι Ψ ω μ ί, 'που είν' ελληνική, δεν θα την πετάξωμε βέβαια, και να ειπούμε στον τόπο της Άρτος, επειδή τούτο δεν θα ήτουν διόρθωσι, αλλά θα ήτουν παραλογισμός. Θα την διορθώσωμε όμως και θα βάλομε μια συλλαβή 'που της λείπει (καθώς δηλ. λέτ' εσείς, επειδή εγώ πιστεύω πως είναι σωστή και δεν της λείπει τίποτα) και θα ειπούμε Ψ ω μ ί ο ν ...Όπου μας λείπει η λέξι, θα την δανειζόμαστε, διαλέγοντας την πλέον κατάλληλη, και μία μόνον για κάθε αντικείμενο, κι' όχι περισσότεραις από μία» στο Ν. Κονεμένος, *Το Ζήτημα της Γλώσσας*, Κέρκυρα 1873, σ.58-60.

¹³ Δ. Βερναρδάκης, *Ψευδαδικισμύ έλεγχος ήτοι Κ. Σ. Κόντου γλωσσικών παρατηρήσεων αναφερομένων εις την Νέαν ελληνικήν γλώσσαν*, Τεργέστη 1884, σ.464. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για την αποδοχή του Βερναρδάκη από τους δημοτικιστές και το Γληνό είναι οι παρατηρήσεις του Φ. Ηλιού στο Δ. Γληνός, *Άπαντα*, τ. Α', Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ.528, «Ωστόσο, ούτε δημοτικιστής

Όλες οι προσπάθειες και οι αντιδικίες συνδέονται με το γλωσσικό όργανο που θα αποτελέσει την επίσημη γλώσσα του κράτους. Η απόσταση, όμως, που χωρίζει τους κάθε λογής διανοούμενους ως προς τη γλώσσα που προκρίνουν, ακόμα κι αν εντάσσονται στο στρατόπεδο των δημοτικιστών, είναι τεράστια¹⁴.

Η μετριοπάθεια όλων εκείνων που θεωρήθηκαν πρόδρομοι του δημοτικισμού (Κονεμένος, Βερναρδάκης) θα τερματιστεί με το έργο του Ψυχάρη *Το Ταξίδι μου* (1888). Όλοι οι υπόλοιποι θα τοποθετηθούν στο στρατόπεδο των αντιπάλων. Το γλωσσικό ζήτημα, όπως εγκαινιάζεται από τον Ψυχάρη, εγγράφεται σε μια καινούργια προσπάθεια του ελληνικού έθνους μετά την πτώχευση του 1893, την ήττα του 1897 και τον Δ.Ο.Ε να ορθοποδήσει οικονομικά και να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά του εθνική και πολιτική προς την κατεύθυνση της συγκρότησης ενός σύγχρονου κράτους. Ο θεωρητικός λόγος του δημοτικισμού αποτελεί μια προσπάθεια απάντησης στην πολύμορφη κρίση, οικονομική, πολιτική και τελικά εθνική, που ταλανίζει την ελληνική κοινωνία, γι' αυτό και η γλώσσα θα αναδειχτεί σε προνομιακό πεδίο, όπου ποικίλοι λόγοι θα εκβάλλουν και θα ανδρωθούν μέχρι την πλήρη αυτονόμησή τους.

2.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΔΙΚΤΥΩΝ

Η έκδοση του έργου του Ψυχάρη «Το Ταξίδι μου» το 1888 θα ταραξεί τα νερά της ελληνικής λογοτεχνίας και το γλωσσικό του κήρυγμα για την αξία της δημοτικής γλώσσας και τη σύνδεσή της με το μέλλον του έθνους θα βρει θερμή υποδοχή στους λογοτεχνικούς κύκλους¹⁵. Στο λογοτεχνικό πεδίο, άλλωστε, θα παρουσιαστούν και οι πρώτες προσπάθειες των Ψυχάρη, Πάλλη

φαίνεται να υπήρξε ο Βερναρδάκης και, πάντως, από νωρίς βρέθηκε σε αντίθεση με τους 'περί τον Ασώπιον' και με το πνεύμα του Διαφωτισμού, ενώ, παράλληλα, έγινε απολογητής των απολυταρχικών ιδεών. Για τον μαχόμενο δημοτικισμό της γενιάς του 1880, εκείνο που, μόνο, μετρούσε ήταν ο αγώνας για τη γλώσσα: σύμμαχοι θεωρήθηκαν όλοι όσοι, για διάφορους λόγους, ήρθαν σε αντίθεση με το αντίπαλο στρατόπεδο».

¹⁴ Γι' αυτό στην παρούσα εργασία η ορθογραφία των κειμένων που συμπεριλαμβάνονται τηρείται με σχολαστική ακρίβεια· μ' αυτό τον τρόπο φαίνονται οι γλωσσολογικές διαφορές μεταξύ των δημοτικιστών, αλλά και το γεγονός ότι η δημοτική δεν ήταν μία, μα πολλές, πράγμα που ισχύει και για την καθαρεύουσα και επιτείνει την πολυπλοκότητα του φαινομένου.

¹⁵ Η λογοτεχνία είναι το πεδίο που θα ευδοωθεί σχετικά γρήγορα η προσπάθεια, με την καθιέρωση της δημοτικής στην ποίηση και την πεζογραφία, βλ. ΙΕΕ, τ. ΙΔ, σ.408. Βλ., επίσης, και το βιβλίο G. Augustinos, *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914*, New York, 1977, σ. 21, όπου ο λογοτεχνικός χώρος είναι εκείνος στον οποίο παρατηρείται η επανενεργοποίηση του γλωσσικού ζητήματος, μέσω της αλλαγής στα λογοτεχνικά γούστα και της διεύρυνσης του

και Εφταλιώτη που θα αποτελέσουν τον πρωταρχικό πυρήνα των δημοτικιστών και θα αποκληθούν ιστορικοί ηγέτες του κινήματος. Είναι άτομα που ζουν και εργάζονται στο εξωτερικό, αν και σε διαφορετικές χώρες· ο Ψυχάρης στη Γαλλία, οι Πάλλης και Εφταλιώτης στην Αγγλία. Έχουν διαφορετικές επαγγελματικές δραστηριότητες· γλωσσολόγος και διαπρεπής επιστήμονας ο Ψυχάρης, έμποροι στον εμπορικό οίκο Ράλλη στην Αγγλία οι άλλοι δύο. Η επιστημονική επάρκεια του Ψυχάρη και η οικονομική ακμαιοτήτα, ιδιαίτερος του Πάλλη, θα εξασφαλίσουν στην «Ιδέα» την επιστημονική βαρύτητα, αλλά και τους οικονομικούς πόρους που απαιτούνται για την ανάληψη ενός αγώνα που θα προσκρούσει σε ποικίλες αντιδράσεις. Αρχικά θα συγκλίνουν στην υπηρεσία της λογοτεχνίας, η οποία αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο, όπου με αιχμή του δόρατος τη δημοτική – την ΙΔΕΑ - θα επιχειρηθεί να αλωθεί η πρωτεύουσα θέση του «καθαρεύοντος» λόγου. Ο Ψυχάρης εκτός από τις καθαρά επιστημονικές του εργασίες θα ασχοληθεί με τη λογοτεχνία¹⁶, ενώ οι άλλοι δύο θα διαμορφώσουν κυρίως την προσωπικότητα του λογοτέχνη και μεταφραστή¹⁷.

Οι αλληλογραφίες των πρωταγωνιστών¹⁸ μπορούν να μας διαφωτίσουν για τη συγκρότηση των πρώτων δικτύων και την οργάνωση των προσπαθειών να αναδειχτεί η αξία της δημοτικής και η λειτουργικότητά της με απώτερο σκοπό την καθιέρωσή της ως εθνικής γλώσσας.

Ο Ψυχάρης φαίνεται ότι ξεκινάει τις επαφές πρώτα με τον Εφταλιώτη και στη συνέχεια με τον Πάλλη. Κατά το διάστημα 1890-1897 στις επιστολές που στέλνει ο Ψυχάρης στον Εφταλιώτη φαίνεται πως το ενδιαφέρον είναι

αναγνωστικού κοινού στο 3^ο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα που σηματοδοτούν, εκτός των άλλων, την ανάπτυξη του αστισμού στην Ελλάδα.

¹⁶ Αρχικά θα δημοσιεύσει τα μυθιστορήματα «Ζούλια» 1891, «Τ' όνειρο του Γιαννίρη» 1897. Την ενασχόλησή του με τη λογοτεχνία ο Ψυχάρης δεν θα την εγκαταλείψει ποτέ, γιατί τη θεωρούσε πρωταρχική προϋπόθεση για τη νίκη της ιδέας.

¹⁷ Ο Εφταλιώτης θα δημοσιεύσει το 1894 τις «Νησιώτικες Ιστορίες», το 1897 τις «Φυλλάδες του Γεροδήμου» και το 1901 την «Ιστορία της Ρωμιοσύνης», εγκαινιάζοντας την προσπάθεια μιας διαφορετικής ανάγνωσης της ελληνικής ιστορίας, η οποία θα συνεχιστεί αργότερα. Ο Πάλλης θα δημοσιεύσει το 1885 μια κριτική έκδοση της «Αντιγόνης» του Σοφοκλή, το 1889 «Τραγουδάκια για παιδιά», το 1894 θα μεταφράσει τον «Εμπορο της Βενετίας» του Shakespeare, ενώ από το 1892 είχε αρχίσει να μεταφράζει την «Ιλιάδα» του Ομήρου.

¹⁸ Από την Αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, I. Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία. 716 Γράμματα (1890-1923), επιμ. Σταμ. Καρατζά – Ερατ. Κατωμένου, Ιωάννινα 1988. Από την Αλληλογραφία των πρώτων δημοτικιστών, II. 562 Γράμματα των Ε. Γιανίδη, Ι. Δραγούμη, Α. Εφταλιώτη, Α. Πάλλη, Δ. Ταγκόπουλου, Γ. Ψυχάρη, κ. ά., επιμ. Σταμ. Καρατζάς, Θεσσαλονίκη 1985. Από τώρα και στο εξής οι παραπομπές θα γίνονται συντομογραφικά στο Αλληλογραφία I και Αλληλογραφία II.

καθαρά λογοτεχνικό και εξαντλείται στην ανταλλαγή απόψεων για την ποιότητα του έργου τους, ενώ ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία ότι ο Εφταλιώτης δυσκολεύεται να γράψει ελεύθερα εξαιτίας των περιορισμών που επιβάλλει ο οίκος Ράλλη, γεγονός που επισύρει την «μήνιν» του Ψυχάρη εναντίον των εμπόρων¹⁹.

Στροφή στην πολιτική παρέμβαση μετά το 1897

Η διεύρυνση των δραστηριοτήτων θα ξεκινήσει μετά το 1897 και θα συνδεθεί με την ανάληψη προσπάθειας για την αναγέννηση του Έθνους που έχει καταρρακωθεί από την ταπεινωτική ήττα. Ο Ψυχάρης διατυπώνει τις φιλοδοξίες των δημοτικιστών· «Το παλιοέθνος αφτό που λες έχει την ανάγκη μας και μας φωνάζει»²⁰. «Παράλυσαν οι στρατηγοί κ' οι βασιλιάδες, φέρθηκαν αχρεία κι άναντρα, πάει καλά. Το έθνος όμως είναι γερό κι όχι σάπιο...Εδώ, μάτια μου, θέλει δουλειά και κόπο, κι όχι αναπελπιζόμαστε και να κλαίμε φωνάζοντας πως πάει η πατρίδα. Ταδύνατα να τα κάνουμε δυνατά, για να τη ζωντανέψουμε, αν έχη ανάγκη...Η πέννα μας αυτή μοιάζει σα νάναι τίποτις. Κι ως τόσο από κει θα στάξη το φως»²¹. Για τον Ψυχάρη το 1897, παρόλο που οδήγησε σε ήττα, του προσφέρει την ευκαιρία να υπογραμμίσει ακόμα μια φορά, μετά «Το Ταξίδι μου», τις εθνικές του ιδέες· «είτανε κι όφελος της Ελλάδας να σηκωθή...Χρέος της, γιατί το μικρό το βασίλειο είναι μεγάλο· όπου βρίσκεται χώρα ελληνική κι όπου ακούγεται ελληνική λαλιά, είναι και τα σύνορά του...με το αίμα γλύτωσε κ' η τιμή...»²². και παράλληλα σηματοδοτεί την έλευση μιας νέας εποχής, στην οποία οι δημοτικιστές θα υποδείξουν στο έθνος τις νέες του ανάγκες «Πρέπει να του δείξουμε εμείς το δρόμο τον ίσιο

¹⁹ Επιστολή του Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, «29 Decembre 1890», *Αλληλογραφία I*, σ.14-15. Ότι ο εμπορικός οίκος Ράλλη επέβαλε κάποιο είδος λογοκρισίας στους εργαζόμενους το μαθαίνουμε και λίγο αργότερα από επιστολή του Πέτρου Βλαστού στον Ίωνα Δραγούμη, Λίβερπουλ 15 Σεπτεμβρίου 1900, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.1, υποφ.3· «Οι υπάλληλοι του καταστήματος Ράλλη, δεν επιτρέπεται να δημοσιεύουν χωρίς να περάσουν τα έγγραφά τους από λογοκρισία». Ίσως έτσι προστίθεται και ένας επιπλέον λόγος, εκτός της λογοτεχνικής συνήθειας της εποχής, ο οποίος δικαιολογεί τη χρήση ψευδώνυμου στις δημοσιεύσεις σε εφημερίδες και περιοδικά. Ο Πάλλης στο «Νουμά» χρησιμοποιεί, αρχικά, τα ψευδώνυμα «Τεφαρικής» και «Λέκας Αρβανίτης», ο Βλαστός το ψευδώνυμο «Ερμονας», ενώ Εφταλιώτης είναι το ψευδώνυμο του Κλεάνθη Μιχαηλίδη.

²⁰ Επιστολή του Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, «15 Juillet 1897», *Αλληλογραφία I*, σ.83.

²¹ Επιστολή του Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, «7 του Τρυγητή 1897», *Αλληλογραφία I*, σ. 88. Παρόλο που Τρυγητής είναι ο μήνας Σεπτέμβριος, ο Ψυχάρης τον ταυτίζει με τον Αύγουστο, όπως αναφέρει σε επιστολή του στον Εφταλιώτη, «15 Νοέβρη 1899», ό.π., σ.229. Για το μήνα Σεπτέμβριο χρησιμοποιεί το χαρακτηρισμό «του Σταβρού».

²² Γ. Ψυχάρης, «Πόλεμος και Ειρήνη» στο *Ρόδα και Μήλα*, 1902, σ. 209-216. Το άρθρο αυτό, σύμφωνα με σημείωση του ίδιου του Ψυχάρη, δημοσιεύτηκε στο *Άστυ*, «3 του Χριστού 1897».

και τη στράτα τη μεγάλη...Δεν είναι χρέος δικό μας να του μάθουμε τι θα πη και τι σημαίνει δουλειά γερή, νους σιδερένιος, κρίση ορθή; Εμείς να του μάθουμε την ποίηση, εμείς και τη ζωή και την αλήθεια, εμείς και την αγάπη και τη λατρεία που χρωστά όχι στην πατρίδα μονάχα, μα και στη Γυναίκα, γιατί δίχως Γυναίκα και πατρίδα δεν έχει»²³.

Ο Πέτρος Βλαστός, πριν ακόμα συνδεθεί με τον κύκλο των δημοτικιστών, πιστεύει πως ο πόλεμος του 1897 παρουσίασε τη γύμνια και την ανικανότητα του έθνους, πολιτική και στρατιωτική, γεγονός που επισημαίνει με την απαραίτητη δόση ειρωνείας σε επιστολή του στο Δραγούμη που έχει καταταγεί στο στρατό· «Ελπίζω ότι δεν τα περνάς και πολύ άσχημα παρά τας κλεινάς Θερμοπύλας· πιθανόν οι εχθροί ν' αντιπροσωπεύονται επί του παρόντος υπό λεγεώνων (όχι βεβαίως φιλελληνικών) ψειρών, εν τούτοις όμως εάν τύχη και σας προσβάλλουν οι Τούρκοι, κυττάξετε, δια το όνομα θεού ή επί τέλους του Διαβόλου να μη μουντζουρώσετε και τας Θερμοπύλας καθώς και όλην την Θεσσαλίαν έως τώρα. Θα ήτο φοβερόν βεβαίως εάν υποχωρήσετε θα έβγη ο Λεωνίδας να σας σφάξη σαν λαγούς. Δεν ειξεύρω τι κάμνετε εκει πέρα, αλλά καθώς μαθαίνω ούτε οχυρώσεις κάμνετε ούτε την πειθάρχιαν αναστηλώνετε· εδώ οι εν αδεία αξιωματικοί επλημμύρισαν τους δρόμους και τα ζαχαροπλαστεία, όλοι δε μας εβγήκαν ήρωες Τουρκοφάγοι· βράσιμον που το θέλουν!»²⁴. Και όταν υπογράφεται η ανακωχή· «...καλά να πάθωμεν, αφού τα θέλαμεν. Ο βασιλεύς είνε βλαξ, οι φιλοπόλεμοι ηλίθιοι...»²⁵. Το γεγονός θα οδηγήσει σε προβληματισμούς που ανταλλάσσει με το Δραγούμη «Δεν είνε μόνοι οι Έλληνες εκφυλισμένοι, όλοι οι λαοί το ίδιο πάσχουν...»²⁶.

²³ Επιστολή του Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, «15 Juillet 1897», *Αλληλογραφία I*, σ.83.

²⁴ Επιστολή Πέτρου Βλαστού σε Δραγούμη, «23^η Μαΐου 1897», *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.1, υποφ. 3. Αξίζει να σχολιαστεί η γλώσσα του, η οποία αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην καθαρεύουσα και σε μια ιδιωματική δημοτική, γεγονός που προδίδει την άγνοια της γλώσσας που σε λίγο καιρό θα θελήσει να υπηρετήσει και θα προσπαθήσει να τη μάθει από τον Ψυχάρη και τον Εφταλιώτη. Σε δύο επιστολές του στο Δραγούμη, αργότερα, στις 24-2-1901 και 21-3-1901, ό.π., θα παραδεχτεί ότι δεν ξέρει καλά «τα ρωμαίικα» και διαφωνεί με τον Εφταλιώτη για τις διορθώσεις που του υποδεικνύει στη μετάφραση του Ιππόλυτου.

²⁵ Επιστολή Π. Βλαστού σε Δραγούμη, ό.π., «Εν Αθήναις τη 6/18 Αυγούστου 1897».

²⁶ Επιστολή Π. Βλαστού σε Δραγούμη, ό.π., «Εν Αθήναις τη 28/6η Αυγούστου 1897». Λίγο καιρό νωρίτερα, «Εν Αθήναις τη 11/23^η Ιουνίου 1897», θα αφιερώσει στο Δραγούμη «Το τραγούδι του σκαπανέως», όπου σε ένα από τα 10 τετράστιχα φαίνεται καθαρά η γνώμη του για τους Έλληνες:

«Ο κόσμος ας χαλάση
Πάντ' «Έλληνες εσμέζ»
Και ποιος Ρωμηός θα χάση

Τον Ιούλιο του 1900 θα έρθει για πρώτη φορά σε επαφή με τον κύκλο των δημοτικιστών· «Εγνώρισα τον Ψυχάρη. Μου αρέσει πολύ. Τον προτιμώ χίλιες φορές από τα γραψίματά του. Ο Επισκοπόπουλος του είχε γράψη για μένα και χωρίς να χάση καιρό ο σοφός δάσκαλος του δημοτικισμού με καθιέρωσε μέλος και οπαδό»²⁷. Παρόλ' αυτά αισθάνεται την ανάγκη να απαντήσει στις πιθανές επικρίσεις του Δραγούμη για τις νέες του γνωριμίες «Ποτέ δεν είπα πως θαυμάζω τον Ψυχάρη. Είνε έξυπνος άνθρωπος, είναι όμως μάταιος και χωρίς πρωτοτυπία...Ως άνθρωπος (όχι ως συγγραφέας) έχει ο Ψυχάρης κάποια καλαισθησία και κάποια λεπτότητα. Μα αφού είναι κατά τη γνώμη σου τόσο ελεεινός...Δεν εθαύμασα τον Πάλλη. Έχει πάρα πολύ μεγάλη ιδέα του εαυτού του. Δεν είναι κουτός όμως»²⁸. Η σύνδεσή του με το δημοτικισμό είναι αποτέλεσμα, πιθανόν, της πρόσληψής του στον οίκο Ράλλη, γεγονός που τον συνδέει αναγκαστικά με τον Πάλλη «...τον εκτιμώ κάθε μέρα πειό πολύ διότι εσυνείθισα να παραβλέπω τα ελαττώματά του»²⁹, αλλά και του ευρύτερου προβληματισμού που είχε αναπτύξει για την πατρίδα του από το 1897 και συνεχίζει να τον απασχολεί· σχολιάζοντας τη γνώμη ενός πανεπιστημιακού που του γνώρισε ο Πάλλης γράφει «Χθες ήταν εδώ ο Στέφανος του Πανεπιστημίου μας...Τον εθύμωσα λιγάκι όταν μου έλεγε πως πρέπει να ευρεθή τρόπος να διορθωθή η Ελλάς και εγώ του απαντούσα πως με τα πρέπει και τους τρόπους, και τα κομπογιαννίτικα γιατρικά δεν διορθώνονται τα έθνη»³⁰. Η φράση του «άφησέ μας να κερδίσουμε χρήματα και τότε βγάζομε εφημερίδα»³¹ μαρτυράει ότι με το Δραγούμη δε μοιράζεται μόνο τους προβληματισμούς για τη διατράνωση μιας φωνής διαφορετικής, αλλά και σκέψεις για την πραγμάτωση αυτού του στόχου, μέσω συγκεκριμένης δράσης.

Οι πρώτες προσπάθειες των δημοτικιστών, οι λογοτεχνικές, προσκρούουν στην αδιαφορία της ελληνικής κοινωνίας· «Φαντάσου κανείς να

Χαρτί και ναργιλέ;»

Και την κατάσταση του στρατού: «Σχολεία της φεγγάλας
Θ' ανοίξουμε τρανά
Με διδαχάς μεγάλας
Για τα στρατηγικά».

²⁷ Επιστολή Π. Βλαστού σε Δραγούμη, ό.π., «Liverpool Ιούλιος 1900».

²⁸ Επιστολή Π. Βλαστού σε Δραγούμη, ό.π., «Λίβερπουλ Αύγουστος 1900».

²⁹ Επιστολή Π. Βλαστού σε Δραγούμη, ό.π., «Λίβερπουλ, 15 Σεπτεμβρίου 1900».

³⁰ Επιστολή Π. Βλαστού σε Δραγούμη, ό.π.

³¹ Επιστολή Π. Βλαστού σε Δραγούμη, ό.π.

βγάλη την ψυχή του τέσσερα χρόνια για να καταφέρει τέτοιο βιβλίο (αναφέρεται στο «Όνειρο του Γιαννίρη») και να μην το διάβασε κανένας Αθηναίος!³² Κανένας! Ίσως δηλαδή καμιά δεκαριά, πες είκοσι και τέλειωσε...Λίγοι, πολύ λίγοι το ξέρουν και κείνοι που το ξέρουν, μπορεί και να μην το καταλάβανε»³³.

Οι προσπάθειες που αναλαμβάνονται είναι ποικίλες. Ο Πάλλης είναι εκείνος από τον οποίο αναμένουν να ξοδέψει τα περισσότερα χρήματα. Γράφει ο Ψυχάρης «Εγώ, φίλε μου, τρώω και των παιδιών μου το ψωμί. Εκείνος που είναι κατομμυριούχος, μάλιστα τώρα, πρέπει να σκάσει παρά, και γερό...Δέκα δώδεκα χιλιάδες φρ. το χρόνο να μας κατεβάσει – και βλέπουμε τότες φημερίδες Άστια, Ακρόπολες και περιοδικά όλα δικά μας. Ταξίζει αφτά η Ιδέα»³⁴. Υπάρχουν αρχικά κάποιες διαφωνίες στο πως πρέπει να δράσουν, αφού ο Πάλλης προτιμάει να βοηθούν όσους γράφουν στη δημοτική, αγοράζοντας και χαρίζοντας τα βιβλία τους, ενώ ο Ψυχάρης προτιμά πιο συστηματική δράση· θεωρεί ότι πρέπει να προηγηθεί η έκδοση περιοδικού και εφημερίδας³⁵, ενέργειες που θα συμπληρωθούν από την καθιέρωση Διαγωνισμού για τη συγγραφή έργου στη δημοτική και την ίδρυση Συλλόγου.

Πρώτες προσπάθειες ελέγχου του Τύπου (1897-1900)

Οι συζητήσεις για την έκδοση φύλλου έχουν αρχίσει από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και ,αρχικά, αφορούν τη μετατροπή κάποιου από τα υπάρχοντα σε όργανο των δημοτικιστών. Η πρώτη προσέγγιση αφορά το περιοδικό *Τέχνη*, το οποίο ο Ψυχάρης προτείνει να βοηθήσουν, γιατί έχει επιλέξει ως γλώσσα τη δημοτική, αν και διαφωνεί με το ντισεϊσμό και το «γερμανισμό» του· «Να την καταστρέψουμε την Τέχνη; Όχι, να την αλλάξουμε. Και να σου πω, με παράδες τους αλλάζεις και τους κάνεις ό,τι θες και το Βασιλικό και τον ίδιο τον Καμπύση. Πως έκαμαν αυτοί κάμποσο καλό, αδύνατο να μην το

³² Αν μπορούσε να γίνει κάποιο σχόλιο για τη δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιεί και ο ίδιος ο Ψυχάρης, ο οποίος φιλοδοξεί να γίνει ρυθμιστής της εθνικής δημοτικής, μελετώντας βέβαια τον κύριο ρυθμιστή, το λαό, αυτό θα ήταν ότι η γλώσσα αυτή είναι «terra incognita», ένα πεδίο παντελώς ανεξερεύνητο που παρουσιάζει ανυπέρβλητες δυσκολίες στη ρύθμιση και αντιμετώπισή του και κατ' επέκταση στη θεσμοποίησή του.

³³ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «3 του Δεκέβρη 1898, Παρίσια», *Αλληλογραφία I*, σ.105.

³⁴ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «27 του Χριστού 1901», *Αλληλογραφία I*, σ.434. Το «μάλιστα τώρα», αφορά πιθανόν την περίοδο των «Ευαγγελιακών» που ο Ψυχάρης τη θεωρεί ιδανική για εντονότερη δράση.

³⁵ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, «17 του Μάρτη 1900», *Αλληλογραφία II*, σ. 469-472.

μολογήσουμε. Ας τους εμποδίσουμε τώρα να κάμουν το κακό, μα ας ωφεληθούμε κιόλας από το καλό που έγινε, από το περιοδικό που υπάρχει, που έκαμε μίαν αρχή»³⁶. Οι διαφωνίες, όμως, του Εφταλιώτη και του Πάλλη θα μεταπείσουν και τον Ψυχάρη, ο οποίος θα προτείνει να στραφούν σε άλλη κατεύθυνση «Κλείσε με το Δροσίνη»³⁷. Η συμφωνία με το περιοδικό του Δροσίνη «Εθνική Αγωγή» θα αποτελέσει την αφορμή για την πρώτη εκδήλωση διαφωνίας στο ζήτημα της τακτικής. Η πιθανότητα συμβιβασμών θα αποτελέσει σημείο τριβής μεταξύ Ψυχάρη από τη μια και Πάλλη, Εφταλιώτη από την άλλη. Το γεγονός ότι ο Δροσίνης, με άδεια του Πάλλη³⁸ διορθώνει τα άρθρα των δημοτικιστών, για να μην προκαλεί το συντηρητισμό του αναγνωστικού κοινού, εξοργίζει τον Ψυχάρη. Αρνείται οποιονδήποτε συμβιβασμό· «Η πολιτική του συμβιβασμού...μου φαίνεται πολιτική ολέθρια...Χτύπα σα θες να σε φοβάται ο οχτρός και χτύπα γερά...είναι ιεροσυλία σωστή να το παραδεχτούμε εμείς πως στην εθνική αγωγή δεν τολμά να φανή στη θέση που της πρέπει η εθνική γλώσσα...Αμα δείξουμε πως τους φοβούμαστε, πως κρυβόμαστε, χαθήκαμε – και δεν κερδίζουμε τίποτις»³⁹. Σε μια σειρά επιστολές με αποδέκτες και τον Πάλλη και τον Εφταλιώτη θα εκφράσει εντονότατα την αντίθεσή του και την πικρία του, επειδή δεν μπορεί να τους μεταπείσει⁴⁰. Είναι εμφανής εδώ για πρώτη φορά η χαρακτηριστική σε όλη του τη δράση αδιαλλαξία, που τον οδηγεί να αδιαφορήσει ακόμα και για το γεγονός ότι ο Πάλλης έχει χρηματοδοτήσει το περιοδικό⁴¹. Η απολυτότητα του Ψυχάρη απορρέει, κυρίως, από τον

³⁶ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, « 4 Ιουλίου 1899», *Αλληλογραφία I*, σ.138. Με αφορμή τη συζήτηση για το περιοδικό *Τέχνη* ο Ψυχάρης θα εξηγήσει ότι αντιπαθεί τη γραμμή του περιοδικού, γιατί απορρίπτει την πολιτική των Γερμανών και ως Γάλλος και ως Έλληνας, βλ. επιστολές Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, 4 και 9 Ιουλίου 1899, ό.π., σ.138 και 140. Επίσης στις 9 Ιουλίου 1899, *Αλληλογραφία II*, σ.452, θα γράψει στον Πάλλη, «Μα κι από που γράφει ο Αργύρης πως ο Νίτσε κ' η γερμανολογία τους είναι ολέθρια πράματα για έθνος που μόλις ανοίγει τα μάτια του και δεν ξέρει ακόμη τι πρέπει να πρωτοδὴ και πὼς, μου φαίνεται σωστό».

³⁷ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, « 9 Ιουλίου 1899», *Αλληλογραφία II*, σ.452-453.

³⁸ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, « 14 του Χριστού 1899», *Αλληλογραφία II*, σ.456.

³⁹ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, «14 του Χριστού 1899», *Αλληλογραφία II*, σ.457.

⁴⁰ Επιστολές στον Εφταλιώτη, «17 Νοέβρη 1899», *Αλληλογραφία II*, σ.229-231, «24 Νοέβρη 1899», ό.π., σ.235-237 «...θαρρὼ πὼς στον πόλεμο το δικό μας με τις χαστουκοχαστουκιές κατορθώνεται μονάχα ό,τι είναι να κατορθωθῆ. Να μη νομίζετε μήτε ο Πάλλης μήτε συ πὼς το κάνω ζήτημα προσωπικό. Τι τα θέλεις; Μου είναι αδύνατο. Συμβιβασμούς και κρυφτά με την καθαρεύουσα την πατσαβούρα δεν ἔχει», «4 του Χριστού 1899», ό.π., σ.241-24. Και επιστολές σε Πάλλη, «14 του Χριστού 1899», *Αλληλογραφία II*, σ.455-458, «17 του Χριστού 1899», ό.π., σ.458-459, «21 του Γεννάρη 1900», ό.π., σ.462-465.

⁴¹ «Το θύμα, μου γράφεις, είναι ο Πάλλης. Και τι μ' αφέ; Θα πη τάχατις πὼς γιατί ο Πάλλης ἔσκασε τον παρά, πρέπει εγὼ να σκάσω ἢ ναφήσω και την ιδέα να σκάσει;», επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη,

ιδεαλισμό του και την πίστη του στην οντολογική διάσταση της γλώσσας· «Τίποτις δεν είναι τάτομο. Βλέπω την ΙΔΕΑ. Να συβιβάζουμε, να παραχωρούμε, να τα παραδεχόμαστε αφτά, πέφτουμε μικροί, η ιδέα μας πέφτει μικρή. Ο λόγος δεν είναι, σαν που λες, να διαβάζεται κανείς. Ο λόγος πρώτα πρώτα να ΕΙΝΑΙ»⁴².

Αφού δε δέχεται πια να συνεργαστεί με το Δροσίνη, ο Ψυχάρης θα στραφεί προς την εφημερίδα *Άστυ*, του Κακλαμάνου, στην οποία θα αναφερθεί πρώτη φορά σε επιστολή του στον Εφταλιώτη στις 17 Νοεμβρίου 1899⁴³. Και στην επόμενη επιστολή, 20 Νοεμβρίου 1899⁴⁴, αφού δηλώσει «Τ' Άστυ τόχουμε· είναι δικό μας», θα προσπαθήσει να πείσει τους άλλους δύο να μην προτιμούν την *Ακρόπολη* και να στέλνουν γραπτά τους και στο *Άστυ*. Ενώ στην αρχή η αμφιταλάντευση ανάμεσα στις δύο εφημερίδες είναι ήπια, σιγά-σιγά θα γίνεται πιο σκληρή, με τον Ψυχάρη να υποστηρίζει φανατικά το *Άστυ* και να καταφέρεται με σκληρότητα εναντίον της *Ακροπόλεως* και του Πάλλη που τη χρηματοδοτεί. Στην αλληλογραφία με τον Δημήτρη Πετροκόκκινο, που θα εμφανιστεί στο προσκήνιο από τους κόλπους του οίκου Ράλλη και θα συγκαταλεγεί στους γενναίους χρηματοδότες του δημοτικισμού⁴⁵, αλληλογραφία που θα ξεκινήσει τον Οκτώβριο του 1900, διαγράφεται καθαρά η παραπάνω σύγκρουση· «Να πάτε στο Άστυ, κι αφτό χωρίς άλλο. Ο Κακλαμάνος είνε φίλος μου μέγας· χρυσό και σπάνιο παιδί. Ας είναι καλά και τ' Άστυ του που αφτό έχουμε και πάμε ομπρός...»⁴⁶. Και για την *Ακρόπολη*· «Δε μου φαίνεται πολύ της αξιοπρέπειας νάχουμε δουλειές με το Γαβριηλίδη...Ο Γαβριηλίδης εμένα με έβρισε και με βρίζει. Βρίζει και τη δημοτική κάθε τόσο»⁴⁷. Και στις 23-11-1900 «Εμένα –εμάς όλους- με χτύπησε

«17 Νοέβρη 1899», *Αλληλογραφία I*, σ.230. Από άλλη επιστολή του Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, «7 του Γεννάρη 1900», ό.π., σ. 257, μαθαίνουμε πως χρηματοδοτούν την «Εθνική Αγωγή» με χίλια φράγκα το χρόνο.

⁴² Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «17 Νοέβρη 1899», ό.π., σ.229-230.

⁴³ Επιστολή Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, ό.π., σ.229-231.

⁴⁴ Επιστολή Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, ό.π., σ. 232-233.

⁴⁵ Επιστολή Ψυχάρη στον Πετροκόκκινο, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*, «17 του Σταβρού 1901». Σ' αυτή την επιστολή ο Ψυχάρης θα τον ευχαριστήσει για τα 290 φράγκα που του έστειλε, για να εκδώσει έργα στη δημοτική.

⁴⁶ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*, «9 του Σποριά 1900».

⁴⁷ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, ό.π., «22 του Σποριά 1900»· σ' αυτή την επιστολή είναι μέγας το μένος του για την «Ακρόπολη» και τον εκδότη της, εξαιτίας αυτού που έγγραψε ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει Δάντης «Δεν έχουμε Ντάντη – δηλαδή τι είναι Ψυχάρηδες και όλοι τους αφτοί; Το ζήτημα δεν πάει ομπρός, γιατί Ντάντη δεν έχουμε. Κ' έτσι βρέθηκε αφορμή να μας χτυπήση πάλι...Ωστόσο πρέπει και μεις καμιά μέρα να τους πούμε για τον Ντάντη. Όχι δεν έχουμε. Μα έχουμε

(ο Γαβριηλίδης, εννοεί). Μα έκαμε και το χατίρι του Πάλλη. Θα του ζητήσει λοιπόν καμιά ώρα κι άλλες εκατό λίρες...Εγώ, αφού πλέρωσε ο Πάλλης φημερίδα που με βρίζει, δεν μπορώ να καταλάβω τι δουλειά έχω με την Ακρόπολη – και με τον Πάλλη...»⁴⁸. Όλη, βέβαια, αυτή η διαφωνία προκαλείται από τον Ψυχάρη. Αντίθετα ο Πάλλης είναι μάλλον της άποψης να χρηματοδοτεί οποιαδήποτε προσπάθεια μπορεί να βοηθήσει στην εξάπλωση της ιδέας του δημοτικισμού. Σε επιστολή που του απευθύνει ο Ψυχάρης στις 17 του Μάρτη 1900⁴⁹ φαίνεται η πρόθεσή του να χρηματοδοτήσει και το Άστυ. «Το πιο σημαντικό για μένα, το πιο σπουδαίο είναι να γράφονται άρθρα ταχτικά ή από τον Παλαμά ή από κανέναν άλλο στ' Άστυ και να πλερώνουμε εμείς για να πλερώνεται κείνος που θα τα γράψη⁵⁰...Μιλήσαμε μάλιστα και για την πλερωμή κ' είπαμε πως με ογδόντα δραχμές το μήνα το κατορθώσαμε. Μ' άλλα λόγια, και για να μην τύχη και γίνη παρανόημα κανένα αναμεταξύ μας, ο παράς μου με τον παρά σου, όσο είναι ο λόγος, καθώς τόχουμε συμφωνημένο, για περιοδικά, για φημερίδες και τρίτο... για βιβλία»⁵¹.

Η δράση εκείνη την περίοδο δεν είναι οργανωμένη και αυτό φαίνεται και από τη συζήτηση για την πιθανότητα χρησιμοποίησης και άλλων

Χατζηδάκη. Σα να είτανε Ντάντες για τα μούτρα του Γαβριηλίδη. Να του έλειπε, δεν θα τον έννοιωθε. Έχουν αφοί εμάς και δε μας καταλαβαίνουνε και γυρέβουνε Ντάντη...».

⁴⁸ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «23 του Σποριά 1900», ό.π. Σε επιστολή του στον Εφταλιώτη στις «7 του Σταβρού 1901», *Αλληλογραφία I*, σ.390, ο Ψυχάρης καταφέρεται και πάλι εναντίον της Ακροπόλεως, η οποία αμφισβητεί τον πατριωτισμό το δικό του και του Πάλλη, τον οποίον όμως δεν κατονομάζει, επειδή χρηματοδοτείται απ' αυτόν. Η οργή του για τις συναλλαγές του Πάλλη με τον Γαβριηλίδη είναι τόση, ώστε τον αποκαλεί «Χωριατάκη» και δηλώνει πως κάνει κακό και στους ίδιους και στην Ιδέα. Βλ. ,επίσης, γράμμα χωρίς ημερομηνία μεταξύ 7 και 28 του Σταυρού, καθώς και «28 του Σταυρού 1901», ό.π., σ.397-399. Η διαμάχη θα λήξει λίγο αργότερα στα «Ευαγγελιακά», όταν πια το τοπίο θα ξεκαθαρίσει και θα αποδειχτεί ότι οι φίλοι της δημοτικής είναι πολύ λίγοι.

⁴⁹ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, *Αλληλογραφία II*, σ.469-472.

⁵⁰ Λίγους μήνες αργότερα, στις «7 του Τρυγητή 1900», *Αλληλογραφία II*, σ.513-514, γίνεται πιο συγκεκριμένος «Για τάρθρα που είναι να γράψη ο Παλαμάς και μαζί του ο Καρκαβίτσας, δηλαδή σαν μπει σε τάξη η δουλειά, τα χρήματα τα δικά μου...θα τα παίρνουνε στ' Άστυ...Κ' είναι το μόνο που ταιριάζει, το μόνο που έχει και τη χρειαζόμενη αξιοπρέπεια για κείνους τους ίδιους. Εμείς δεν τους πλερώνουμε· τους πλερώνει η φημερίδα με χρήματα δικά μας». Στο ζήτημα της αρθρογραφίας θα προκύψει κάποια διαφωνία με τον Παλαμά, ο οποίος, κατά τον Ψυχάρη, πήρε τα χρήματα, αλλά δεν αρθρογραφεί στο Άστυ. Θυμωμένος ο Ψυχάρης θα διαχωρίσει τη θέση του από τους μαλλιαρούς, που τους ταυτίζει προφανώς με τους λογοτέχνες της «Νέας Αθηναϊκής Σχολής»: «...μα καιρός τώρα που θέλω να πω δημόσια πως εγώ κ' οι μαλλιαροί δεν είμαστε του ίδιου χωριού κοπέλλια, γιατί τόχω για βέβαιο πως αφοί μας κάνουνε περισσότερο κακό παρά καλό», επιστολή σε Πάλλη, «6 του Τρυγητή 1900», ό.π., σ. 512.

⁵¹ Η ρύθμιση των οικονομικών, οι σχέσεις με τον Κακλαμάνο του Άστυ και η χρηματοδότηση λογοτεχνών, όπως ο Παλαμάς και ο Καρκαβίτσας, είναι το αντικείμενο και των επιστολών που στέλνει ο Ψυχάρης στον Πάλλη στις 18 του Μάρτη 1900, ό.π., σ. 472-475, στις 4 του Απρίλη, ό.π., σ. 475-478, στις 2 του Μάη, ό.π., σ. 479-480, στις 8 του Μάη, ό.π., σ. 480-482 και στις 17 του Μάη, ό.π., σ.492-493. Σε επιστολή του στον Εφταλιώτη, στις 26 Απρίλη 1900, *Αλληλογραφία I*, σ. 279-280, τον

εφημερίδων, όπως η «Αττική Ίρις». «Τάρθρο θα γίνη. Θα το δώσω στην αττική Ίρη που μου το ζήτηξε ο καημένος ο Βερλέντης. Είναι καλός αφτός ο δύστυχος, πασχίζει, κάνει ότι μπορεί. Να τον έχουμε αφτόνα στο μάτι, γιατί μπορεί κι αφτός να μας χρειαστεί...»⁵². ή η εφημερίδα «Εμπρός». «Με το Άστυ καλά τα πάμε...μα μου φαίνεται πως ίσως καλό –για κατόπι- να συλλογιστούμε κι άλλη φημερίδα· το Εμπρός. Έχει κυκλοφορία μεγαλύτερη, πουλιέται πεντάρα, έπειτα του Καλαποθάκη δεν του μέλει μήτε για δημοτική μήτε για καθαρεύουσα, - παρά μόνε για παράδες»⁵³. Τα χρήματα που διατίθενται είναι πολλά «Σου είπα πως έχω να ξοδέψω το χρόνο χίλια πεντακόσια φράγκα· 750 για το διαγωνισμό, 500 για τ' Άστυ, 250 για περιοδικά κι αν τύχη για βιβλία...Την εφημερίδα την καλύτερη που μπορούμε να βρούμε είναι τ' Άστυ. Το περιοδικό το καλύτερο που μπορούμε να βρούμε είναι του Ρερνοτ. Πρέπει το περιοδικό να δημοσιέβεται όξω από την Ελλάδα. Ψυχολογικό αυτό, και τα είπαμε»⁵⁴.

Οι συζητήσεις για την ανάγκη να υπάρξει περιοδικό, όργανο των δημοτικιστών, γίνονται την ίδια εποχή που ο Ψυχάρης ανακοινώνει στον Εφταλιώτη την πρόθεσή του να προκηρύξει Διαγωνισμό, το Δεκέμβριο του 1899, για συγγραφή δημοτικού βιβλίου είτε λογοτεχνικού είτε γραμματικού με έπαθλο χίλιες δραχμές⁵⁵. Το περιοδικό θέλει να βγαίνει αποκλειστικά στη δημοτική και να το ελέγχει μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια⁵⁶. Η προσπάθεια δεν θα ευοδωθεί, γιατί ο Πάλλης θέλει να έχει το περιοδικό έδρα την Αθήνα και ο Ψυχάρης φοβάται ότι θα παραγκωνιστεί, αφού ο Πάλλης θα είναι ο πιο σημαντικός χρηματοδότης⁵⁷. Η δυσκολία να βρεθεί χρηματοδότης έχει επισημανθεί και νωρίτερα, από τον Οκτώβριο του 1901, «Να κάνουμε φημερίδα και περιοδικό. Βέβαια. Μα πώς; Εγώ έτοιμος. Από δυο τρεις φίλους μπορώ να ζητήσω κ' είμαι βέβαιος πως θα μου δώσουνε· ο Φωτιάδης, ο

πληροφορεί ότι ο Πάλλης είναι πρόθυμος να συνεργαστεί με το «Άστυ» και συμφωνεί με την πρόταση του Εφταλιώτη να αγοράσουν την εφημερίδα.

⁵² Επιστολή Ψυχάρη στον Πετροκόκκινου, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*, « 9 του Σποριά 1900». Σποριά αποκαλεί ο Ψυχάρης το μήνα Νοέμβριο.

⁵³ Επιστολή Ψυχάρη στον Πάλλη, « 8 Μάη 1900», *Αλληλογραφία II*, σ.482.

⁵⁴ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, « 17 του Μάρτη 1900», ό.π., σ. 471. Η Ευρώπη πρέπει να είναι το κέντρο των δραστηριοτήτων, γιατί οι Έλληνες είναι ανίκανοι να καταλάβουν· στο θέμα θα επανέλθει απογοητευμένος μετά τα Ευαγγελικά, βλ. επιστολή σε Εφταλιώτη, *Αλληλογραφία I*, σ. 469.

⁵⁵ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «21 του Χριστού 1899», ό.π., σ.250-252, και « 26 του Χριστού 1899», ό.π., σ.254. Η προκήρυξη δημοσιεύτηκε στο «Άστυ» στις 22 Ιουνίου 1900.

⁵⁶ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «26 του Χριστού 1899», ό.π., σ. 254.

⁵⁷ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «1 του Σποριά 1901», ό.π., σ.414.

Πετροκόκκινος κ' ένας Σπαντωνής. Για μεγάλο σκοπό θα δώση πια κι ο Μαρκέτης»⁵⁸. Σε επιστολή του στον Εφταλιώτη στις «27 τ' Αη Δημήτρη 1901», επανέρχεται στο θέμα που είχε θίξει και στον Πάλλη και επιμένει να βγαίνει το περιοδικό στο Παρίσι από τον Ρερνοί, γιατί θα προσελκύσει ευκολότερα τους ομογενείς. Παράλληλα λογαριάζει τις οικονομικές δυνατότητες που έχουν· «Μου λογαριάζεις εσύ πως στην Αγγλία θα μαζώξετε εκατό δέκα[λίρες]. Ο Φωτιάδης ο γιατρός υποθέτω θα δώση καμιά εικοσαριά. Εγώ, αφού ο φίλος δίνει μόνο πενήντα, πρέπει να δώσω μόνο το πέμτο, αφού θάναι τουλάχιστο πέντε φορές πιο πλούσιος από μένα. Ελπίζω να μπορέσω να δώσω δεκάξη· γίνονται όλες μαζί εκατό σαράντα πέντε· πέντε που θα χτυπήσω ενός φίλου μου πολίτη, ας πούμε εκατόν πενήντα. Δε βγαίνει ο λογαριασμός»⁵⁹.

Ο αγώνας ακόμα διεξάγεται κυρίως μέσω της χρηματοδότησης των εντύπων και των συγγραφέων και διευθύνεται μέσω της αλληλογραφίας. Τίποτα όμως δεν είναι εύκολο. Η τριανδρία αγωνίζεται μόνη της κι αυτό είναι εμφανές· «Ο Βικέλας⁶⁰ ξέρεις τι πάει και λέει στην Αθήνα, σ' όλους και σ' όλες; Πως είναι, λέει, τρεις που γράφουν και που θέλουν τη δημοτική, ο Πάλλης, ο Αργύρης, ο Ψυχάρης. Κανένας απ' αυτούς δε ζη στην Ελλάδα...δεν έχουνε με την Ελλάδα κανένα δεσμό μήτε οι τρεις τους. Δεν ξέρουν τι θέλει ο τόπος και παν και λένε»⁶¹.

Προσπάθειες συγκρότησης συλλογικού σώματος(1900-1904)

Εκτός των άλλων προσπαθειών, ο Ψυχάρης είναι θετικός στην ιδέα της ίδρυσης Συλλόγου, η οποία απ' ότι φαίνεται ξεκίνησε από τον Πετροκόκκينو. «Πώς θα τον πούμε το Σύλλογο; το Σύλλογό σας;...Εταιρία δε μου αρέσει πολύ. Σύνδεσμος δε γίνεται. Και σύλλογος θυμίζει το Βικέλα. Κακό πράμα. Κι

⁵⁸ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «23 του Αη Δημήτρη 1901», ό.π., σ. 406.

⁵⁹ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «27 του Αη Δημήτρη 1901», ό.π., σ. 410.

⁶⁰ Ο Βικέλας και ο «Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων» θεωρείται από τον Ψυχάρη εχθρός που πρέπει να χτυπηθεί, γιατί μπορεί να κάνει μεγάλο κακό στην Ιδέα· «Τι πας και γυρέβεις δύναμη στον Δροσίνη και στον Βικέλα τις νοστιμάδες; Αφτοί φίλε μου είναι μισοί», 29-12-1890, ό.π., σ.15. Βλ., επίσης, και τις επιστολές σε Εφταλιώτη, 10-8-1899, ό.π., σ.204 και 2-11-1899, ό.π., σ.213 και σε Πάλλη, 2-5-1900, *Αλληλογραφία II*, σ. 479-480. Τον ενοχλεί μάλιστα η καλή φήμη που έχει ο Βικέλας στη Γαλλία. Σε επιστολή του στον Πετροκόκκينو, «14 Μάη 1901», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*, γράφει· «Το πιο νόστιμο είναι που εδώ...τον έχουνε το Βικέλα που είναι άνθρωπος φρόνιμος, με κρίση, με γνώση. Κι ο κακόμοιρος ο Βικέλας είναι από τους πιο τρελλούς – και μάλιστα από τους μάταιους που ξέρω. Μα δεν το δείχνει. Κ' η δύναμή του είναι αφτή. Η ρεντιγκότα, φίλε μου...».

⁶¹ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, *Αλληλογραφία II*, «20 Μαΐου 1900», σ.495.

αφτό να μας το βρήτε· τόνομα με την ιδέα...»⁶². Στις «9 του Σποριά 1900» φαίνεται ότι ο Ψυχάρης αναλαμβάνει πρωτοβουλίες «Ο Σύλλογος το Φλεβάρη, απάνω κάτω. Σα να το μάντεψα πως θα μου γράψετε για το Σύλλογο, και προτού μου φέρουνε το γράμμα σας, πήρα μια σημείωση για την Προκήρυξη»⁶³. Το εγχείρημα τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Το 1902 οι συζητήσεις για «Σύδεσμο» θα αναζωπυρωθούν⁶⁴. Είναι μάλλον η στιγμή που οι δημοτικιστές θέλουν να μετρήσουν τη δύναμή τους και να έχουν ένα όργανο που θα συντονίζει τις ενέργειές τους· «Για το Σύδεσμο...έχω πολλά να σου πω. Εγώ νομίζω πως είναι καλό να γίνη· έτσι έλεγε κι ο φίλος Πετροκόκκινος· ο λόγος να μη δίνουμε όπως τύχη, δεξιά κι αριστερά, έπειτα να μετρηθούμε μια και καλή όλοι της δημοτικής οι φίλοι»⁶⁵. Προσκρούουν, όμως, στην άρνηση του Πάλλη να ενισχύσει οικονομικά την προσπάθεια⁶⁶ και σκέφτονται να ζητήσουν τη βοήθεια του Πετροκόκκινου⁶⁷.

Το παλιό αίτημα για ίδρυση συλλόγου θα πραγματοποιηθεί με την Εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα»⁶⁸, γεγονός που αρχικά θα ενθουσιάσει τον Ψυχάρη, ο οποίος θα εξάρει ιδιαίτερα τη συμβολή του Πετροκόκκινου στο στέριωμα της «...Ωραία ιδέα. Είδηση λαμπρή. Εσύ έσπειρες πρώτος τέτοιο σκέδιο. Ένωση, δύναμη, ένα. Και θα δης τι θάρρος που θα πάρουμε, θα δης πως θα μας σέβονται...»⁶⁹. «...Η Εταιρία είτανε να πελαγώση, ότι που δήλωσε ναρμενίση. Και συ, ο καλός ο καπετάνιος, της έδειξες τον ίσιο δρόμο, να πάη αλάργα, να φτάση και στο λιμάνι...»⁷⁰. Για το ίδιο θέμα θα γράψει και στο *Νουμά*, με τίτλο «Ένωση θα πη Δύναμη»⁷¹. «Σα να τάγραφα όλα για τ' Αδερφάτο μας το νεογέννητο. Μπράβο του. Αφτό θα γιομίση το σκοπό μας. Θα μας δώση ένωση και δύναμη συνάμα, με μόνο μας οδηγό την Ιδέα»⁷².

⁶² Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «29 τ' Άη Δημήτρη 1900», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

⁶³ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

⁶⁴ Πρώτη αναφορά σε επιστολή του Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, «18 του Αλωνάρη 1902», *Αλληλογραφία Ι*, σ. 469.

⁶⁵ Επιστολή Ψυχάρη στον Εφταλιώτη, «24 του Αλωνάρη 1902», ό.π., σ.471.

⁶⁶ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «25 του Αλωνάρη 1902», ό.π., σ.473, όπου ο Ψυχάρης προτείνει να ξεκινήσουν χωρίς τον Πάλλη και είναι σίγουρο πως θα τους ακολουθήσει.

⁶⁷ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «30 του Αλωνάρη 1902», ό.π., σ. 475.

⁶⁸ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Εστία, Αθήνα 2000, σ.κα-κβ.

⁶⁹ Επιστολές του Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «26 του Σποριά 1904», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*. Για το ίδιο θέμα αναφέρεται στις επιστολές «29 του Σποριά 1904» και «3 και 10 του Χριστού 1904», ό.π..

⁷⁰ Επιστολή του Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «19 του Χριστού 1904», ό.π..

⁷¹ *Νουμάς*, 16 του Γεννάρη 1905, φ.132, σ. 1-6. Στο ίδιο άρθρο δημοσιεύεται και κατάλογος δημοτικιστών, ο οποίος καταρτίστηκε από τον Ψυχάρη.

⁷² *Νουμάς*, ό.π., σ. 6.

Γρήγορα, όμως, θα πικραθεί, γιατί πολλά μέλη της εταιρείας, που θα αποτελέσει την πρώτη κίνηση να αντιμετωπιστεί το εκπαιδευτικό πρόβλημα της χώρας, θα αρνηθούν τις ακρότητες του ψυχάρικου λόγου, λογοτεχνικού και επιστημονικού⁷³.

Παρόλες τις δυσκολίες και τις αντιδράσεις ο Ψυχάρης δείχνεται αισιόδοξος· «Μα σα να μου φαίνεται πως οι οπαδοί της δημοτικής πολύνουνε και πληθαίνουνε κάθε μέρα. Εμένα τόχει το φυσικό μου να είμαι πεσσιμίστας. Είναι όμως αδύνατο να μη νικήσουμε»⁷⁴. Ο κύκλος, όμως, είναι πολύ στενός και οι προσπάθειες ποικίλες και γι' αυτό, ίσως, σπασμωδικές και ασυντόνιστες· εκτός από την επιδιωκόμενη έκδοση περιοδικού και εφημερίδας, το διαγωνισμό, το σύλλογο, η συγγραφή έργων, κάθε είδους, στη δημοτική αποτελεί πρώτιστο μέλημα· γράφει ο Ψυχάρης στον Πετροκόκκινο στις 17-7-1901 «Εσείς πρέπει κάτι να μας γράψετε. Έτσι να τεμπελιάζετε δε γίνεται. Ησυχία δε θα σας αφήσω. Μας έκαμε ο Μαρκέτος Πλουτολογία. Αστρονομία θα μας κάμη ο Πάλλης· ο γιατρός ο Φωτιάδης θα μας δώσει Γιατρική· ο Αργύρης μας, όπου κι αν είναι, θα βγάλη και την Ιστορία του»⁷⁵. Τέσσερις. Α με λογαριάζετε και μένα πέντε. Δε φτάνει. Πρέπει να γίνουμε εφτά, πρέπει νάμαστε Πούλια...»⁷⁶. Μέλημά του να δοκιμάζεται η δημοτική και να αποδεικνύεται η επάρκειά της σε όλα τα είδη· «Και τι να μας γράψετε; Βιβλίο επιστημονικό. Ναίσκε! Μια εμπορική, οδηγίες, ιστορίες, πράματα για τους εμπόρους, μικρούς και μεγάλους»⁷⁷. Τις αντιδράσεις τις ταυτίζει με συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, τους αριστοκράτες, σε αντιδιαστολή με το λαό, που είναι ο φορέας της δημοτικής γλώσσας «Μη σας μέλη για τις

⁷³ Βλ. Συνέντευξη του Α. Καρκαβίτσα στον Α. Κύρου, που δημοσιεύτηκε στην Εστία στις 5-2-1905, για το σύλλογο «Εθνική Γλώσσα», *Τα Άπαντα*, (επιμ. Γ. Βαλέτας), τ.5, 1973, σ.105-108. Ο Ψυχάρης θα σχολιάσει πικραμένος το γεγονός, «Απολογία», *Νουμάς*, 8-1-1906, φ. 180, σ.10. Χαρακτηριστική είναι και επιστολή του Μανόλη Τριανταφυλλίδη στον Ίωνα Δραγούμη, 1-4-05, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 9, υποφ. 1· «Η Εταιρεία μας πηγαίνει καλούτσικα· δεν ξέρω αν έμαθες πως επαρητήθηκε ο Μαλακάσης, και ο Παλαμάς δεν φαίνεται πια· αυτό έγινε αφότου εφάνηκε ότι η Εταιρεία δεν θα ενεφανίζετο τόσο ριζοσπαστική, τόσο αδιάλλακτη, τόσο ψυχάρικη, να πούμε, όσο στην αρχή εφαινετο· ως αντάλλαγμα εξαναήρθε ο Σωτηριάδης. Όπου κι αν είναι πρόκειται να τυπωθή μια προκήρυξις εκτενής επεξηγηματική του σκοπού της Εταιρείας: Είναι πολύ μετριοπαθής, γραμμένη απλά ώστε να μη είναι αποκρουστική, και θίγει προπάντων το εκπαιδευτικό ζήτημα...». Την προκήρυξη, που προανήγγειλε ο Τριανταφυλλίδης, με τίτλο, *Η Εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα» προς το Ελληνικό Έθνος*, 1905, συνέταξε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου.

⁷⁴ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «14 Μάη 1901», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

⁷⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι όλες αυτές οι προσπάθειες που αφορούσαν την ατομική συμβολή καθενός από τους πρωταγωνιστές πραγματοποιήθηκαν· στη δημόσια δράση και την αποδοχή από την κοινωνία το πρόβλημα περιπλέκεται, γιατί προσκρούει στις αντιδράσεις της ελληνικής κοινωνίας.

⁷⁶ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «17 του Αλωνάρη 1901», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

ρεντιγκότες⁷⁸. Με τη φουστανέλλα έγινε το μικρό το βασίλειο. Θα γίνη κι η γλώσσα το ίδιο...»⁷⁹.

Διαφωνίες για τακτική

Παρόλη την αισιοδοξία και την διαρκή επιτέλεση έργου, έστω και προσωπικού, που δεν υπακούει σε κάποιον ευρύτερο σχεδιασμό, οι δυσκολίες είναι πολλές και δεν προέρχονται μόνο από τις αντιδράσεις των καθαρολόγων, αλλά και από τις συνεχείς διαφωνίες μεταξύ των δημοτικιστών· διαφωνίες που αφορούν ιδιαίτερα τον Ψυχάρη και τον Πάλλη, οι οποίοι βρίσκονται στην πρωτοπορία της κίνησης, ο ένας λόγω της επιστημονικής του ιδιότητας και ο άλλος λόγω της οικονομικής του δυνατότητας. Στοιχείο, επίσης, καταλυτικό για τη μεταξύ τους σύγκρουση αποτελεί η ισχυρή προσωπικότητα και των δύο που φτάνει μέχρι την ακαμψία και την ισχυρογνωμοσύνη.

Η «κατά μέτωπον» επίθεση και ο συμβιβασμός είναι οι πόλοι, μεταξύ των οποίων θα αμφιταλαντεύονται οι δημοτικιστές, ανάλογα με τη συγκυρία. Ένα θέμα στο οποίο θα δοκιμαστούν οι δύο αντίθετες τακτικές ήταν η μετάφραση των Ευαγγελίων από τον Πάλλη, γεγονός που θα οδηγήσει σε αντίδραση των φοιτητών και καθηγητών της Φιλοσοφικής σχολής Αθηνών, οι οποίοι θα κατευθύνουν μαζικές διαδηλώσεις με τη συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, κυρίως μικροαστικών, το Νοέμβριο του 1901. Οι ταραχές, τα «Ευαγγελιακά», με νεκρούς και τραυματίες θα οδηγήσουν στην παραίτηση της κυβέρνησης και του αρχιεπισκόπου⁸⁰.

Ο Ψυχάρης θα κρατήσει υποχωρητική στάση και θα διαφωνήσει με τη μετάφραση του Ευαγγελίου από τον Πάλλη· «Άλλη κουταμάρα του Χωριατάκη είτανε να βγάλη το Βαγγέλιο...Τον μπελά μας θα βρούμε με τη μετάφραση· δεν πρέπει να καταλάβουμε τα θρησκευτικά με το ζήτημα...και πρέπει κανείς να μην ξέρη μήτε την Ελλάδα μήτε τους Ρωμιούς, για να μην καταλάβη πως

⁷⁷ Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου, ό.π..

⁷⁸ Σε γράμμα του στις 14-5-1901 στον Πετροκόκκينو θα αναφέρει πως η ρεντιγκότα κρύβει την αληθινή αξία των ανθρώπων και θα τη συσχετίσει με το Βικέλα.

⁷⁹ Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου, ό.π., «17 του Αλωνάρη 1901».

⁸⁰ Για τα «Ευαγγελιακά», βλ. Σ. Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τ. Α', μέρος 2^ο, σ.269-270. Βλ. επίσης ΙΕΕ, τ. ΙΔ, σ.174-177 και σ.408.

έτσι είναι...»⁸¹. Αφού κρίνει αυστηρά τη μετάφραση του Πάλλη «σωστό μασκαραλίκι»⁸², θα επιλέξει να μην ανακατευτεί σ' αυτή τη διαμάχη και θα συμβουλευθεί και τον Εφταλιώτη να κάνει το ίδιο «Εγώ και του ίδιου του είπα να ταφήση αφτά, πως δεν είναι καιρός ακόμα...Δυο μπελάδες να πάρουμε στο σβέρκο μας, τη γλώσσα και τη θρησκεία, πραχτικό δεν είναι. Αφτός όλα θα μας τα χαλάσει...Μα, στη ζωή σου, μπας και γεννήθηκα για να διορθώνω του Χωριατάκη τις αστοχασιές; Το συφέρο το δικό μας, εσένα και μένα, είναι νομίζω περισσότερο να μην ξεστομίσουμε λέξη, γιατί το κάτω κάτω, για το Χωριατάκη τα λέει αφτά (ο Πατριάρχης, εννοεί), για μας δε λέει τίποτις, και ποιος ξέρει, αν πούμε τίποτις, ίσως φανούμε και μεις πως μεταφράζουμε βαγγέλια, που μήτε το βάλαμε με το νου μας...»⁸³. Και λίγο αργότερα αμφιταλαντεύεται αν πρέπει να αναμειχθεί ή όχι «...σε κανέναν τόπο δεν πρέπει να πιάνη κανείς τις φιλονικίες με τους παπάδες. Όλοι τους ένα σόι παντού. Το νόστιμο είναι που τον αφορίζει τώρα, γιατί γράφει την καθαρέβουσα...Πολύ κακό μας έκανε η μετάφραση του Βαγγέλιου και σ' αφτό απάνω τουλάχιστο δε γελάστηκα. Το είπα κι απαρχής. Τώρα έχουμε και τους δασκάλους και τους παπάδες. Και στην Ελλάδα δε χωρατέβουν αυτά...Εγώ δεν ξέρω τι να κάμω. Έπρεπε ίσως τώρα να γράψω ένα άρθρο, να μην τον αφήσω αδιαφέντεφτο. Μα ίσως πάλε η σωστή Πολιτική θέλει να δείξω και με τη σιωπή μου πως τόκαμα απόφαση και σώνει να μην ανακατέβουμαι στα θρησκευτικά...»⁸⁴. Στις παραπάνω επιστολές αποτυπώνεται ο φόβος του για τις αντιδράσεις της ελληνικής κοινωνίας σε περίπτωση που θιγεί το θρησκευτικό αίσθημα του λαού και επενδύσει το δημοτικιστικό κίνημα σε ιδεολογικά σχήματα, πρώιμα για την ελληνική σκέψη⁸⁵.

Όταν όμως ξεσπούν τα «Ευαγγελικά» το Νοέμβριο του 1901, αναθεωρεί τις απόψεις του και θεωρεί το εγχείρημα του Πάλλη πολύτιμο, γιατί

⁸¹ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, *Αλληλογραφία Ι*, «23 και 24 του Άη Δημήτρη 1901», σ. 405-406.

⁸² Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, ό.π., «24 τ' Άη Δημήτρη 1901», σ.408.

⁸³ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, ό.π., σ. 408-409.

⁸⁴ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «10 του Σποριά 1901», ό.π., σ.420-421.

⁸⁵ Και στο έργο του «Το Ταξίδι μου» θα εκφράσει την πρόθεσή του να μη θίξει τη θρησκεία: η γιαγιά του θα τον συμβουλευθεί «μια χάρη μονάχα θα σου γυρέψω. Πρόσεχε, παιδί μου, τη θρησκεία να μην την αγγίξης. Θρησκεία σε μας πατριωτισμό σημαίνει και τον πατριωτισμό τον έχουμε ανάγκη για την ώρα», Γ. Ψυχάρη, *Το Ταξίδι μου*, Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ.54. Στο ίδιο έργο θα διατυπώσει το σεβασμό του για το Πατριαρχείο, αλλά μόνο ως θεματοφύλακα του έθνους, αξία που τη θεωρεί ανώτερη από τη θρησκεία. «Πατριαρχικά», ό.π., σ.111-117. Άλλωστε, ο Ψυχάρης αρνιόταν τη θρησκεία και τον κοινωνικό της προορισμό, βλ. Εμ. Κριαράς, *Ψυχάρης. Ιδέες, Αγώνες, ο Άνθρωπος*, Εστία, Αθήνα 1981(α' έκδοση 1959), σ.209-231.

έβγαλε τους δημοτικιστές από την αφάνεια και ανακίνησε το γλωσσικό ζήτημα⁸⁶. Στις 16 Δεκεμβρίου 1901 θα γράψει στον Πετροκόκκινο «...στην αρχή διόλου δε μου άρεζε του Πάλλη το κίνημα, να μεταφράση το Βαγγέλιο κ' έλεγα να μην ανακατεφτώ καθόλου. Σα μυρίστηκα μπαρούτι, πετάχτηκα. Και τώρα είμαι ακόμα πιο φούρκα παρά πρώτα...»⁸⁷. Και ο Πέτρος Βλαστός θα ενθουσιαστεί με το διωγμό των δημοτικιστών· «Ο Πατριάρχης μας αφορίζει – κ' αυτό καλό μεγάλο, πιο μεγάλο σχεδόν κ' από μεγαλοφυΐα ακόμη να μας ξεφύτρωνε μεταξύ μας»⁸⁸. Με αφορμή την απαγόρευση οποιασδήποτε μετάφρασης του Ευαγγελίου ο Ψυχάρης θα στείλει επιστολή στον Πατριάρχη στη δημοτική⁸⁹ και θα λάβει απάντηση για την οποία θα θριαμβολογήσει για την αξιοσύνη της δημοτικής, αφού καταδέχτηκε να της απαντήσει ο Πατριάρχης⁹⁰.

Το ξέσπασμα των «Ευαγγελικών» θα αποδείξει όχι μόνο την αδυναμία των δημοτικιστών να αρθρώσουν ένα λόγο ευρύτερα αποδεκτό, αλλά και τις αντιδράσεις που γεννούσαν στην ελληνική κοινωνία οι παρανοήσεις για τους πραγματικούς στόχους του κινήματος. Ο Ψυχάρης θα αρνηθεί την ευρύτατα διαδεδομένη, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, άποψη ότι η κινητοποίηση αφορούσε ένα ζήτημα θρησκευτικό και ότι θίχτηκε η πίστη του λαού, ή ζήτημα εθνικό (σλαβικός κίνδυνος) και θα επιχειρηματολογήσει υπέρ της γνώμης ότι τα πάντα προκλήθηκαν από αντιδημοτική προκατάληψη και υστερία· «These riots were attributed to a religious motive. This, however, is but a side issue. It was attributed by some to a movement against Panslavism; This, however, was but an after thought...the reason of the riots is not the translation of the Gospel, but the translation of the Gospel into Vulgar Greek...In Greece, as it might have been expected, the interested parties have denied that the cause of the riots was due to the antivulgarist prejudice. They brought forward chiefly the religious pretext, the attack on the national creed. A religious war always

⁸⁶ Επιστολές Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «23-24 του Σποριά 1901», ό.π., σ.423-424, «29 του Σποριά 1901», ό.π., σ.425, «15 του Χριστού 1901», ό.π., σ. 429 «Όσο έβγαζε ο φίλος το Βαγγέλιο, θυμάσαι τι σου έγραφα, πως είταν κακό πράμα και θα μας έβλαφτε. Άμα είδα όμως να γίνη και πανάσταση και να φερθούν όπως φερθήκανε, τότες είπα· για μας αφτό είναι πολύ καλό...».

⁸⁷ Επιστολές Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

⁸⁸ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, «29 του Αλωνάρη 1901», *Αλληλογραφία Τωνος Δραγούμη*, φάκελος 1, υποφάκελος 3.

⁸⁹ Γ. Ψυχάρη, *Ρόδα και Μήλα*, τ. 4, σ. 65-75.

⁹⁰ Γ. Ψυχάρη, *Ρόδα και Μήλα*, ό.π., επιστολές σε Εφταλιώτη, «23 και 24 του Φλεβάρη 1902», ό.π., σ.460-463, και επιστολή σε Πετροκόκκινο, ό.π., χωρίς ημερομηνία.

looks far grander than a mere squabble over words. In this case, however, it is not over words that the vulgarists fight; their object is much higher, for it aims at disentangling the soul of a whole nation from the deadly ties which it is bound up...»⁹¹. Σε μια σειρά επιστολές του στον Πετροκόκκινο θα εκφράσει την αγανάκτησή του για τα γεγονότα, καθώς και την αποστροφή του για τη φοβισμένη αντίδραση των Ελλήνων, ιδιαίτερα του εσωτερικού⁹². «Αφτοί και τώρα ακόμη, αφού σκότωσαν άνθρωπο, τολμούνε να μας βρίζουν εμάς... Άλλο δεν έχει. Άμα δουν τα φερσίματά τους, θα καταλάβουν και το κίνημα, που ακόμα θαρρούνε στην Εβρώπη πως είτανε θρησκευτικό, γιατί δεν μπορούνε να καταλάβουν – αφτό το παρατήρησα – ως που πάει κι ως που μπορεί να φτάση ο δασκαλισμός...»⁹³. Οι κινητοποιήσεις θα τερματίσουν και τις σχέσεις του με τον Κακλαμάνο και το *Άστυ*, το οποίο θα κατηγορήσει για δειλία⁹⁴. Ο χαρακτηρισμός των φοιτητών «Τουρκοφοιτητάδες»⁹⁵ θα γενικευτεί για να περιλάβει όλους τους Έλληνες σ' ένα γράμμα του στον Πετροκόκκινο στις «28 του Τρυγητή 1902»⁹⁶, όπου οι Έλληνες θα χαρακτηριστούν απολίτιστοι, όπως οι Τούρκοι. Ενδιαφέρουσα σ' αυτή την επιστολή είναι η διάσταση που επισημαίνει ο Ψυχάρης ανάμεσα στο μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας, το οποίο επιζητούν να αναβιώσουν οι δημοτικιστές και την απογοητευτική πραγματικότητα, που αποκαλύπτει ότι η Ελλάδα είναι ένα μικρό βαλκανικό κράτος⁹⁷.

⁹¹ J.N. Psichari, "The Gospel riots in Greece", *The Language Question in Greece. Three essays by J.N. Psichari and one by H. Pernot translated into English from the French by "Chiensis"*, Calcutta, 1902, σ. 49-64. Στο ίδιο κείμενο θα συνδέσει τη δημοτική με το Μακεδονικό πρόβλημα και θα δηλώσει ότι στη Μακεδονία δεν μπορούν να υπερισχύσουν οι Έλληνες έναντι των Σλάβων με όργανο γλωσσικό την καθαρεύουσα, ό.π., σ. 61-62.

⁹² Ολόκληρη η επιστολή με ημερομηνία «22 του Χριστού 1901» υπάρχει στο Παράρτημα, σ.131.

⁹³ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «16 του Χριστού 1901», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

⁹⁴ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «22-12-1901» Βλ. Παράρτημα, σ.131. Επίσης, επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «6-7 Απρίλη 1902», ό.π., «Δε φαντάζεστε ως που κατάντησε ο Κακλαμάνος... έβαλε ολάκαιρο και το λόγο του Παπαμιχαλόπουλου που μας βρίζει στα γεμάτα τον Πάλλη και μένα... μου είναι αδύνατο να σας πω πόσο τους σιχάθηκα. Αναγούλα σωστή. Και λυπούμαι για τον καμένο τον τόπο, γιατί είναι αφτοί έτσι –κ' είταν από τους καλύτερους ο Κακλαμάνος και φίλος μου παλιός- τι θα είναι οι άλλοι; Σωτηρία δεν έχει, απελπίζουμε για την Ελλάδα...». Βλ., επίσης, επιστολές Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, 29-11-1901, ό.π., σ.425 και 15-12-1901, σ.427.

⁹⁵ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «27 του Χριστού 1901», ό.π..

⁹⁶ βλ. ολόκληρη την επιστολή στο Παράρτημα, σ.132.

⁹⁷ Παρόμοιες απόψεις θα εκφράσει ο Ψυχάρης και στον Εφταλιώτη, «10 Γεννάρη του 1902», ό.π., σ. 449-450.

Το αποτέλεσμα των ταραχών, όμως, είναι τελικά θετικό για την Ιδέα⁹⁸. Παρόμοια άποψη θα εκφράσει και ο Βλαστός, που επιμένει από την αρχή στην κοινωνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος «Ξήγησέ μου τι είναι αυτά τα τραγικά κ' οι σκοτωμοί που γίνηκαν για το Βαγγέλιο. Υποθέτω πως είναι πολλή περισσότερη πολιτική παρά γλωσσολογία στη μέση. Πάντα όμως καλό είναι που άρχισε ο κόσμος να το συζητά με τις γροθιές το ζήτημα, θα πη πως ζωντανεύει, πως γίνεται σοβαρό, κοινωνικό»⁹⁹.

2.II. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Οι αντιδράσεις εναντίον του δημοτικιστικού λόγου δεν θα σταματήσουν με τα «Ευαγγελιακά». Το Νοέμβριο του 1903 νέες διαδηλώσεις, τα επονομαζόμενα «Ορεστειακά», που κατέληξαν στο θάνατο τριών πολιτών, αναστάτωσαν την Αθήνα. Αφορμή υπήρξε παράσταση της Ορέστειας του Αισχύλου μεταφρασμένης στη δημοτική¹⁰⁰.

Οι δημοτικιστές λειτουργώντας εκτός κρατικών θεσμών επιχειρούν να δεισδύσουν σ' αυτούς. Οι καθαρολόγοι υποστηρίζονται από συγκεκριμένους φορείς εξουσίας, όπως είναι η Κυβέρνηση, Εκκλησία, το Πανεπιστήμιο, γεγονός που τους εξασφαλίζει μεγάλη δύναμη παρέμβασης. Αποτέλεσμα αυτών η δημοτική σταδιακά να προσλαμβάνεται ως σύμβολο ανατρεπτικού λόγου, ενώ η καθαρεύουσα ως σύμβολο αυθεντίας, που επιβεβαιώνει τη διαχρονικότητα της καταγωγής και την ταυτότητα του έθνους. Εδώ ακριβώς εδράζεται η αντίδραση που θα γεννηθεί.

Ο ίδιος ο λαός, δημιούργημα αλλά και όργανο του οποίου υποτίθεται ότι είναι η δημοτική γλώσσα, προτιμάει την καθαρεύουσα και την κοινωνική καταξίωση που αυτή προσφέρει. Ενδεικτικές αυτής της τάσης είναι δύο επιστολές προς το Δραγούμη· μία του φίλου του Αλέξανδρου Γαβαλλιά την 1/1/904 «Ό,τι και να κάμουν οι της δημοτικής, η καθαρεύουσα κερδίζει έδαφος

⁹⁸ Επιστολές Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «29 του Σποριά 1901» και «15 του Χριστού 1901», ό.π.,σ.425-429.

⁹⁹ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, «9 του Δεκέβρη 1901», ό.π., φ. 1, υποφ. 3.

¹⁰⁰ ΙΕΕ, τ. ΙΔ, σ.179 και Αλ. Πάλλης, *Μπροσός*, Ερμής, Αθήνα 1975, επιμέλεια Εμμ. Ι. Μοσχονάς, σ.ιη-ιθ, όπου και τα «Ευαγγελιακά» και τα «Ορεστειακά» εντάσσονται στις λαϊκές εξεγέρσεις της εποχής. Ο Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», ό.π., σ. 270, θα επισημάνει την αντιδραστική κατεύθυνση και των δύο κινητοποιήσεων.

ακόμα και στα χωριά»¹⁰¹, και του Αλέξανδρου Βαμβέτσου στις 14/27-3-1912¹⁰².

Η αλληλογραφία του Ίωνος Δραγούμη αποτελεί αψευδή μάρτυρα των αντιδράσεων που προκαλεί η δημοτική και των διώξεων που υφίστανται οι δημοτικιστές, επιφανείς και αφανείς. Ο ίδιος, για ένα μακρό χρονικό διάστημα από το 1901 ως το 1915, γίνεται αποδέκτης πολλών επιστολών από διάφορα σημεία του ελληνισμού, όπου καταγράφονται οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι δημοτικιστές. Αυτοί άλλοτε επιδιώκουν τη συνδρομή του για την έκδοση ενός εντύπου στη δημοτική ή επιζητούν τη μεσολάβησή του, λόγω της διπλωματικής του θέσης, όταν κάποιος δάσκαλος κινδυνεύει να απολυθεί.

Ο Πέτρος Βλαστός επισημαίνει από το 1901 τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο ίδιος. Σε τραπέζι που έκαναν στο Μεταξά, πρεσβευτή της Ελλάδας στο Λονδίνο, τόλμησε να μιλήσει στη δημοτική, με αποτέλεσμα να τον αποδοκιμάσουν όλοι εκτός από τον Πάλλη¹⁰³. Σε επιστολή, στις 13 Μαΐου 1901, γράφει «Ένας θειός μου που βρίσκεται τώρα στην Αθήνα με εξορκίζει στο όνομα του θεού να μην ψυχαρίζω...Εδώ, έξω απ' τους Πάλλη και Μιχαηλίδη που μ' έχουν σε υπόληψη, οι άλλοι δε με πολυχωνεύουν...»¹⁰⁴. Ένα χρόνο, περίπου, μετά τα «Ευαγγελιακά» θα επισημάνει, από την Ινδία, τον αποκλεισμό των δημοτικιστών· «Ως τόσο νόστιμο μου φαίνεται που έχουμε τις Ιντιάνικες φημερίδες με το μέρος μας –τη δημοτική- ενώ στις Ελληνικές ούτε να ξεμυτίση πια τολμά άρθρο για μας ή γραμμένο στη δημοτική...»¹⁰⁵.

Περιοχές, όπως Μυτιλήνη, Μουδανιά, Βέρροια, Πόλη, Σμύρνη Αλεξάνδρεια, Ανδριανούπολη, παρελαύνουν στην αλληλογραφία του Δραγούμη, καταδεικνύοντας τη γεωγραφική εξάπλωση του δημοτικισμού· γεγονός, όμως, που δεν πρέπει να μας παρασύρει σε συμπεράσματα περί της απήχησης του κινήματος. Οι περισσότεροι απ' αυτούς που γοητεύονται είναι δάσκαλοι και εκδότες εφημερίδων. Πάντα, όμως, ο αριθμός τους είναι περιορισμένος. Ενδεικτική είναι μια επιστολή που έλαβε ο Δραγούμης από τον

¹⁰¹ *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία, φάκ. 4, υποφ. 1.*

¹⁰² Βλ. Παράρτημα, σ. 158.

¹⁰³ Επιστολή Βλαστός σε Δραγούμη, «5 Μάη 1901», *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία, φάκ. 1, υποφ. 3.*

¹⁰⁴ Επιστολή Βλαστός σε Δραγούμη, 13-5-1901, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία, φάκ.1, υποφ. 3.*

¹⁰⁵ Επιστολή Βλαστός σε Δραγούμη, «17 του Σταβρού[Σεπτέμβριος] 1902, ό.π.

Ξενοφώντα Στελλάκη, προεδρεύοντα στο ελληνικό προξενικό δικαστήριο Σμύρνης¹⁰⁶, με ημερομηνία αποστολής 7 Απριλίου 1910. Αναφέρονται πέντε ονόματα δημοτικιστών από το Αϊδίι, ένας δάσκαλος και ένας καθηγητής από τη Σμύρνη (Ευαγγελική Σχολή), δύο δάσκαλοι από τη Μυτιλήνη και ο συντάκτης της εφημερίδας «Σκορπιός» από την ίδια περιοχή και τρεις δάσκαλοι από διαφορετικές περιοχές, Αττάλεια, Καστελλόριζο, Σαμψούντα. Ο αριθμός είναι πολύ μικρός, παρόλο που ο συντάκτης της επιστολής επιχαιρεί για το ρόλο της Σμύρνης¹⁰⁷, ως πνευματικού κέντρου «Όλοι αυτοί τσιράκια και φιντάνια της Σμύρνης». Φαίνεται, όμως, ότι η επιτυχία κρίνεται πάντα ανάλογα με το μέγεθος των αντιδράσεων. Ο ίδιος θα σημειώσει στην ίδια επιστολή «Εδώ επαύθη εις καθηγητής διότι ένα χωρίο της Ιλιάδος το εδιάβασεν εις τους μαθητάς του και εκ της μεταφράσεως του Πάλλη!!!»¹⁰⁸. Στην ίδια επιστολή αναφέρεται ως δημοτικιστής ο Δ. Π. Αλβανός, δάσκαλος στη Μυτιλήνη. Η πρόθεσή του να εκδώσει περιοδικό φιλολογικό θα συναντήσει δυσκολίες, γεγονός που θα τον οδηγήσει να αποταθεί στο Δραγούμη. «Κάτι θα προσπαθήσουμε να κάνουμε, ωφέλιμο και για τον αγώνα μας, μα δεν μπορούμε ακόμα στην αρχή να βγούμε πέρα-πέρα στη δημοτική. Γλώσσα του περιοδικού θα είναι η μισή, εξόν στο διήγημα και στα λογοτεχνικά μέρη· κι αυτό για την κοινή προκατάληψη. Συνεργάτες μας είναι Παπαδιαμάντης, Παλαμάς, Φιλύρας...Υ.Γ. Ψυχάρη και Πάλλη έργα δε θα βάλουμε ακόμα στο περιοδικό μας. Αργότερα θαρχίσουμε με τον Εφταλιώτη...»¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Με τη Σμύρνη έχει και άλλη επαφή ο Δραγούμης. Αυτό μαρτυράει επιστολή του Σταύρου Λιάτα, (δούλευε μάλλον ως διερμηνέας στο Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Σμύρνη) με ημερομηνία 8 Σεπτεμβρίου 1910, όπου φαίνεται ότι αναλαμβάνει εργασία για τη διάδοση των σκοπών του Εκπαιδευτικού Ομίλου στη Σμύρνη με ιδιαίτερα συνωμοτικό τρόπο «...χωρίς να το καταλάβη κανείς από τους τυφλούς φανατικούς της δήθεν καθαρευούσης, χωρίς δηλαδή θόρυβο και επίδειξι, αλλ' αποβλέποντας στα πρακτικά αποτελέσματα με μια κατάλληλη οργάνωσι, κατήχηση και παραδειγματισμό προ παντός...». Με τον ίδιο συνεργαζόταν και για την εξάπλωση μιας Οργάνωσης, όπως φαίνεται από επιστολή του Λιάτα με ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1910. Οι σκοποί της οργάνωσης δεν είναι διακριτοί στη επιστολή. Εκείνο που φαίνεται καθαρά είναι πως επιχειρείται η διείσδυση, στα σχολεία, στο Λαϊκό Κέντρο, σε εφημερίδες, στην «Ατμοπλοΐα Αρχιπελάγους», σε διάφορους συνδέσμους. Και οι δύο επιστολές υπάρχουν στο *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη*, ό.π., φάκ. 4, υποφ. 5.

¹⁰⁷ Η Σμύρνη τον Αύγουστο του 1907 συνταράχτηκε από τις αντιδράσεις των καθαρολόγων για την επικείμενη διάλεξη του Δ. Γληνού, που ήταν τότε καθηγητής στο «Ελληνογερμανικόν Λύκειον» της πόλης, με θέμα «Η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής εν τοις σχολείοις της μέσης Εκπαιδεύσεως». Για τις αντιδράσεις, την υβριστική αρθρογραφία των εφημερίδων, τις απειλές απόλυσης και τη ματαίωση της διάλεξης βλ. σχόλια Φ. Ηλιού στο Δ. Γληνός, *Απαντα*, τ. Α' 1898-1910, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ.537-547.

¹⁰⁸ Και τα δύο αποσπάσματα που παρατίθενται είναι μέρος της επιστολής του Ξ. Στελλάκη στο Δραγούμη, 7 Απριλίου 1910, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 8, υποφ. 3.

¹⁰⁹ Επιστολή Δ. Αλβανού σε Δραγούμη, x.x., ό.π., φάκ. 1, υποφ. 1.

Την έκδοση εντύπου και συγκεκριμένα εφημερίδας αφορά και επιστολή που στέλνει η Νίνα Βαμπακά στο Δραγούμη¹¹⁰ από τη Βέροια στις 28-7-1915. Η συντάκτρια συμφωνεί με το Δραγούμη ότι πρέπει να πάψει η καθαρεύουσα να λυμαίνεται τη φιλολογία και γενικότερα τους διανοούμενους, αλλά επικεντρώνει αυτό το σπουδαίο σκοπό στη Μακεδονία, επισημαίνοντας τη δυσκολία του εγχειρήματος που αναλαμβάνουν οι ανώνυμοι εργάτες της Ιδέας «Πού είναι όμως η υποστήριξη στους δημοτικιστάδες που αρκετά μπορούσαν να καταφέρουν στον αναγεννητικό δρόμο του έθνους; Ούτε υποστήριξη τους δόθηκε, μολονότι με πόνο τήνε ζητήσανε τόσες και τόσες φορές από διάφορους πλούσιους δημοτικιστάδες, ούτε αυτοί μπορέσανε να εξακολουθούνε να τους ζητούνε, γιατί νοιώθουνε πως τους χαρακτηρίζουνε για ζητιάνους και οχληρούς εργάτες της Ιδέας...Δεν μου είναι καθόλου δύσκολο, κ. Ι. Δραγούμη, ν' αρχίσω την εφημερίδα μου απ' το πρώτο της φύλλο πέρα ως πέρα σε δημοτική, πράμα που κι εγώ ξέχωρα λαχταρώ. Δε με ρωτάτε όμως αν έχω τα υλικά μέσα για να στηρίξω το καθάρια δημοτικό φύλλο ή να μη με νοιάζει για ό τι ξεφουρνίσει η φάμπρικα των καθαρευουσιάνων...Νομίζω πως δεν πειράζει νάχω στο φύλλο και στήλες για μισοκαθαρεύουσα και στήλες για καθάρια επιστημονική δημοτική γλώσσα. Θα πείτε πως αυτό είναι γλωσσική πολιτική, όπως λέει κάπου κι ο κ. Ψυχάρης...Υποστηρίξατε όσο χρειάζεται για ένα βδομαδιάτικο φύλλο και το βγάζω αμέσως με πρόγραμμα, που στο πολιτικό μέρος δε βλέπω νάχω διαφορετική αντίληψη απ' τη δική σας...Γίνετε ο ιδρυτής ενός τέτοιου φύλλου στη Μακεδονία...»¹¹¹.

Η καθαρεύουσα αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του εκπαιδευτικού συστήματος, γι' αυτό και το σχολείο θα αποδειχτεί ο προνομιακός χώρος, μετά τη λογοτεχνία, στον οποίο θα διεξαχθεί ο αγώνας των δημοτικιστών. Οι διώξεις των δασκάλων και καθηγητών που καταγράφονται στην αλληλογραφία του Ίωνα Δραγούμη είναι χαρακτηριστικές. Στις 31 Αυγούστου

¹¹⁰ Η επιστολή της είναι απάντηση σε επιστολή του Δραγούμη με ημερομηνία 15-7-1915.

¹¹¹ Επιστολή Ν. Βαμπακά σε Δραγούμη, Βέροια 28-7-15, ό.π., φάκ. 1, υποφ. 2. Στις 21 Αυγούστου 1915 από τη Φλώρινα ο Δραγούμης θα στείλει το γράμμα της στον Πάλλη, απευθύνοντάς του το ερώτημα αν μπορεί να γίνει τίποτα για την έκδοση, βλ. *Αλληλογραφία II*, σ.151. Διαφαίνεται απ' αυτή την ενέργειά του ότι πιθανότατα η ικανότητά του να διεκπεραιώνει ταχύτατα τις υποθέσεις που ανέκυπταν στο στρατόπεδο του δημοτικισμού, μαζί με την εξέχουσα διπλωματική θέση του, τον έκαναν το κέντρο αποδοχής τόσων επιστολών.

1907, από το Νιχώρι Μουντανιών ο δάσκαλος Βαμβακίδης¹¹² Γεώργιος γράφει στο Δραγούμη τις προσπάθειές του ακόμα και για την ίδρυση αδερφάτου, αλλά και τη σφοδρή αντίδραση της εκκλησίας, που τις περισσότερες φορές εμπλέκεται στο πρόβλημα της γλώσσας. Άλλωστε έθνος και θρησκεία είναι οι αξίες που θεωρείται ότι διασαλεύονται από το κίνημα των δημοτικιστών. Το γράμμα του Βαμβακίδη πρέπει να αναγνωσθεί αντιστικτικά με επιστολή του Δ. Σάρρου¹¹³ από την Ανδιανούπολη, σταλμένη την ίδια εποχή, όπου επισημαίνεται η αξία της δημοτικής για την αφομοίωση των ξеноφώνων, γεγονός που αναγνωρίζει και η εκκλησία· το πρόβλημα, δηλαδή, της γλώσσας αντιμετωπίζεται διαφορετικά, όταν συνδέεται με τα συμφέροντα του έθνους εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους.

Ο Αγαμέμνων Κοτρόζος, καθηγητής στην Αθήνα, παρακαλεί το Δραγούμη να τον βοηθήσει στην απολογία του στο Γυμνασιάρχη που τον απειλεί με απόλυση· «Εμελέτησα μπροστά τον ένα μήνα το σύγγραμμα του κ. Ελισαίου “Γλώσσα και Ζωή” και επείστηκα πως η δημοτική μας Γλώσσα είναι γλώσσα της ζωής μας, γλώσσα του Έθνους μας...προ ολίγες ημέρες όμως καταγγέλληκα στο Γυμνασιάρχη, ότι είμαι “προπαγανδιστής” της γλώσσας αυτής. Ο Γυμνασιάρχης μου είπε ότι θα με αποβάλλει, εάν δε κατορθώσω να πείσω δια γραπτού λόγου ενώπιον της τάξης το ζήτημα αυτό. Έρχομαι λοιπόν τώρα να σας παρακαλέσω θερμώς να με δεχθήτε εις ακρόαση, διότι το βιβλίο αυτό από το οποίο θα έπερνα τα παραδείγματα με το κρατήσανε...»¹¹⁴.

Στις «19 του Γεννάρη 1912» η Τζαλίκη Φοφώ θα στείλει από την Πόλη γράμμα στο Δραγούμη, όπου τον παρακαλεί να φροντίσει για την τύχη της δημοτικίστριας Ηλιοπούλου Όλγας· «...Από απερίγραπτη στενοκεφαλιά των καθαρευουσιάνων θα μείνη η δυστυχισμένη χωρίς θέση. Σας παρακαλώ πολύ να θελήσετε να την φροντίσετε...Αν μπορούσε η Ηλιοπούλου να είναι βεβαία για μια θέση και δόση εκείνη παραίτηση πριν της πη η εφορεία ότι την παύει, θα ήταν καλό. Η μεγάλη κακία του προέδρου είναι ότι την θεωρεί

¹¹² Επιστολή Βαμβακίδη σε Δραγούμη, 31 Αυγούστου 1907, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη*, ό.π., φάκ. 1, υποφ. 2. Βλ. όλη την επιστολή στο Παράρτημα, σ.143. Για την τύχη του Βαμβακίδη μετά την απόλυσή του βλ. υποσημείωση 116.

¹¹³ Επιστολή Σάρρου σε Δραγούμη, 15 Νοεμβρίου 1907, ό.π., φάκ. 6, υποφ. 3. Βλ. την επιστολή στο Παράρτημα, σ. 145.

¹¹⁴ Επιστολή Κοτρόζου σε Δραγούμη, ό.π., φάκ. 4, υποφ. 4. Είναι χαρακτηριστική η δυσκολία του συντάκτη να εκφραστεί στη δημοτική, γι' αυτό και η επιστολή είναι γεμάτη βαρβαρισμούς. Στις «8 του Μάη 1911», θα γράψει στο Δραγούμη, ό.π., ότι πολλοί του ζητάνε να μιλήσει για το ζήτημα της γλώσσας.

δημοτικίστρια και ότι την υποστηρίζετε σεις, ο Κος Κανελλόπουλος κι εγώ...»¹¹⁵.

Ακριβώς μέσα από αυτές τις διαδικασίες διαφαίνεται η συγκρότηση του μαχητικού «είναι» των δημοτικιστών μέσω του «διωγμού» που υφίστανται. Ο Αλέξανδρος Πάλλης, με τη γνωστή παραφορά του, σε τρεις διαδοχικές επιστολές, θα ξεσπαθώσει εναντίον της σύνεσης, ιδιαίτερα μετά την καθιέρωση της καθαρεύουσας, ως επίσημης γλώσσας του κράτους, στο σύνταγμα του 1911: «Φίλε Δραγούμη...Τίποτα δεν κάνουμε, παρά με τη φρονιμάδα απελπίζουμε τον κόσμο. Ή πρέπει να δουλέψει γροθιά ή είναι απελπισία. Για την ώρα τη γροθιά τους δεν τη δουλέβει παρά ο Μιστριώτης»¹¹⁶. Σε επιστολές με ημερομηνία 15-5-1911 και 18-5-1911, θα εκφράσει την οργή του για την επικείμενη απόλυση του Σταματιάδη¹¹⁷ και θα συστήσει να περάσουν οι δημοτικιστές στην αντεπίθεση που είναι απαραίτητο να ξεκινήσει από την Αθήνα, η οποία αποτελεί το κέντρο του διωγμού.¹¹⁸

Η συνταγματική θεσμοθέτηση της καθαρεύουσας¹¹⁹ και η παύση του Παλαμά¹²⁰, επειδή δήλωσε ότι είναι μαλλιαρός, ξεσήκωσαν θύελλα

¹¹⁵ Επιστολή Τζαλική σε Δραγούμη, ό.π., φάκ. 9, υποφ. 1. Η ίδια η Ηλιοπούλου θα στείλει επιστολή στο Δραγούμη, στις «19 του Γενάρη 1912», ό.π., φάκ. 3, υποφ. 1, και θα παραπονεθεί για τη μοναξιά που αισθάνεται στις δύσκολες ώρες σε αντίθεση με τον Αλέξανδρο Δελμούζο, ο οποίος παρά τις περιπέτειές του έχει τη συμπαράσταση όλων «Έχει βλέπω χειρότερα κι απ' τα δικά μου, μα πάλι όχι· δεν θα βαστάξει η καταδίκη του όπως η δική μου· γιατί τον άκουσαν, τον αφήκαν να μιλήση· γιατί τον έχετε όλοι Σας αγκαλιασμένο εκεί κάτω· βλέπει ζωντανή τη στοργή Σας γύρω του! Ενώ εγώ! Στην σκληρή μου αυτή εξορία αν μούλειπε κι' αγάπη της Φοφώς!...».

¹¹⁶ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 9-5-1911, *Αρχείο Ιωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 5, υποφ. 4. Η άμεση αντίδραση του Δραγούμη στις εκκλήσεις των δημοτικιστών φαίνεται καθαρά σε επιστολή του στον Πάλλη, με ημερομηνία «10 του Μάη 1911», σ. *Αλληλογραφία II*, σ. 132: «...Είναι ντροπή, νομίζω, να χάνουν το θάρρος τους τόσο εύκολα οι φίλοι μας. Δίνετε τους θάρρος και σεις. Όσο για τον Πουλιόπουλο και το Σταματιάδη, αν χάσουν τις θέσεις τους είμαι πρόθυμος να τους βρω θέσεις άλλες στην Τουρκία. Είναι αρκετά εύκολο για μένα. Έτσι όταν κατάτρεξαν το Βαμπακίδη στα Μουντανιά του βρήκα θέση και καλλίτερη μάλιστα στην Ήπειρο, τον έκανα επιθεωρητή της παιδείας στο διαμέρισμα Πρεμετής. Όποιος έχει όρεξη να δουλέψει στην τουρκία αναλαβαίνω να τον τοποθετήσω εγώ σε θέση. Όστε ας μην απελπίζονται και τόσο εύκολα...».

¹¹⁷ Πραγματικό όνομα του Ελισαίου Γιανίδη, συγγραφέα του σημαντικού έργου *Γλώσσα και Ζωή, Αναλυτική μελέτη του γλωσσικού ζητήματος*, Αθήνα 1914, (α' έκδοση 1908).

¹¹⁸ Βλ. ολόκληρη την επιστολή της 15-5-1911 στο Παράρτημα, σ. 146. Ο ίδιος θα χρησιμοποιήσει τη λέξη «διωγμός».

¹¹⁹ Για τις συζητήσεις στη Βουλή από 25 ως 28 Φεβρουαρίου 1911 για τη γλώσσα βλ. *Νουμάς*, 6 του Μάρτη 1911, φ. 426, σ.147-160 και 13 του Μάρτη 1911, φ. 427, σ.170-173, όπου υπάρχει και η απόφαση για τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας «Επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη εις την οποίαν συντάσσονται το Πολίτευμα και της Ελληνικής Νομοθεσίας τα κείμενα. Πάσα προς παραφοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται». Επίσης κατά πρόταση του πρωθυπουργού προστέθηκε στο 2^ο άρθρο του Συντάγματος το εξής εδάφιο: «Το κείμενον των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον. Η εις άλλον γλωσσικόν τύπον απόδοσιν τούτου άνευ της προηγουμένης εγκρίσεως της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας απαγορεύεται απολύτως».

¹²⁰ Στις 20-2-1911 ο Παλαμάς θα δημοσιεύσει άρθρο με τίτλο «Για να το διαβάσουν τα παιδιά», *Νουμάς*, φ.424, σ.113-114, όπου αναίρει τα δύο ψέματα που έχουν διατυπωθεί εναντίον της δημοτικής:

αντιδράσεων στους κύκλους των δημοτικιστών, αλλά παράλληλα σκλήρυναν και τη στάση των καθαρευουσιάνων. Ο Α. Παππάς θα γράψει στο Δραγούμη από την Κωνσταντινούπολη, στις 14/17-4-1911 «Εδώ οι εφημερίδες μας λένε πως ο Αλεξαντρής αποφάσισε να βγάλει τον Παλαμά. Αν γίνει κάτι τέτοιο, πιστεύω πως όλοι οι αληθινά φιλελεύθεροι θα μαζεφτούν να ρίξουν μια κυβέρνηση που θάκαμε ένα τέτοιο κακούργημα. Γιατί αλλοίμονο στην Ελλάδα αν θάπρεπε να φύλαγε την ανόρθωσή της από άνθρωπο που θα πατούσε τα ποιο αψηλά ιδανικά της ανθρωπότητας. Αν οι φιλελεύθεροι, όχι εκείνοι που κάμουν κόμμα μεγάλο στη βουλή, και που το σέρνει ο άνεμος της πολιτικής πότε δεξιά και πότε αριστερά, αφήσουν και γίνει κάτι τέτοιο, αν δε δεθούν σφιχτά όλοι μαζί για να χτυπήσουν κατακέφαλα την αρχή που θα πείραζε το μεγάλο μας ποιητή, τότε πρέπει να χάσουμε κάθε ελπίδα. Τι φοβερή πληγή έχει το μυαλό μας! Κι' εδώ στην πόλη τα ίδια, με βλακεία πιο βαθεία. Στο μικτό συμβούλιο δεν πέρασα – Αφορμή – μαλλιαρός...»¹²¹. Και ο Φ. Φωτιάδης θα επισημάνει στις 6 Δεκεμβρίου 1911 τις επιπτώσεις από τη συζήτηση στη Βουλή: «Αν είσατε εδώ και βλέπατε τι τρομαχτική βλάβη έφεραν τα λόγια του Βενιζέλου στα αναμένα και θολωμένα κεφάλια...εφόρων, επιτρόπων, πατριαρχικών και λοιπών λογάδων θα καταλαβαίνατε ακόμα καλύτερα πόσο μεγάλη είναι η ανάγκη να πολεμηθεί...με κάθε τρόπο ο σχολαστικισμός...»¹²². Στην Οδησό καταγγέλλεται ο πρόξενος ότι αναμειγνύεται άσχημα στο γλωσσικό ζήτημα και μάλιστα κρατάει τα βιβλία που στέλνονται από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο¹²³

Η πιο οργανωμένη αντίδραση, όμως, εκδηλώθηκε εναντίον του «Ανώτερου Παρθεναγωγείου» του Βόλου, το οποίο διηύθυνε ο Αλέξανδρος Δελμούζος το διάστημα 1908-1911. Ο λόγος που διατυπώθηκε από την επίσημη εκκλησία, παράγοντες του τύπου και της τοπικής κοινωνίας, απέδιδε στη δημοτική τη διασάλευση του πολιτικού, εθνικού και θρησκευτικού

πρώτον, ότι η ζωντανή γλώσσα είναι συνονθύλευμα βαρβαρικών διαλέκτων και δεύτερον, ότι οι δημοτικιστές είναι αγράμματοι και προδότες. «Ξέρω πως και μόνο το γεγονός πως ζητήθηκε η περιφρούρηση της τιμής της (εννοεί, της καθαρεύουσας) από το Σύνταγμα, και πως ήρθε η αναφορά της μέσα στη Βουλή, πρέπει να λογαριαστή του δημοτικισμού για νίκη του και θρίαμβός του». Η φράση του «Κι απάνου απ' όλα ξέρω πως είμαι, στρογγυλά και χτυπητά, **μαλλιαρός απολύτως**,...Ο μαλλιαρισμός...είναι η αρετή μου» προκάλεσε αντιδράσεις, *Νουμάς*, 6-3-1911, φ.426, σ.145-146 και οδήγησε στην προσωρινή του απόλυση (ενός μηνός) από το Πανεπιστήμιο, όπου εργαζόταν ως Γραμματέας, βλ., *Νουμάς*, 17-4-1911, φ.432, σ.246.

¹²¹ Επιστολή Παππά σε Δραγούμη, *Αρχείο Ιωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 6, υποφ. 1.

¹²² Επιστολή Φωτιάδη σε Δραγούμη, ό.π., φάκ. 6, υποφ. 1.

¹²³ Επιστολή Charlton Charles σε Δραγούμη, 6 Ιουνίου 1912, ό.π., φάκ.2, υποφ.2.

οικοδομήματος: «Εις την συνείδησιν όλου του κόσμου μαλλιαρισμός, αναρχισμός, σοσιαλισμός, αθεϊσμός, μασονία είναι εν και το αυτό»¹²⁴. Για τα «Αθεικά» του Βόλου, ο Δ. Σαράτσης¹²⁵ θα γράψει στον Ίωνα Δραγούμη στις 26-10-1911 και θα του ζητήσει να ασκήσει όλη την επιρροή του για να εκδοθεί απαλλακτικό βούλευμα για την υπόθεση¹²⁶, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα την άνανδρη επίθεση εναντίον του σχολείου. «Η στενοκεφαλιά και η μούχλα ενός δεσπότη, ο ιησουιτισμός ενός εισαγγελέως [δυσανάγνωστες 2 λέξεις] εσκάρωσαν[;] το περίφημον εκείνο κατηγορητήριο με το οποίον ηθέλησαν να λερώσουν όλους όσοι είχαν...εργασθεί για κάποιο υψηλότερο ιδανικό. Τώρα η υπόθεσις θα φύγη από τα χέρια του Αμπελά, ο οποίος πάσχει από κακοήθη εγκεφαλικήν μαλάκυσιν και θα κριθή από τον εισαγγελέα Σπηλιάδην. Επειδή διεδόθη ότι αυτός κατά τας διαταγάς της κυβερνήσεως θα αφήση αυτήν να χρονίση χωρίς να γίνη δίκη, ήθελα να σας παρακαλέσω να μεταχειρισθήτε όλην σας την επιρροήν πλησίον του Δημητρακόπουλου και [όνομα δυσανάγνωστο] για να τους πείσητε ότι είνε έντιμον να μας [1 λέξη δυσανάγνωστη] χωρίς βούλευμα, το οποίον πρέπει να ήνε απαλλακτικόν. Ας συστηθή εις τον Σπηλιάδη να μελετήση καλά την υπόθεσιν να ζητήση να εξεταστούν οι μάρτυρες του Δελμούζου, από τους οποίους ο Αμπελάς δεν εξήτασε κανένα. Είνε ανάγκη να μάθη κι αυτός και οι υπουργοί ότι ο κύριος αυτός είνε μικρότατος και κακοήθης...προ πάντων ας το μάθη αυτό ο υπουργός της Δικαιοσύνης, του οποίου την ανοχήν αν μη την επιδοκιμασίαν έχουν, φαίνεται, επιτύχει ή ο λεβαντίνος Τόμαν ή ο βρωμο-Αμπελάς¹²⁷ τις είδε με ποιες φανταστικές διηγήσεις περί των εδώ δήθεν τελεσθέντων...»¹²⁸. Η υπόθεση θα καταλήξει σε δίκη στο Ναύπλιο, 16-28 Απριλίου 1914, και στην αθώωση των κατηγορουμένων.

¹²⁴ Απόσπασμα από την κατάθεση του επισκόπου Δημητριάδος Γερμανού Μαυρομάτη στη δίκη του Ναυπλίου, Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Β 1895-1967, Ερμής, Β' Ανατύπωση, Αθήνα 1986, σ.106.

¹²⁵ Δημήτρης Σαράτσης: Γιατρός και δημοτικός σύμβουλος στο Βόλο, με πρωτοβουλία του οποίου ιδρύθηκε το 1908 το «Ανώτερον Δημοτικόν Παρθεναγωγείον». Επίσης, είχε συμβάλει και στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου το 1908, βλ., επίσης, Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β, Αθήνα 1986, σ.54.

¹²⁶ Για την έκδοση του βουλεύματος, παραπεμπτικού ή απαλλακτικού, γράφει και ο Δελμούζος στην Π. Δέλτα, 24-12-1911, *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, Εστία, 1997, 1^η έκδοση 1957, σ.254.

¹²⁷ Τιμολέων Αμπελάς, εφέτης στο Βόλο, ανέλαβε τις ανακρίσεις μετά από τον εισαγγελέα Τόμαν, βλ. *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα*, ό.π., σ.252-253.

¹²⁸ Επιστολή Δ. Σαράτση σε Ι. Δραγούμη, 26/X/1911, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 6, υποφ. 3.

Το 1915 ο Δραγούμης, προφανώς, λόγω της σύνταξης του με το βασιλιά και της πολιτικής διαφοροποίησης του σε σχέση με την πλειοψηφία των δημοτικιστών, θα πάψει να είναι ο συνδεδετικός κρίκος τους. Θα ακυρωθεί έτσι και η κρίση που είχε διατυπώσει ο Πάλλης το 1910 «...του λόγου σου μια μέρα θα γίνεις αρχηγός μας, αν δεν είσαι κιόλας...»¹²⁹.

3. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΥΜΑ

Δίκτυα και Χρηματοδότηση

Στις 2 Ιανουαρίου 1903 κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Ο Νουμάς* με εκδότη τον Δ. Π. Ταγκόπουλο, που συνέδεσε το όνομα του με την πορεία του δημοτικισμού. Η εφημερίδα θα κυκλοφορήσει με κύριο αίτημα την αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας σε όλους τους τομείς. Θα υιοθετήσει αρχικά μικτή γλώσσα και θα εστιάσει το ενδιαφέρον της στην ουσία των πραγμάτων και όχι στον τύπο, με τον οποίο ταυτίζει τη γλώσσα¹³⁰. «...Ημπορείς να ήσαι φανατικός εχθρός των Μαλλιαρών μέχρι τελείας εξοντώσεως αυτών. Αλλά να το παίρνης και τόσο κατακαρδα; Άς την να κουρεύεται την γλώσσα και κοίταξε την ουσία...»¹³¹.

Η φραστική αποκήρυξη της πρωτοκαθεδρίας της γλώσσας πρέπει να αποδοθεί στην πρώτη, αναγνωριστική για την εφημερίδα, περίοδο, στην διάρκεια της οποίας ο εκδότης δοκίμαζε και τις αντοχές της ελληνικής κοινωνίας και επιδίωκε επαφές με τον Ψυχάρη και τον Πάλλη. Ο ίδιος ο Ταγκόπουλος θα δημοσιοποιήσει αυτές τις πρωτοβουλίες του την 1 του Γεννάρη 1912, σ' ένα φύλλο αφιερωμένο στη δεκαετηρίδα του Νουμά. Στο άρθρο του, με τίτλο «Γιατί ο Νουμάς και γιατί Νουμάς»¹³², δηλώνει πως η ανάγνωση των έργων του Ψυχάρη τον παρακίνησε να εκδόσει την εφημερίδα χωρίς την υποστήριξη του Ψυχάρη ή του Πάλλη. Έγραψε στον Ψυχάρη με την κυκλοφορία του πρώτου φύλλου και εκείνος του έστειλε συνδρομή δέκα φράγκα χρυσά. Τον συμβούλευσε μάλιστα να γράψει συνδρομητή και τον Πάλλη, στον οποίο απευθύνθηκε και ζήτησε οικονομική ενίσχυση. Ο Πάλλης

¹²⁹ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 8-5-1910, ό.π., φάκ. 5, υποφ. 4. Στην επιστολή ο Πάλλης θεωρεί το Δραγούμη πολιτικό ηγέτη και όχι στενά αρχηγό του δημοτικισμού.

¹³⁰ Στήλη Χ(ωρίς).Γ(ραμματόσημο), *Νουμάς*, 12 Ιανουαρίου 1903, αρ. 4, σ.8 «Δεν φρονείτε πως είναι καιρός πεια να παύσωμεν να εξετάζουμε σε ποια γλώσσα είναι γραμμένο κάτι και ναρχίσουμε να εξετάζουμε αν είναι γραμμένο κάτι εις οιανδήποτε γλώσσα;».

¹³¹ Στήλη Χ.Γ., *Νουμάς*, 23 Ιανουαρίου 1903, αρ.7, σ. 8.

¹³² *Νουμάς*, «1 του Γεννάρη 1912», αρ. 461, σ.8-10.

ανταποκρίθηκε τον Απρίλη του 1903 και, παρόλο που δήλωσε την απαρέσκειά του για τις γλωσσικές ιδέες της εφημερίδας, υποσχέθηκε συνδρομή πέντε λίρες το μήνα¹³³, που αντιστοιχούσαν στα έξοδα ενός φύλλου κάθε μήνα.

Η σχέση με τη δημοτική και τους δημοτικιστές φαίνεται αρκετά προσχεδιασμένη από τον Ταγκόπουλο. Το Φεβρουάριο του 1903 θα δημοσιευτεί άρθρο του Παλαμά με τίτλο «Δυο λόγια για ένα έργο»¹³⁴, όπου αξιολογείται το έργο του Ψυχάρη «Ρόδα και Μήλα». Ο ποιητής θα χαρακτηρίσει τον Ψυχάρη ως το μεγαλύτερο πεζογράφο και με διθυραμβική υπερβολή θα τον συγκρίνει με το Σολωμό, τον Ταιν, τον Ουγκώ και τον Σπένσερ. Παράλληλα θα τονίσει την κοινωνική σημασία του έργου του. Στην ουσία ο Ψυχάρης « Απόστολος είνε μιας ιδέας», η οποία τελικά ταυτίζεται με την Μεγάλη Ιδέα, το 1821 και το πάρσιμο της Πόλης. Στις 20 Φεβρουαρίου 1903 ο Ψυχάρης θα κάνει την πρώτη του εμφάνιση¹³⁵ στο περιοδικό, αν και το πρώτο του άρθρο¹³⁶ θα δημοσιευτεί τον Αύγουστο του 1903. Ο Πάλλης με το ψευδώνυμο «Τεφαρίκης» έχει εμφανιστεί νωρίτερα, το Μάιο του 1903¹³⁷.

Ο Ψυχάρης στα «Ρόδα και Μήλα» θα επιβεβαιώσει ότι ο Ταγκόπουλος του έγγραψε και μάλιστα με ενθουσιασμό για την Ιδέα¹³⁸. Σε γράμμα του στον Πετροκόκκινο τον Ιούλιο του 1903 αναφέρεται στο Νουμά: «Ο Νουμάς θέλει υποστήριξη· θα γίνη ολότελα δικός μας και πρέπει νάχουμε δικό μας φύλλο...Εγώ έταξα του Νουμά κάτι να κάμω· δεν μπόρεσα ως τώρα· έχω – κάθε χρόνο- δυο χιλιάδες φράγκα να ξοδέψω για τα τυπωτικά των βιβλίων μου...Ωστόσο θα κάμω και για το Νουμά (που πήγε ο βλογημένος να σου βρη τέτοιον τίτλο;)...»¹³⁹.

Η χρηματοδότηση του Νουμά από τους πλούσιους δημοτικιστές της διασποράς θα αποδειχτεί μια μάλλον περίπλοκη υπόθεση, που θα γνωρίσει

¹³³ Ο Ψυχάρης σε επιστολή του στον Δ. Πετροκόκκινο, «22 τ' Αη Δημήτρη 1903, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*, αναφέρει πως ο Πάλλης δίνει στο Νουμά «έξη λίρες κάθε μήνα». Για τη σύνδεση του Νουμά με τους πλούσιους δημοτικιστές και ιδιαίτερα με τον Πάλλη βλ. επίσης και Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα 1984, σ. 53.

¹³⁴ *Νουμάς*, 6 Φεβρουαρίου 1903, αρ. 11, στήλη «Εργα και Ημέρα», σ.2.

¹³⁵ «Το Λέφκωμα και ο Ποιητής», *Νουμάς*, 20 Φεβρουαρίου 1903, αρ. 15, στήλη «Εργα και Ημέρα», σ. 1. Φαίνεται ότι η εμφάνιση αυτή αποτελεί πρωτοβουλία του περιοδικού και ο διάλογος δεν γράφτηκε ειδικά για να δημοσιευτεί στο Νουμά.

¹³⁶ «Ιδέες και Πρόσωπα», *Νουμάς*, 31 Αυγούστου 1903, αρ. 58, σ.1-2.

¹³⁷ Δημοσιεύει σατυρικό ποίημα «Στο Μιστριώτη», *Νουμάς*, 22 Μαΐου 1903, αρ. 40, σ. 1.

¹³⁸ «Τρία λόγια», *Νουμάς*, 23 του Μάρτη 1908, αρ. 288, σ. 2, αναδημοσίευση από τον Δ' τόμο του έργου «Ρόδα και Μήλα».

διακυμάνσεις υποκείμενες στην ιδεολογία των ηγετών-χρηματοδοτών του κινήματος και θα καταδείξει τον εσωτερικό διχασμό του δημοτικισμού. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος θα αποκαλύψει τις συναλλαγές αυτές σε άρθρο του στην εφημερίδα «Αθήναι» την 1^η Ιανουαρίου του 1904. Ο Δ. Π. Ταγκόπουλος θα απαντήσει με το άρθρο « Ο συκοφάντης»¹⁴⁰. Ο Η. Βουτιεριδής, επίσης, θα κατηγορήσει τον Ξενόπουλο ότι από ζήλεια για την αυξανόμενη δύναμη του Νουμά και από φόβο για την αγάπη του κοινού στη δημοτική γλώσσα χρησιμοποίησε «το ποταπό επιχείρημα των λεφτών. Ακολούθησε κι' αυτός την ίδια γραμμή μ' όσους έφεραν στη μέση τα Ρούσσικα ρούβλια»¹⁴¹. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι για πολλά χρόνια οι δημοτικιστές ήταν υπό διωγμόν, αλλά το επιχείρημα του καταδιωκόμενου χρησιμοποιήθηκε και για την απόκρυψη αληθειών, που συχνά αποκαλύπτονταν από προσωπικές αντιδικίες· «κ. Μαλλιαρίδη: Εξακολουθεί ο κύριος αυτός να συκοφαντή όσο δεν ονομάζει τον " φίλον και συνεργάτην μας" που τον πληροφόρησε πως ο Νουμάς "υποστηρίζεται και υλικώς από τους πλουσίους δημοτικιστάς"...»¹⁴².

Η ηγεσία της προσπάθειας γίνεται πάθος και σχετίζεται πιθανότατα με τα χρήματα που ξοδεύονται, καθώς οι ανάγκες αυξάνουν· «Παράδες. Θέλουμε παράδες. Έχουμε ανάγκη παράδες. Από το Βλαστό κι από σένα (εννοεί τον Πετροκόκκινο)...Ο Πάλλης ο καημένος ξοδέβει κάμποσα, εγώ λιγότερα...»¹⁴³. Οι Ψυχάρης και Πάλλης, επειδή είναι οι κύριοι χρηματοδότες του Νουμά, εννοούν να διευθύνουν τα πάντα¹⁴⁴. Μάλιστα ο Ψυχάρης, όπως φαίνεται από επιστολή του στον Πάλλη στις 13 Ιουλίου 1904, έχει παραχωρήσει σ' αυτόν τη

¹³⁹ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «10 του Αλωνάρη 1903», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

¹⁴⁰ *Νουμάς*, 4 Ιανουαρίου 1904, αρ.77, σ. 10.

¹⁴¹ «Ένα γράμμα για τον κ. Ξενόπουλο», *Νουμάς*, 11 Ιανουαρίου 1904, αρ.78, σ. 3.

¹⁴² *Νουμάς*, 11-1-1904, αρ. 78, σ.8, στήλη Χ.Γ. Οι κατηγορίες δεν θα σταματήσουν και ο Νουμάς θα επανέλθει στο θέμα στις 30-1-1905, φ.133, σ.8, στήλη «Φαινόμενα και Πράγματα», για να απαντήσει σε καταγγελία της εφ. «Αθήναι» και 6-2-1905, φ.134, σ.10, Φ.Π., όπου θα απαντήσει σε καταγγελίες της εφ. «Εσπερινή» πως ο *Νουμάς* χρηματοδοτείται από «μια μυστική, αντεθνική εταιρία» και από τον Ψυχάρη και τον Πάλλη, και μάλιστα πως για να δημοσιευτεί η *Ζωή και Αγάπη στη μοναξιά* του Ψυχάρη ο Νουμάς πήρε 1000 δρχ. Η δεύτερη καταγγελία δεν ήταν αβάσιμη· το μυθιστόρημα με τίτλο *Ζωή και αγάπη στη μοναξιά – Ιστορικά ενός καινούριου Ρομπινσώνα* θα δημοσιευτεί στο *Νουμά* το καλοκαίρι του 1904 και η δημοσίευσή του θα αποτελέσει αντικείμενο διαφωνίας ανάμεσα στον Ψυχάρη και στον Πάλλη, όπως προκύπτει από επιστολή του πρώτου στον δεύτερο στις 13 του Αλωνάρη 1904, *Αλληλογραφία II*, σ.523-524. Ο Πάλλης θα ισχυριστεί ότι το έργο ήταν μεγάλο και περιόριζε τις δυνατότητες των υπολοίπων για δημοσιεύσεις. Ο Ψυχάρης θα θελήσει να διευθετήσει το θέμα στέλνοντας πενήντα φράγκα το μήνα στο περιοδικό για να βγαίνει 12σέλιδο και να μπορεί να δεχτεί τη δημοσίευση χωρίς περικοπές στην ύλη του.

¹⁴³ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, 10 του Αλωνάρη 1903, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

¹⁴⁴ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, *Αλληλογραφία II*, σ. 517, όπου θα χαρακτηρίσει τον Πάλλη «τύρανο φιλελέφτερο», χαρακτηρισμό που, όπως βεβαιώνει, θα απέδιδε και στον εαυτό του.

διοίκηση του περιοδικού. Στην ίδια επιστολή εντοπίζεται η πηγή των πρώτων διαφωνιών που θα οξυνθούν αργότερα και θα οδηγήσουν σε ρήξη· πώς θα επαρκέσει το οχτασέλιδο περιοδικό για να γράφουν όλοι «Εννοείς...πώς για νάχουμε περισσότερο τόπο οι άλλοι, πρέπει εμείς, ο Αργύρης, ο Μαρκέτης, εσύ, εγώ, που είμαστε οι γέροι να περιοριζόμαστε;»¹⁴⁵. Στο επόμενο, μάλιστα, γράμμα¹⁴⁶ ο Ψυχάρης θα επιδείξει διαχειριστική και κυνικά επιχειρηματική λογική. Στην επιστολή, που θυμίζει λογιστικό έγγραφο γεμάτο αριθμητικές πράξεις, θα μετρήσει τις γραμμές που αντιστοιχούν στα γραπτά τα δικά του και του Πάλλη στο φύλλο 102 του Νουμά, για να αποδείξει ότι δεν μονοπωλεί τις στήλες του περιοδικού.

Άλλη αιτία διαφωνίας είναι οι δυσαρέσκεις που προκαλεί το ύφος του περιοδικού. Ο *Νουμάς*, αλλά και ο χαρακτήρας του ίδιου του Ταγκόπουλου δεν αρέσει. Ο Ψυχάρης γίνεται αποδέκτης πολλών διαμαρτυριών· «Γράμμα δεν παίρνω από την Αθήνα που να μη μου λήη για τον Ταγκόπουλο χίλια κακά, τι κακά; βρισίδια, και πως είναι άτιμος, και πως με τέτοιο άνθρωπο θα πελαγώσουμε μαζί με την Ιδέα...Όσο πιο πολύ βαστιέται ο Νουμάς, τόσο περισσότερο μαλλώνουμε και γίνονται από τη ζούλια τρελλοί». Παρόλα αυτά πιστεύει πως το δικό τους καλό όνομα αρκεί για να εξασφαλίσει την ποιότητα της εφημερίδας «Ναφήσουμε τώρα το Νουμά, ύστερις απ' αυτά που λένε, μου φαίνεται αδύνατο. Κι αλήθεια να είναι, και δίκιο νάχουμε, δεν μπορούμε, γιατί θα τους δώσουμε θάρρος και σε άλλη περίπτωση και με κάθε άλλονε θα ξαναρχίσουνε τις ζούλιες και τις κακογλωσσιές...άμα γράφουμε εμείς στο Νουμά, θα πη πως ο Νουμάς είναι καλός. Και κακούργος και φονιάς νάτανε ο Ταγκόπουλος, φτάνει που τονέ σκεπάζει τόνομά μας, για να είναι άγγελος»¹⁴⁷.

Όλοι, βέβαια, εξακολουθούν να χρηματοδοτούν τον Ταγκόπουλο, θεωρώντας τον προφανώς τη μόνη δυνατή φωνή του δημοτικισμού και τον μόνο που μπορεί, ακριβώς με τα όπλα που του καταλογίζουν ως αρνητικά-χυδαιολογία, ειρωνεία- να πολεμήσει τους καθαρολόγους και να

¹⁴⁵ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, «13 του Αλωνάρη 1904», *Αλληλογραφία II*, σ. 524.

¹⁴⁶ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, «15 του Αλωνάρη», ό.π., σ.525-526.

¹⁴⁷ Επιστολή Ψυχάρη σε Πάλλη, «26 του Θεριστή(Ιούνιος) 1904», ό.π., σ.521. Στην επιστολή αναφέρει ότι ο Χρηστοβασίλης μαζί με κάποιον Παπαδημητρακόπουλο και έναν Μαρτζώκη κατηγορούν το Νουμά. Το Χρηστοβασίλη θα τον συμπεριλάβει τον επόμενο χρόνο στον κατάλογο των δημοτικιστών που θα δημοσιεύσει στο Νουμά «Ένωση θα πη δύναμη», 23 του Γεννάρη 1905, αρ. 132, σ. 3-4.

απονομιμοποιήσει το λόγο τους¹⁴⁸. Οι αντιδράσεις εναντίον του Ταγκόπουλου θα εξακολουθήσουν να διατυπώνονται, από επιφανείς μάλιστα δημοτικιστές τώρα πια. Ένας απ' αυτούς είναι ο Δ. Πετροκόκκινος. Ο Ψυχάρης αναλαμβάνει ρόλο συμφιλιωτή. «Σου είπα ή δε σου είπα τι απόγινε με τα χειμωνιάτικα τα 450 φρ. σου; Μου έγραψε ο Πάλλης να στείλω 100 του Μαλακάση...μου έγραψε να στείλω και του Ταγκόπουλου...και του έστειλα 250. Ύστερα με μάλλωσε ο Π. που του έστειλα πολλά...Είδα τι λες του Π. και για τον Ταγκόπουλο. Να σου πω, κι ο ίδιος δεν ξέρω τι να πω για τον άνθρωπο. Λένε πολλά. Το μόνο βέβαιο μου φαίνεται που για πολλούς λόγους δύσκολο, ίσως κι αδύνατο ναλλάξουμε. Τον κατηγορούνε και για κάμποσα που βεβαιώθηκα πως είτανε άδικα. Ψυχή μου, μην ξεχνάς και κάτι άλλο, που ο Πάλλης με τον Ταγκόπουλο θυμώνει κάθε τόσο κ' ίσως φρόνιμο δεν είναι να τον ερεθίζουμε. Ειρήνη...»¹⁴⁹. Άλλος είναι ο Ίων Δραγούμης. Στις αντιδράσεις του απαντάει ο έτρος Βλαστός. «Σου ξαναγράψω για να σε παρακαλέσω να ξαναγράψης στο Νουμά. Πρέπει να τότε βοηθούμε όσο μπορούμε πιο ταχτικά. Το ξέρω πως δε σου αρέσει το φύλλο. Τι έχει να κάνη; Μην είσαι απόλυτος. Αφού θέλεις να προκόψη αυτή μας η ιδέα, δίνε της τη βοήθεια σου όσο γίνεται πιο συχνά. Πως θα βρεθής στην ίδια μάντρα μ' ένα σωρό τσιμπουρόσκυλα, δεν το νομίζω λόγο αρκετό για να σε φοβίζη. Όσο πιο καλά κι όσο πιο συχνά γράφουνε οι καλοί, τόσο πιο γλήγορα θα βγούν από τη μέση τα μπόσικα μυαλά. Τι ίδιο γίνεται σ' όλα τα ρωμαίικα πράματα. Όλοι μας κατηγορούμε αυτά που γίνονται, αυτά που είναι, τους ανθρώπους που είναι στα πράματα. Μα κανένας δεν πάει να κάνη τη δουλειά τους – με κανένας εννοώ κανένας από κείνους που αλήθεια ξέρουν τι θα πη αλήθεια, ενέργεια, ειλικρίνεια...»¹⁵⁰. Η παραπάνω επιστολή του Βλαστού δικαιώνει την άποψη του Ψυχάρη για την «καθαγιαστική» δύναμη του ονόματος των δημοτικιστών. Παράλληλα, επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι περισσότεροι εκλαμβάνουν τον Ταγκόπουλο ως «αναγκαίο κακό».

Το φθινόπωρο του 1906 ο Πάλλης θα αποφασίσει να αποτραβηχτεί οικονομικά από το Νουμά, φέρνοντας στην επιφάνεια την ένταση που διέκρινε

¹⁴⁸ Ο Πάλλης ο ίδιος μεταχειρίζεται την ψευδώνυμη επίθεση και την ειρωνεία εναντίον επιφανών καθαρολόγων, όπως είναι ο Χατζιδάκης, τον οποίο αποκαλεί Κασσιδάκη, και ο Μιστριώτης. Οι δύο αυτοί είναι συχνά πρωταγωνιστές ποιημάτων και διαλόγων χλευαστικών.

¹⁴⁹ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινου, 16 του Τρυγητή 1905, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

τις σχέσεις του με τον Ταγκόπουλο¹⁵¹. Ο κακός χαρακτήρας του Ταγκόπουλου και το χυδαίο πολλές φορές ύφος του *Νουμά* δεν είναι οι πραγματικές αιτίες της απόσυρσης του Πάλλη, όπως, άλλωστε, ο ίδιος παραδέχεται σε επιστολή του στον Φώτη Φωτιάδη· «Ο λόγος είναι άλλος, μα είναι μυστικός»¹⁵². Σε γράμμα του στον Πέτρο Βλαστό στις 23-12-1906 ίσως βρίσκεται η απάντηση· «Μεταξύ μας, ο λόγος που τραβήχτηκα είναι επειδή θέλω να αμποδίσω τα 3 βιβλία του Ψυχάρη να βγούνε στο Νουμά. Μήτε την Ιδέα θα ωφελήσουν μήτε τον ίδιο τον Ψυχάρη. Ξέρω πως είναι βαρετώτατα»¹⁵³. Στην πραγματικότητα ο Πάλλης δεν ανέχεται να προβάλλεται από τις στήλες του Νουμά περισσότερο ο Ψυχάρης με τα μακροσκελέστατα μυθιστορήματά του, να αντιμετωπίζει το περιοδικό ως προσωπικό του όργανο και να διεκδικεί την πνευματική ηγεσία του κινήματος, ενώ ο ίδιος ήταν ο βασικός χρηματοδότης. Ο Εφταλιώτης, γνωρίζοντας προφανώς τις προθέσεις του Πάλλη, προσπαθεί να προιδεάσει τον Ψυχάρη για τις επικείμενες ενέργειές του¹⁵⁴. Όταν ο Πάλλης ανακοινώνει την απόφασή του ο Ψυχάρης οργισμένος και απογοητευμένος θα αποδυθεί σε μια αγωνιώδη προσπάθεια να σωθεί ο Νουμάς στέλνοντας επιστολές προς όλους τους πιθανούς χρηματοδότες: Πετροκόκκινο, Βλαστό, Εφταλιώτη, Φωτιάδη. Οι δυσχέρειες

¹⁵⁰ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 21-6-1906, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.1, υποφ. 5.

¹⁵¹ Σε σειρά επιστολών που στέλνει ο Πάλλης στο Βλαστό από 14-9-1904 έως 24-2-1906, *Αλληλογραφία II*, σ.305-312, φαίνεται η διάθεσή του να διακοπεί η έκδοση του Νουμά, αφού δεν συμφωνεί με τον Ταγκόπουλο σχετικά με την ύλη του περιοδικού. Προσκόμματα, επίσης, δημιουργεί η συμπεριφορά του Ταγκόπουλου και απέναντι στους αναγνώστες. Αλλά και στους ίδιους τους χρηματοδότες του περιοδικού. Φτάνει μάλιστα, λειτουργώντας ως επιχειρηματίας, στο σημείο να προκρίνει ως καταλληλότερο μέσο για σωφρονισμό του Ταγκόπουλου την επιβολή προστίμου. Χαρακτηριστικά είναι δύο αποσπάσματα· το πρώτο από επιστολή στις 7-1-1906, ό.π., σ.309, «Ο Ταγκόπουλος μου γράφει ένα πολύ δυσάρεστο. Δηλαδή, πως τις τελευταίες 6 βδομάδες σύναξε από πούληση Νουμά 95 ½ δρ. μοναχά, που θα πει πούλησε 100 φύλλα τη βδομάδα μοναχά. Αν είναι έτσι – ύστερα από 3 χρονών κόπους κι' έξοδα πρέπει να πούμε πως η αποτυχία μας είναι τρομερή. Πρέπει τελευταία να ξέπεσε η κυκλοφορία σημαντικά και ήθελα να ξέρω γιατί... Πού πρέπει ν' αλλάξει ο Νουμάς;... Δεν μπορώ να του χλώσω στο κεφάλι του (του Ταγκόπουλου, εννοεί) πως ο Νουμάς δεν είναι για ν' αερίζουμε προσωπικά άδετα με την ιδέα». Το δεύτερο από επιστολή στις 14-1-1906, ό.π., σ. 310, «Βλέπω, η ιδέα σου είναι πως πρέπει να ξακολουθήσει ο Νουμάς. Θ' ακούσω την ιδέα σου αφού είδες τα πράματα από κοντά, αν και η δική μου ιδέα είναι αντίθετα. Ένα πράμα όμως μου φαίνεται κάνει λάθος, πως διορθώνεται ο Ταγκόπουλος με το καλό... Θέλει σφιχτά γέμια. Το καλύτερο αποτέλεσμα μαζί του είταν όταν τούβαλα πρόστιμο».

¹⁵² Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η επιστολή του Πάλλη στον Φώτη Φωτιάδη με ημερομηνία 26-12-1906, που δημοσιεύεται στο Γ. Παπακάστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας»*, Εστία, Αθήνα 1993, σ.160-162. Σ' αυτή καταγράφεται η οικονομική κατάσταση του Νουμά, οι κύριοι χρηματοδότες· Ψυχάρης 50 φρ· Πετροκόκκινος 75 φρ· Πάλλης 250 φρ., οι υποχρεώσεις του Ταγκόπουλου και συνοψίζονται τα παράπονα του Πάλλη για το περιοδικό.

¹⁵³ Επιστολή Πάλλη σε Βλαστό, 23-12-1906, *Αλληλογραφία II*, σ. 313.

¹⁵⁴ Επιστολές Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, «21 και 29 τ' Άη Δημήτρη 1906», *Αλληλογραφία I*, σ.571-573.

ήταν πραγματικές. Οι δημοτικιστές είχαν ελάχιστη πρόσβαση στην ελληνική κοινωνία και επομένως το περιοδικό δεν μπορούσε να συντηρηθεί από αναγνώστες και συνδρομές. «Ο Νουμάς έχει ως 255 συντρ. Νομίζω, μα πλερώνουν οι 170 μοναχά, νομίζω. Πουλά και καμιά 100 φύλλα στο δρόμο. Λίγους διαβαστάδες,έ;»¹⁵⁵. Η αλληλογραφία του Ψυχάρη με τον Πετροκόκκινου γι' αυτό το θέμα είναι ιδιαίτερα πυκνή· αλληπάλληλες επιστολές στις 10,18,22,24 Νοεμβρίου 1906¹⁵⁶. Σ' αυτές αναφέρονται οι πραγματικοί λόγοι της αποχώρησης του Πάλλη, συνέχεια των διαφωνιών του 1904, εκτίθεται με λεπτομέρειες η οικονομική κατάσταση του Νουμά και αναζητούνται νέοι χρηματοδότες που θα εξασφαλίσουν τη συνέχιση της κυκλοφορίας. Ο Ψυχάρης προσπαθεί να εκθειάσει τον Ταγκόπουλο και επισημαίνει τις θυσίες που κάνει για την Ιδέα, για να διασκεδάσει τις κακές εντυπώσεις του Πετροκόκκινου για τον εκδότη του Νουμά. Παράλληλα φοβάται ότι η θέση του Πάλλη στον οίκο Ράλλη θα αποτρέψει κάποιους χρηματοδότες.

Τελικά τον Νουμά θα αναλάβει το Αδερφάτο της Κων/πολης, όπως μαθαίνουμε από επιστολή του Ψυχάρη στον Φ. Φωτιάδη το Δεκέμβρη του 1906¹⁵⁷. Ο Πάλλης πείθεται να δίνει γι' αυτόν τα μισά απ' ότι έδινε¹⁵⁸. Παρόλα αυτά ο Ταγκόπουλος εξακολουθεί να αισθάνεται ασφυκτικό τον έλεγχο που του ασκείται, παραπονιέται για την οικονομική διαχείριση, αλλά και τις επεμβάσεις του Πάλλη¹⁵⁹.

Με την ανάληψη της συντήρησης του Νουμά από το Αδερφάτο της Κων/πολης «Η Ανάσταση», η Πόλη θα έρθει στο προσκήνιο όχι μόνο ως

¹⁵⁵ Επιστολή Πάλλη σε Φωτιάδη, 26-12-1906, ό.π., σ.162. Ο Νουμάς στις 30-1-1903, αρ.9 κυκλοφόρησε με την εξής φράση τυπωμένη στο πάνω μέρος της εφ. «ο Νουμάς έχει την μικροτέραν κυκλοφορίαν εξ όλων των ελληνικών εφημερίδων».

¹⁵⁶ Βλ. τις επιστολές με ημερομηνίες 10, 18 και 24 Νοεμβρίου 1906 στο Παράρτημα, σ. 133, 135, 137. αντίστοιχα.

¹⁵⁷ Επιστολή Ψυχάρη σε Φωτιάδη, « 8 του Χριστού 1906» στο Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης...*, ό.π., σ.158, «Θείο, εξαίρετο, αξιόλογο, μοναδικό πράμα να τον πάρετε του λόγου σας το Νουμά, γιατί εσείς οι Πολίτες είστε και φρόνιμοι ανθρώποι· ξέρετε τι θα πη και συνέχεια». βλ., επίσης, και σχόλια του Γ. Παπακώστα, ό.π., σ. 88-91.

¹⁵⁸ Επιστολή Φωτιάδη σε Βλαστό, 27-8-1907, στο Γ. Παπακώστας, ό.π., σ.171. Επίσης ο Εφταλιώτης σε γράμμα του στον Ψυχάρη, 17-5-07, *Αλληλογραφία I*, σ. 681, γράφει πως ο Πάλλης είναι ενθουσιασμένος με το Νουμά και έστειλε στην Πόλη είκοσι λίρες γι' αυτόν. Οι περίεργες μεταπτώσεις του Πάλλη πρέπει να αποδοθούν, πιθανότατα, στον αρχικό του ενθουσιασμό πως το Αδερφάτο κατάφερε να περιορίσει τον Ταγκόπουλο.

¹⁵⁹ Βλ. τις επιστολές του Ταγκόπουλου σε Δραγούμη, 7-8-1907 και 3-11-1907, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 8, υποφ. 4. Τα αποσπάσματα των επιστολών που αφορούν τις σχέσεις του Ταγκόπουλου με το Αδερφάτο και τον Πάλλη δημοσιεύονται στο Παράρτημα, σ.148.

εθνικό κέντρο που δίνει υπόσταση στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας¹⁶⁰, αλλά και ως προνομιακό πεδίο, όπου μεταφέρεται εκτός εθνικών συνόρων η σύγκρουση αντίπαλων λόγων, όπως καθαρεύουσα-δημοτική, εθνικισμός-σοσιαλισμός.

Στην Κωνσταντινούπολη η καθαρεύουσα υπηρετείται από τον «Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο»¹⁶¹. Στο περιοδικό που εξέδιδε ο Σύλλογος από το 1863-1914 είχαν αναπτυχθεί συχνά προβληματισμοί γύρω από τη γλώσσα και τη σύνδεσή της με το έθνος, πάντα όμως από την οπτική της καθαρεύουσας και της άμεσης σύνδεσής της με την αρχαία ελληνική¹⁶². Τη δημοτική θα προβάλλει ο Φώτης Φωτιάδης, εκδίδοντας στα 1902 το έργο *Το γλωσσικόν Ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, που θα θεωρηθεί σταθμός για την εκπαιδευτική στροφή του δημοτικισμού. Επίσης, με πρωτοβουλία του ίδιου θα ιδρυθεί στην Πόλη το 1905 το Αδερφάτο «Η Ανάσταση»¹⁶³. Ο Ίων Δραγούμης, φορέας των εθνικών ιδεών και δημοτικιστής, θα υπηρετήσει στην πρεσβεία της Κων/πολης από το Μάιο του 1907 έως το Μάρτιο του 1909 και θα πρωταγωνιστήσει στις εργασίες του Αδερφάτου.

Την ανωτερότητα της Πόλης σε αντίθεση με τον επαρχιωτισμό της Αθήνας αναγνωρίζει ο Πάλλης: «Το καλό στην Πόλη είναι που έπεσε η δουλιά σε χέρια “αριστοκρατικά”- εννοώ ανθρώπων του κόσμου και

¹⁶⁰ Η Κων/πολη αποτελεί το εθνικό κέντρο στο οποίο προσέβλεπε ο Ελληνισμός, είτε ως η πρωτεύουσα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, στην οποία τελειωνόταν η «Μεγάλη Ιδέα», είτε ως συμβολικό κέντρο, από το οποίο εκπορευόταν ή γιγαντωνόταν η δύναμη του έθνους: «οι λέξεις “Να πάρουμε την Πόλη” είναι σύμβολο που δε σημαίνει “Να ξαναφτιάσουμε τη βυζαντινή αυτοκρατορία” αλλά “Να είμαστε δυνατοί”», γράφει ο Δραγούμης, με το ψευδώνυμο Τοξότης στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις «Στην Πόλη», *Νουμάς*, 9-1-1905, αρ.130, σ.3. Βλ., επίσης, Σκορπιός «Οι Ελλαδικοί», *Νουμάς*, 6 του Μάη 1907, αρ. 246, σ.1-2, όπου «Το Κράτος, το Βασίλειο, η ελεύθερη Ελλάδα έγινε για να μπορούν ελεύθερα οι Έλληνες να στήσουν εκεί το εργαστήρι που θα προετοίμαζε την ένωση της φυλής». Επίσης ο Δάμωνας (προφανώς ψευδώνυμο του Φώτη Φωτιάδη) στο τέταρτο γράμμα του στη σειρά «Γράμματα απ' την Πόλη», *Νουμάς*, 25 Ιουλίου 1904, φ. 106, σ.2-3 θα μιλήσει για τον προορισμό στην Ανατολή και πως σκοπός των δασκάλων να διδάξουν το παιδί «... ότι είχαμε μεγάλα μέρη και μεγάλη αυτοκρατορία και ότι σκοπός του νεότερου Έλληνας άλλος δεν είναι ή η αποκατάσταση του μεγαλείου εκείνου...».

¹⁶¹ Ο σύλλογος εξελέγη σε «Υπουργείο Παιδείας» των έξω ελλήνων βλ. Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ.154.

¹⁶² Ενδεικτικά αναφέρονται: Α. Δαλλαπόρτα, «Εισαγωγή του περί νεοελληνικής γλώσσης ζητήματος», *Σύγγραμμα περιοδικόν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, τ. Α', 15 Σεπτεμβρίου 1863, σ. 25-27 και Η. Βασιιάδου, «Περί της αρχής των γλωσσών», ό.π., σ. 27-32, όπου αναλύονται οι θέσεις του Herder. Επίσης, Αλ. Καραθεοδωρή, «Περί της μέσης εκπαίδευσως», ό.π., τ. Δ', 15 Μαρτίου 1864, σ. 174-189 και Δ. Η. Οικονομίδου, «Υπόμνημα περί συντάξεως λεξικού της δημοτικής γλώσσης», ό.π., τ. Λ', 1905-1907, σ. 157-164.

μορφωμένων- πράμα που δεν κατορθώθηκε ακόμα στην Αθήνα. Εκεί η μόνη ζωντανή ενέργεια είναι η πολιτική του...πιός θα πρωταρπάξει από τα δημόσια»¹⁶⁴. Τον Ιούλιο του 1908 που θα ξεσπάσει η Επανάσταση των Νεοτούρκων ο γενικός ενθουσιασμός θα παρασύρει και τους δημοτικιστές που για μια ακόμα φορά θα συνδέσουν το γλωσσικό με τη γενικότερη εθνική αναγέννηση. Ο Ψυχάρης¹⁶⁵ θα εκφράσει το θαυμασμό του, αλλά και τις επιφυλάξεις του για το αποτέλεσμα της επανάστασης για τον Ελληνισμό. Φοβάται ότι τώρα δεν πρόκειται να ανακτηθούν από την Ελλάδα οι περιοχές της Τουρκίας. Αλλά παράλληλα εκφράζει τη σκέψη ότι, επειδή οι Πολίτες έχουν περισσότερα προτερήματα από τους Αθηναίους, θα αφομοιώσουν τους Τούρκους ή θα επιτύχουν ένα κράτος, όπως η ελβετική συμπολιτεία. Της ίδιας άποψης είναι και ο Δραγούμης, ο οποίος μπορεί να μην παρασύρεται από τον ενθουσιασμό του Σουλιώτη που ονειρεύεται την αναβίωση της ανατολικής αυτοκρατορίας, αλλά οπωσδήποτε επιζητά την πρωτοκαθεδρία του ελληνικού στοιχείου σ' αυτό το μελλοντικό μόρφωμα¹⁶⁶. Ο Ψυχάρης βρίσκει « σωτήριο το τούρκικο κίνημα για το γλωσσικό το ζήτημα», γιατί ο αέρας της λευτεριάς θα συμπαρασύρει κάθε δέσμευση. Ιδιαίτερα, μάλιστα, μετά τη ρήξη των σχέσεων *Νουμά* και *Αδερφάτου*, που επισφραγίστηκε με επιστολή του Φωτιάδη στον Ταγκόπουλο στις 13-8-1908¹⁶⁷, ο Ψυχάρης θεωρεί ότι είναι

¹⁶³ Λεπτομέρειες για τη ζωή και το έργο του Φωτιάδη, καθώς και για το Αδερφάτο βλ. στο Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης...*, ό.π.

¹⁶⁴ Επιστολή Πάλλη σε Φωτιάδη, 4-3-1907, στο Γ. Παπακώστας, ό.π., σ.165. Επίσης, στις 18-11-1906 σε γράμμα του στο Φωτιάδη, στο Γ. Παπακώστας, ό.π., σ. 157, γράφει «Εσείς αφτού κάνετε σωστή δουλιά, γιατί έχετε ενθουσιασμό. Στην Αθήνα κανείς δε βγήκε ακόμα – άνθρωπος περιωπής όπως του λόγου σου- να πάρει τη δουλιά γερά. Σαχλοί όλοι τους και πολιτικά. Μούντσεσ, τύφλες και συντροφία».

¹⁶⁵ *Ρόδα και Μήλα*, τ.5,1, 1908, σ.226-228.

¹⁶⁶ Ι. Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, 1911, σ.112-120. Στον αντίποδα του παραπάνω ενθουσιασμού βρίσκεται η άποψη του Πέτρου Βλαστού, όπως την εκθέτει σε επιστολή στο Δραγούμη, 23-8-08, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 1, υποφ. 5· «Οι Ελλαδικοί ενθουσιασμοί για το Τούρκικο Σύνταγμα με αηδιάζουν. Η Ρωμοσύνη δε θα σωθεί με σουλτανικές χάρες κι αν αλήθεια είτανε να προκόψει έτσι μόνο –καλήτερα να χάνουνταν. Κ' ίσια ίσια νομίζω πως τώρα θ' αρχίσει για μας ο μεγάλος πόλεμος –γιατί τώρα θα έχουμε να πολεμούμε όχι μόνο τους Βούλγαρους μα και τους Τούρκους. Αυτοί θα θελήσουνε να μας αποροφήσουνε για να δυναμώσουνε τη θέση τους. Οι δικοί μας –υποθέτω- φαντάζονταν πως εκείνοι θ' αποροφήσουν τους άλλους. Μα για να γίνει αυτό δε φτάνουνε διαδήλωσες και ρητορισμοί. Χρειάζεται δουλειά συστηματική και κατά τη γνώμη μου πόλεμος –ίσως όχι με στρατούς μα με τα οικονομικά κ' εκπαιδευτικά όπλα».

¹⁶⁷ Επιστολή Φωτιάδη σε Ταγκόπουλο, 13-8-1908, Γ. Παπακώστας, ό.π., σ.203-204 και σχόλια του Παπακώστα, σ.91-93. Το άρθρο που δημοσίευσε ο Νουμάς στις 8 Ιουνίου 1908, με τίτλο «Ο Τρίτος Σκόπελος» αποτέλεσε την αφορμή για το διαζύγιο. Σ' αυτό ο Ταγκόπουλος επιτέθηκε εναντίον του Ξενόπουλου, του Δελμούζου και άλλων δημοτικιστών που δεν έχουν το θάρρος να αγωνιστούν για την Ιδέα. Για το παρασκήνιο της διαφωνίας θα δημοσιεύσει και ο *Νουμάς*, 14 του Σεπτεμβρίου 1908, αρ. 309, σ. 2-4, τρία γράμματα που πρωτοδημοσιεύτηκαν στην εφ. «Χρόνος». Οι πληροφορίες είναι καθ'

ευοίωνες οι προοπτικές για το Αδερφότο, ώστε γράφει στον Πετροκόκκινο «...Τι τα θέλεις· αφού και γω το παραδέχουμε πως έχουμε δίκιο, κάτι θα τρέξη. Το ξέρεις με πόση ζέση ενέργησα τότες για το Νουμά. Τον αγαπώ· αγαπώ και τον Ταγκόπουλο. Τα παραξήλωσε τα πράματα· έγραψε άρθρο... και χτυπούσε τη ραγιαδική πολιτική και τους Πολίτες. Του είπα και γω πως τραβιούνται. Σκοτώθηκα για τον Ταγκόπουλο· κάποια βνωμοσύνη μου χρωστούσε. Αδιόρθωτος όμως. Δεν μπορεί να βασταχτή και μας τα χάλασε όλα! Κρίμα, κρίμα ως τόσο που με συνέχεια τίποτα δε γίνεται στο ρωμαίικο. Αφτοί τώρα έχουνε μεγάλες ελπίδες και τόντι αν ξακολουθήσουνε τα πράματα στην Τουρκιά όπως τα βλέπουμε κι αρχίσανε, καλύτερο, πιο σπουδαίο και πιο σοβαρό κέντρο θάχουμε στην Πόλη παρά στην Αθήνα»¹⁶⁸. Μέσα σ' αυτό το κλίμα θα τελεσφορήσουν οι κινήσεις για την έκδοση εφημερίδας από το Αδερφότο της Κων/πολης, κίνηση που μπορεί να ερμηνευτεί ως προσπάθεια να δημιουργηθεί ο αντίποδας του Νουμά, εναντίον του οποίου διαρκώς συσσωρεύονταν δυσαρέσκειες.

Λαός Κωνσταντινούπολης

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Λαός* θα κυκλοφορήσει από το Αδερφότο της Κων/πολης στις 16 Νοεμβρίου 1908¹⁶⁹. Η αντίδραση στη νέα εφημερίδα είναι ενδιαφέρουσα. Ο Βλαστός αρχικά θα τηρήσει στάση αναμονής, χωρίς να συμμερίζεται τον ενθουσιασμό των υπολοίπων· «Βλέπω πως καταλάβατε επί τέλους πως είχα δίκιο για τον Τ(αγκόπουλο). Περιμένω να μάθω τώρα πως θα οργανώσετε την καινούρια φημερίδα στην Πόλη»¹⁷⁰. Τελικά, θα τηρήσει αρνητική στάση, όπως και ο Ψυχάρης, για διαφορετικούς, όμως, λόγους. Ο Πετροκόκκινος θέλει να δοθεί στην εφημερίδα μια διορία. Και ο Πάλλης είναι αρχικά θετικός και επηρέασε απ' ότι φαίνεται και τον Εφταλιώτη. Ο Δραγούμης ήταν, μάλλον, συμβιβαστικός.

Η Αλληλογραφία του Ψυχάρη με τον Πετροκόκκινο το Δεκέμβριο του 1908 και τον Ιανουάριο του 1909 είναι ενδεικτική του πως οι Πολίτες τον παρακάμπτουν και πως ο ίδιος συνειδητοποιεί την ανάγκη επιστροφής στο

όλα αληθινές, ο Νουμάς, όμως, τις δημοσιεύει για να τις διαψεύσει και να διασκεδάσει τις άσχημες εντυπώσεις.

¹⁶⁸ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «15 του Σταβρού 1908», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*. Βλ., επίσης, και επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, *Αλληλογραφία Ι*, σ. 600.

¹⁶⁹ Γ. Παπακόστας, *ό.π.*, σ. 94-113.

Νουμά. Θα διαμαρτυρηθεί αρχικά για τα «Πολίτικα ραγιαδικά συστήματα» ειδικά στο θέμα της Ένωσης της Κρήτης, αλλά ουσιαστικά θα σταθεί στον παραγκωνισμό του από την εφημερίδα που δεν αναφέρει πουθενά το όνομά του, δεν του ζήτησε τη συνεργασία του και ακολουθεί συμβιβαστική πολιτική στο γλωσσικό· «Ο Φωτιάδης ο ίδιος μου γράφει ποιος είναι ο σκοπός τους· “θέλουμε να μαζέψουμε τριγύρω μας όλους όσους κλίνουνε προς την Ιδέα! Κ’ είναι πολλοί! Χρειάζεται λοιπόν και κάτι άλλο παρά η Γραμματική του άδολου ψυχαρικού Λογισμού”»¹⁷¹. Προσπαθεί να προσεταιριστεί και τους υπόλοιπους· «Προσπάθησε να καταφέρει τον Πάλλη. Γράψε και του Πέτρου. Ο Πέτρος συμφωνά για τα Πολίτικα μα φοβάται μήπως αν ξαναγυρίσουμε στο Νουμά πάρη περίσσιο θάρρος ο Ταγκόπουλος»¹⁷². Η επιστροφή στο *Νουμά* προβάλλει ως αναγκαιότητα για τον Ψυχάρη, αλλά φαίνεται ότι και οι άλλοι το υπολογίζουν ως ενδεχόμενο «Άριστο εκείνο που μου λες, πως ο Πάλλης θα σκάση τον παρά του για το Νουμά. Πέντε λίρες, κάτι κι αφτό...»¹⁷³. Είναι τόσο το πάθος του Ψυχάρη εναντίον όσων αμφισβητούν την ηγετική του αξίωση σε οποιαδήποτε κίνηση γύρω από τη δημοτική, ώστε προσβλητικά θα υπενθυμίσει στον Πετροκόκκινο ότι οφείλει να τον υπακούει και πρέπει να διαλέξει ανάμεσα στον ίδιο και το Αδερφάτο¹⁷⁴. Υπάρχει μάλιστα και ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αντίγραφο επιστολής που έστειλε ο Πετροκόκκινος στον Ψυχάρη στις 27-12-1908¹⁷⁵, όπου του δηλώνει ότι δεν είναι διατεθειμένος να εγκαταλείψει το *Λαό*, αφού οι Πολίτες δεν παρέβησαν καμιά συμφωνία. Αλλά και απέναντι στο *Νουμά* φαίνεται διαλλακτικός, γιατί άρχισε να παρουσιάζει σημάδια βελτίωσης και αποφάσισε να τον υποστηρίξει. Αρνείται να υποταχθεί στις αυταρχικές, μεσαιωνικές διαταγές του Ψυχάρη, γεγονός που θα σημάνει το τέλος της αλληλογραφίας τους, η οποία θα επαναληφθεί μόνο το 1919.

Ο Ψυχάρης δυσареστήθηκε και με τη στάση του Εφταλιώτη, ο οποίος επέλεξε τελικά να μη θυσιάσει τη φιλία τους. Σε γράμμα του, στις 18-2-09, του

¹⁷⁰ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 23-8-08, ό.π., φάκ. 1, υποφ. 5.

¹⁷¹ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «18 του Χριστού 1908», *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

¹⁷² Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «9 του Χριστού 1908», ό.π.

¹⁷³ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «20 του Χριστού 1908», ό.π.

¹⁷⁴ Επιστολές Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, «30 του Χριστού 1908» και «2 του Γενάρη 1909», ό.π. Η επιστολή 2-1-1909 υπάρχει στο Παράρτημα, σ. 139.

¹⁷⁵ Προφανώς χρησιμοποιεί παλιά ημερομηνία, γιατί ήδη έχει λάβει το γράμμα της 2ας Ιανουαρίου του Ψυχάρη. Βλ. ολόκληρη την επιστολή στο Παράρτημα, σ. 141.

δηλώνει πως βλέπει το Λαό να βελτιώνεται και είναι αναγκαίο να συνεχίσει, αφού επιτελεί διαφορετικό ρόλο από το *Νουμά*, ρόλο πολιτικό και έχει περισσότερους αναγνώστες «τον ίδιο το “λαό”...Θα μου πης πως οι αθρώποι του “λαού” δεν είναι των ιδεώ μας και τω συστημάτω μας. Αυτό είναι απλό δυστύχημα που εμείς πρέπει θαρρώ να το βλέπουμε και με λίγη υπομονή. Την ιδέα να δούμε. Τη βοηθεί την ιδέα ο Λαός;»¹⁷⁶. Ο Εφταλιώτης ακολουθεί τη γραμμή του Ψυχάρη περισσότερο από ενδιαφέρον για τη φιλολογία και τη γλωσσική ιδέα και λιγότερο για τις πολιτικές διαστάσεις του ζητήματος.

Ο Βλαστός σε επιστολή που έστειλε στο Δραγούμη στις 20-1-1909¹⁷⁷ διαμαρτύρεται και για τη γλώσσα του *Λαού* και για την ύλη, που τη βρίσκει «μπόσικη», κατάλληλη μόνο για την Πόλη. Παρόλα αυτά το ύφος του σ' αυτή είναι πολύ διαλλακτικό, αντίθετα με την επιστολή που έστειλε στο Φωτιάδη στις 27-12-1908¹⁷⁸, όπου είναι ιδιαίτερα αυστηρός για τη γλώσσα, για το ύφος, για την κολακεία των Νεοτούρκων και για την απουσία φιλολογικής ύλης, αλλά περισσότερο για την συζήτηση του εργατικού ζητήματος. Αποκαλύπτει, μάλιστα, μια άλλη διάσταση της διαφωνίας του *Νουμά* με το Αδερφάτο. «Κι απορώ πως ν' αφίνετε ιδέες σοσιαλιστικές να τυπώνονται στο Λαό αφού το σοσιαλιστικό ζήτημα είτανε ένα από τα πιο σπουδαία που φέρανε το χωρισμό του αδερφάτου από το *Νουμά*»¹⁷⁹. Ο δε διευθυντής της εφημερίδας, Γιαννιός, χαρακτηρίζεται «φριχτός τενεκές». Δηλώνει μάλιστα ότι, αν η εφημερίδα συνεχίσει έτσι, θα εξακολουθήσει να στέλνει τη συνδρομή του στο αδερφάτο, αλλά μόνο για το τύπωμα βιβλίων. Η αποχώρηση και του Πάλλη, που εξέφρασε τη διαφωνία του για το σοσιαλίζον ύφος του περιοδικού¹⁸⁰ θα σημάνει το θάνατο της εφημερίδας από οικονομική ασφυξία. Το τελευταίο φύλλο θα κυκλοφορήσει στις 23 Μαΐου 1909.

¹⁷⁶ Επιστολή Εφταλιώτη σε Ψυχάρη, 18-2-09, *Αλληλογραφία Ι*, σ.697-698.

¹⁷⁷ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 20-1-09, ό.π., φάκ. 2, υποφ. 1. Βλ., επίσης, και επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, ό.π., σ. 606, όπου λέει πως ο Λαός δεν κάνει πανελλήνια πολιτική και χρησιμοποιεί βαρείς χαρακτηρισμούς για τους εκεί «Τους πήραμε γι' αθρώπους, ενώ είναι Τούρκοι...».

¹⁷⁸ Γ. Παπακώστας ό.π., σ.210-212.

¹⁷⁹ Γ. Παπακώστας, ό.π., σ. 211. Για τη διάσταση σοσιαλισμός και την αντιπαλότητα με τους εθνικιστές-δημοτικιστές βλ. παρακάτω το κεφάλαιο «Αντιπαράθεση σοσιαλιστών – εθνικιστών», σ.57.

¹⁸⁰ Επιστολή Πάλλη σε Δέλτα, 21-6-1909, *Αλληλογραφία της ΙΙ. Σ. Δέλτα...*, ό.π., σ.70. Στο Δραγούμη θα προβάλλει μια άλλη δικαιολογία «Θυμάσαι και το “Λαό”. Άρχισε χωρίς να λογαριαστεί το έξοδο και ο τρόπος του ο διοικητικός, και το αποτέλεσμα είτανε να παν του κάκου τόσα πολύτιμα χρήματα», 23-4-1911, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 5, υποφ.4.

Ο Ν. Γιαννιός θα επισημάνει αργότερα, με άλλη ευκαιρία, στο *Νουμά*¹⁸¹ την ιδεολογική διάσταση που δεν μπορούσε να γεφυρωθεί· «...ο “Λαός” δεν πέθανε το φυσικό θάνατο των εφημερίδων –από αδιαβασιά- παρά... τον παράχωσαν ολοζώντανο, επάνω στο σφρίγος του, οι ίδιοι οι δημιουργοί του. Ο διευθυντής του, είτανε σοσιαλιστής -οι χορηγητές του φύλλου αγαθοί Τουρκομερίτες πατριώτες. Η “γλώσσα” μοναχή δεν επαρκούσε για να τους μονιάση...». Τα σχέδια για μεταφορά του δημοτικιστικού κέντρου στην Κων/πολη ναυάγησαν και η επιστροφή στο *Νουμά* προβάλλει πάλι ως η μόνη λύση. Δεν αποτελούσε, λοιπόν, εμπόδιο η Αθήνα με τη μικρόνοιά της, αλλά η ιδεολογική, εκπαιδευτική και κοινωνική ανανέωση που ευαγγελιζόταν ο δημοτικισμός απελευθέρωσε δυνάμεις που οι χρηματοδότες της δράσης φοβούνταν και επιδίωκαν να ελέγξουν.

Επιστροφή στο *Νουμά*. Προσπάθεια για ιδεολογική χειραγώγηση. Κεντρικός ρόλος Δραγούμη

Η αλληλογραφία του Δραγούμη καταδεικνύει τις συνεχείς προσπάθειες των δημοτικιστών να βελτιωθεί και να σωφρονιστεί ο Νουμάς με το διορισμό του Ποριώτη στη θέση του συντάκτη το 1910, από Ιούνιο μέχρι Δεκέμβριο που αποχωρεί¹⁸². Ο Βλαστός είναι ιδιαίτερα σαφής στην επιστολή του προς το Δραγούμη στις 27-4-1910· «Διάβασα το γράμμα σου στον Ψυχάρη που του προτείνεις να πάρете τον Ποριώτη βοηθό στο Νουμά. Τα ελαττώματα που έβρισκα και βρίσκω στο Νουμά και που με κάνανε να τον παρατήσω, είναι

Α) πως διαχειρίζεται πολύ τεμπέλικα κ' υβριστικά το γλωσσικό ζήτημα

Β) πως μεταχειρίζεται το Νουμά για γελοίες σοσιαλιστικές ιδέες

Γ) πως είναι πάρα πολύ ποτισμένος από μερικές κακές επιρροές του Ψυχάρη – εννοώ την ανόητη δασκαλική λογομαχία, τους σαχλούς αλληλοθαμασμούς, κ.τ.λ.

¹⁸¹ Ν. Γιαννιός, «Η Εφημερίδα “Λαός”», *Νουμάς*, αρ. 534, 10 του Οχτώβρη 1914, σ.226.

¹⁸² Η αποχώρηση του Ποριώτη θα θιγεί σε μια σειρά επιστολές: Ο Πάλλης θα γράψει στον Δραγούμη, 7-10-1910, *Αρχείο Τωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 5, υποφ. 4, ότι διαβλέπει πως Ποριώτης και Ταγκόπουλος άρχισαν να τρώγονται και στις 23-12-1910, ό.π., «αμφιβάλλω αν ο λόγος που δίνει ο Ποριώτης είναι ο αληθινός. Το πιο πιθανό, δε θέλει να φαίνεται “μαλλιαρός”». Ο Ποριώτης θα εξηγήσει με επιστολή στο Δραγούμη στις 6-11-1910, ό.π., φάκ. 6, υποφ. 2, τους λόγους της αποχώρησής του· ο Νουμάς δεν έχει αρκετά υλικά μέσα και ο ίδιος επωμίζεται μια εργασία της οποίας το αποτέλεσμα δε φαίνεται. Επειδή δε θέλει να πούνε «πως βρήκα κ' εγώ και ψωμίζουμε στην καμπούρα των κουτώνε που πλερώνουμε για το Νουμά» διακόπτει την εργασία του εκεί.

Δε μου φαίνεται πως ο Ποριώτης όση καλή θέληση κι αν έχει θα μπορέσει να τα βάλει αυτά σε τάξη. Ο Ταγκόπουλος κι ο Ψυχάρης δε θα τον αφήσουν. Και δεν έχει ο άνθρωπος που να στηριχτεί για να επιμείνει στη γνώμη του. Ή λοιπόν θα κάνει κι αυτός ό,τι λένε κείνοι ή στο τέλος θα μαλώσει και θα φύγει.

Αυτά που λέει ο Ταγκόπουλος δεν τα πιστεύω. Ή μάλλον τα πιστεύω γιατί ξέρει πως θα κάνει τον Ποριώτη ό,τι θέλει και πως ο Π. θα του κάνει τη δουλειά του... έτσι θα τεμπελιάζει του λόγου του ακόμα παρά πάνω. Δε συμφωνώ κιόλας πως ο Τ. έχει τόση δουλειά που δε προφταίνει. Ο Νουμάς βγαίνει μια φορά τη βδομάδα και τα 9/10 τα γράφουν άλλοι. Του Τ. η δουλειά είναι αλήθεια τιποτένια. Μα είναι τεμπέλης.

Ένα μόνο βλέπω που θα μπορούσε να διορθώσει τα πράγματα – να βαστάς εσύ τον Τ. σε τάξη και να έχεις το Νουμά στα χέρια σου. Αν μπορείς να το κάνεις αυτό μέσω του Π. τότε κάτι μπορεί να γίνει. Μα θα πρέπει να ξέρεις κάθε άρθρο προτού να τυπωθεί στο Νουμά. Είμαι πρόθυμος να βοηθήσω αν το πράγμα μπορεί να γίνει έτσι. Όμως αν ύστερα δω πως εξακολουθούν τα παλιά αμαρτήματα – και μάλιστα ο σοσιαλισμός- θα τραβηχτώ ξανά ολότελα.

Θα σου στέλνω μια λίρα το μήνα για τον Ποριώτη. Κ' οι άλλοι που θα δίνουνε για τον ίδιο σκοπό πρέπει να σου τα στέλνουνε σένα τα χρήματα. Αν πηγαίνουνε στον Τ. δε θα τα βλέπει ο Π. παρά πολύ σπάνια....

Πως είναι καιρός να σπρώξουμε το ζήτημα τώρα γερά δεν έχει ρώτημα. Θα προτιμούσα να γινότανε με καινούριο φύλλο – με τον Ποριώτη εκδότη- μα φοβούμαι πως είναι αδύνατο για την ώρα γιατί ο Ψυχάρης δεν εννοεί ν' αφήσει το Νουμά και δε θα είτανε ακόμα καιρός να κάνουμε σχίσμα. Θα έχει να γίνει αργότερα...»¹⁸³. Ο Δραγούμης θα του απαντήσει στις 9/22 του Μάη 1910 ότι ήδη βοηθάει ο Πάλλης¹⁸⁴, ο Πετροκόκκινος και η Δέλτα¹⁸⁵ και ίσως δώσει και ο Ψυχάρης. Όσον αφορά το σοσιαλισμό ο Δραγούμης τοποθετούσε τα πράγματα στη σωστή τους διάσταση, αφού έδινε περισσότερη σημασία στη

¹⁸³ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 27-4-1910, ό.π., φάκ. 2, υποφ. 1.

¹⁸⁴ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 5-6-1910, ό.π., φάκ.5, υποφ.4, «Πάει καλά λοιπόν με τον Ποριώτη. Θα στέλνω 2 λίρες το μήνα...».

¹⁸⁵ Επιστολή Πετροκόκκινου σε Δραγούμη, 29/12-VII-1910, ό.π., φάκ. 6, υποφ. 1, «η Κα Δέλτα ...μου έδωσε 200φρ...είναι η συντρομή της για 4 μήνες Ιούλιο – Οχτώβρη στο μισθό του Ποριώτη ως συνδιευθυντή του Νουμά...» και επιστολή 9-XI-1910, ό.π., όπου εσωκλείεται η συνδρομή της μέχρι τον Φεβρουάριο.

δύναμη του Νουμά να συσπειρώνει τους δημοτικιστές· «ούτε είναι αρκετός λόγος για να σ' εμποδίσει, ότι μια φορά στους τρεις μήνες γράφεται και κανένα άρθρο με κοινωνιστικές ιδέες. Ποιος σ' εμποδίζει να πολεμήσεις αυτές τις ιδέες; Και μένα καθώς ξέρεις δε μου αρέσουν, αλλά δεν είναι λόγος αυτός να πάψουμε γι' αυτό ένα φύλλο, το μόνο που για την ώρα συγκεντρώνει τους νέους δημοτικιστές που φανερόνονται κάθε μέρα...»¹⁸⁶.

Το 1911, υπό την πίεση της δραστηριοποίησης του Εκπαιδευτικού Ομίλου που προβάλλει πια ως το αντιψυχαρικό σκέλος του γλωσσικού αγώνα, γίνονται ζυμώσεις σχετικά με την τύχη του *Νουμά*¹⁸⁷. Όσον αφορά τις σκέψεις για έκδοση εφημερίδας ο Πάλλης, απρόσμενα ίσως, θα υποστηρίξει το *Νουμά*: «Ως προς εφημερίδα έχουμε το Νουμά. Λες είναι άχρηστος. Είναι άχρηστος, επειδή τον αφήσατε όλοι σας να γίνει. Κανείς από την αρχή δε θέλησε να βοηθήσει, όσο κι' αν ενέργησα και φώναξα. Βέβαια, έχει ο Ταγκόπουλος τα ψεγάδια του, και πολύ μεγάλα μάλιστα, και για τούτο, όπως ξέρεις, έχασα πολλές φορές κι' εγώ την υπομονή μαζί του. Μα θαν του τα είχαμε περιορίσει σημαντικά αν βοηθούσαμε όλοι»¹⁸⁸. Υποστηρίζει ότι, αν επιμένουν σε καινούργια εφημερίδα, καλό είναι να αγοράσουν μία από τις υπάρχουσες, λ.χ. τους Καιρούς και να τοποθετήσουν εκεί τον Ταγκόπουλο. Ο ίδιος είναι πρόθυμος να βοηθήσει με πολύ περισσότερα χρήματα απ' όσα δίνει στο *Νουμά* «Εγώ εκεί δίνω 100 το μήνα (είταν 125, μα τις έκοψα επίτηδες- προς τιμωρία, μεταξύ μας), και νομίζω δίνουν κι' άλλοι»¹⁸⁹.

Ο *Νουμάς* αντιμετωπίζει πολλά οικονομικά προβλήματα και ο Δραγούμης δραστηριοποιείται για την ενίσχυσή του, κινητοποιώντας τους πλούσιους δημοτικιστές. Αρχικά επισημαίνει στον Πάλλη¹⁹⁰ τις δυσχέρειες του Ταγκόπουλου. Επιμένει πως ο *Νουμάς* είναι απαραίτητος ακόμα κι αν κυκλοφορήσει άλλη εφημερίδα, γιατί αποτελεί το συμπλήρωμα του Ε.Ο. στη συγκέντρωση των δημοτικιστών. Ο Πάλλης, όμως, ακυρώνοντας τις προηγούμενες σκέψεις του, πιστεύει πως ο Ταγκόπουλος δεν αξίζει

¹⁸⁶ Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 9/22 Μάη 1910, *Αλληλογραφία II*, σ. 119-120.

¹⁸⁷ Για τις σκέψεις που συζητούνται στον Ε.Ο. σχετικά με την κυκλοφορία πολιτικής εφημερίδας και περιοδικού βλ. επιστολή Δραγούμη σε Πάλλη, 22-3-1911, *Αλληλογραφία II*, σ.125-126.

¹⁸⁸ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 23-4-1911, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 5, υποφ. 4.

¹⁸⁹ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, ό.π.

¹⁹⁰ Επιστολή Δραγούμη σε Πάλλη, 17-6-1911, *Αλληλογραφία II*, σ.136- 137, και 8-7-1911, ό.π.,σ.137-138.

περισσότερη βοήθεια, γιατί είναι τεμπέλης· «Ο Ταγκόπουλος ξέρει πως είμαι αρκετά δυσαρεστημένος με το Νουμά και πως του στέλνω όσα του στέλνω για χατίρι του προσωπικό...»¹⁹¹ και «Το ξέρω πως ο Ταγκόπουλος δεν αλλάζει, επειδή χρόνια τώρα, με μεγάλη θυσία καιρού, τον πολεμάω δίχως αποτέλεσμα. Το κυριότερό του ελάττωμα είναι η ακαμωσιά¹⁹² κι' η αδιαφορία του προς κάθε πρόοδο του φύλλου του. Μα ίσα ίσα επειδή δε διορθώνεται δεν αξίζει και περισσότερη υποστήριξη. Τη μικρή που του δίνω είναι επειδή τότε λυπούμαι. Ως προς το Νουμά θα προτιμούσα αν έλειπε, επειδή τότες θα ξαναρχίζαμε με καλύτερο σύστημα και με περιορισμένη την επιρροή του Ψυχάρη που δυστυχώς συχνά δεν είναι βοηθητικά...»¹⁹³. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Πετροκόκκινος, αλλά με περισσότερη ευγένεια και συναίσθηση ευθύνης· «Έλαβα κ' εγώ γράμμα από τον Ταγκόπουλο, ο οποίος μόλις του έστειλα 4 μηνιάτικα μαζί, μου γυρεύει τον Σεπτέμβριο να του στείλω άλλα τρία. Εμένα η ιδέα μου είναι ότι ο Νουμάς μάλλον κακό παρά καλό κάνει, αλλά βρίσκω ότι πήραμε τον Ταγκόπουλο στο λαιμό μας προ χρόνων και δεν είναι σωστό να τον αφήκωμε στα κρύα του λουτρού. Για τούτο, ευχαρίστως θα γράψω της Κας Δέλτα και θα της συστήσω να του δώκη μια μικρή βοήθεια...»¹⁹⁴. Από επιστολή του Χρυσάνθου Φιλιππίδη στο Δραγούμη το 1911 μαθαίνουμε ότι και οι δημοτικιστές της Πόλης δραστηριοποιούνται για την οικονομική ενίσχυση του Νουμά¹⁹⁵.

Νουμάς 1912-1914

Ο Πάλλης θα εξακολουθήσει να έχει αντιρρήσεις για το Νουμά «Η ιδέα μου είναι πως ο Νουμάς υποφέρει 1) από ανοστιά, 2) από ταγκοπουλιά, 3) από ακαμωσιά. 1) Αφτά τ' άρθρα τα τεντωμένα δε διαβάζονται. Κάτι Τρανοί, Ποριώτες κ.λ.π. πρέπει να λεν την ιδέα τους (όταν έχουν καμιά) με λίγα λόγια. 2) Η βαρβαρογλωσσία του Ταγκ. είναι ανυπόφορη. 3) Δε δίνει σχεδόν ποτέ του καμιά πληροφορία, επειδή βαριέται να συνάξει τα γεγονότα, κι' αν μάθει

¹⁹¹ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 10-7-1911, *Αρχείο Ι. Δραγούμη...*, ό.π.

¹⁹² Σε άλλες επιστολές του στο Δραγούμη θα χαρακτηρίσει τον Τ. «ακαμάτη και χοντροκέφαλο» 7-12-1911, ό.π., φάκ. 5, υποφ. 5, και «ακαμάτη της απελπισιάς» και ξεδιάντροπο, 4-4-1912, ό.π.

¹⁹³ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 29-7-1911, ό.π., φάκ. 5, υποφ. 4.

¹⁹⁴ Επιστολή Πετροκόκκινου σε Δραγούμη, 1-VIII-1911, ό.π., φάκ. 6, υποφ. 1.

¹⁹⁵ Επιστολή Φιλιππίδη σε Δραγούμη, 11-9-1911, ό.π., φάκ.6, υποφ.1, «Αγαπητέ μου Φίλε, Έφθασα καλά στην Πόλη...Στον κ. Φωτιάδη και Παπά είπα για το Νουμά, ανέλαβον, μου λέγουν, να στέλνουν από την Πόλη 100 φράγκα τον μήνα».

και τίποτα, βαριέται ναν το γράψει...Ο Θεός να σε φυλάει από τεμπελχανάδες σ' αφτό τον κόσμο (και στον ερχόμενο)»¹⁹⁶. και προτείνει να συμπράξει ο Νουμάς με τα *Παναθήναια*. «...και ν' αφίσουμε το Μιχαηλίδη να κυβερνήσει το φύλλο με συναγρίκημα πως θα ευνοεί τη γλωσσική μεταρρύθμιση και θα πάρει υπάλληλο τον Ταγκόπουλο. Στο Νουμά δίνω τώρα 125 δρχ. το μήνα. Αν λείψει και ο Τ. πάει στα «Παναθήναια» τις 125 τις κάνω 200»¹⁹⁷.

Μέσα στη συγκυρία των βαλκανικών πολέμων, επειδή ο Νουμάς δεν βγαίνει τακτικά, ο Πάλλης σταματάει τη συνδρομή του¹⁹⁸ και οι οικονομικές δυσχέρειες θα αναγκάσουν τον Ταγκόπουλο να ζητήσει τη βοήθεια της Π. Δέλτα, η οποία θα αρνηθεί. Ο Δραγούμης θα διαφωνήσει μ' αυτή την πράξη του Πάλλη. «Ο “Νουμάς” έχει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που δεν το έχουν τ' άλλα, πως είναι ελεύτερο βήμα για κάθε ιδέα, πολιτική, κοινωνική, φιλολογική, καλλιτεχνική, και χρησιμεύει για δυναμόμετρο και των ιδεών και της αξιοσύνης κάθε νέου δημοτικιστή. Τώρα που μεγάλωσε και η Ελλάδα θα έπρεπε να δυναμώσει και όχι να ελαττωθεί η ένταση του δημοτικισμού για να δείχτεί πως είναι ο σπουδαιότερος κοινωνικός παράγοντας, και να επικρατήσει και γρήγορα και σίγουρα. Δεν είναι ώρα τώρα να λείψει ο Νουμάς»¹⁹⁹.

Στις 9 του Μάρτη 1913 ο Νουμάς θα δημοσιεύσει κύριο άρθρο με τίτλο «Η δολοφονία του βασιλιά μας», που θα επισύρει την οργή της Πηνελόπης Δέλτα, γιατί το θεώρησε αντιβασιλικό και θα γράψει οργισμένη στον Ταγκόπουλο ότι παραιτείται από κάθε βοήθεια προς το Νουμά²⁰⁰. Σε επιστολή της προς τον Πετροκόκκινο βλέπουμε να επανέρχεται το μένος και ο φόβος των αστών δημοτικιστών για το σοσιαλισμό, όταν προτείνει ότι χρειάζεται μια εφημερίδα «...καθώς πρέπει, που να βγεί ολότελα από το τραμπούκικο ύφος του Νουμά και προ πάντων από τις επικίνδυνες δήθεν σοσιαλιστικές θεωρίες, που δεν είναι άλλο παρά μια πίκρα του πεινασμένου εναντίον του χορτάτου, όχι για να διορθώσει και να πολιτίσει τίποτα αλλά να αρπάξει εκείνο που δεν έχει, αφαιρώντας το από άλλον, δηλ. η καλλιέργεια μιας πρόστυχης τάσης,

¹⁹⁶ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 25-5-1912, *Αρχείο Ι. Δραγούμη*, ό.π., φάκ.5, υποφ. 5.

¹⁹⁷ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 14-4-1912, ό.π.

¹⁹⁸ Επιστολή Ταγκόπουλου σε Δέλτα, 27-10-1912, *Αλληλογραφία Π. Σ. Δέλτα...*, ό.π., σ.363.

¹⁹⁹ Επιστολή Δραγούμη σε Πάλλη, 22-8-1913, *Αλληλογραφία Π. Σ.*, σ.149. Στο πάνω μέρος της πρώτης σελίδας ο παραλήπτης θα σημειώσει «Δεν είναι κατάλληλος ο Ταγκόπουλος. 12/9/1913».

²⁰⁰ Επιστολή Δέλτα σε Ταγκόπουλο, Μάρτη 1913, *Αλληλογραφία Π. Σ. Δέλτα...*, ό.π., σ.364.

απέναντι μιας άλλης πρόστυχης τάσης»²⁰¹. Ο Πετροκόκκινος θα γράψει στον Ταγκόπουλο στις 3-4-1913²⁰², συμφωνώντας με τη Δέλτα και καταλογίζοντας στη συγκεκριμένη αρθρογραφία «έλλειψη τάκτ». Ο Ταγκόπουλος είναι απελπισμένος· «Φύλλο την άλλη βδομάδα δε θα βγάλω...Χρήματα δεν υπάρχει ελπίδα να βρω από πουθενά. Ο Σικελιανός έταξε να δίνει 200δρ. κάθε 4 μήνες, έδωσε τις 100 πριν ένα μήνα και τώρα που του ζήτησα και τις άλλες 100 μου παράγγειλε πως είταν νωρίς ακόμα...Κ' έτσι άδοξα κ' ελεεινά ψοφάει ο Νουμάς»²⁰³. Ο Δραγούμης είναι ο αποδέκτης όλων των εκκλήσεων, γιατί προφανώς αποτελεί το μετριοπαθή σύνδεσμο των δημοτικιστών· «Ωστόσο δεν έκαμες ακόμα το ...γράμμα, που μούλεγες, στον Ψυχάρη²⁰⁴, Πάλλη, Πετροκόκκινο και Εφταλιώτη, κάμε το αμέσως. Ελπίζω να φέρει καλό αποτέλεσμα, και ...να νιώσουν το κακό που πάνε να κάμουνε στον αγώνα...»²⁰⁵.

Το άνοιγμα του δημοτικισμού και του *Νουμά*, κατ' επέκταση, σε άλλες περιοχές του ελληνισμού προβάλλεται ως λύση. Ο Α. Παππάς, από την Πόλη, θα ανταποκριθεί ακόμα μια φορά. Σε επιστολή του προς το Δραγούμη με ημερομηνία 9-9-1913 θα γράψει· «σας στέλνω σήμερα 130 δρ. για το "Νουμά" -πρώτο μηνιάτικο- εκείνοι που δώσανε είναι:

Φ. Φωτιάδης 20

Ι. Σιώτης 20

Φ. Κέντρος 20

Γ. Παππά 20

Κ. Παππά 25

Α. Παππά 25

Θα κοιτάξω να σας στέλνω ταχτικά το ίδιο ποσό κάθε μήνα. Κι' εγώ είμαι της γνώμης πως ο "Νουμάς" πρέπει να ζήση, κι' αν είναι δυνατό να ζήση καλλίτερα από πριν. Άραγε δε θάτανε δυνατό να γίνη κάτι στην Αλεξάνδρεια, στη Σμύρνη και στη Θεσσαλονίκη; Αν κι' απ' αυτά τα μέρη μπορούσε νάχη ο

²⁰¹ Επιστολή Δέλτα σε Πετροκόκκινο, ό.π., σ.368-369.

²⁰² Το γράμμα του θα εσωκλείσει ο Ταγκόπουλος σε επιστολή στο Δραγούμη, 5-4-1913, *Αρχείο Ι. Δραγούμη...*, φάκ. 8, υποφ. 4.

²⁰³ Επιστολή Ταγκόπουλου σε Δραγούμη, 9-6-1913, ό.π.

²⁰⁴ βλ. Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, 24-5-1913, *Αλληλογραφία Ι*, σ.633, όπου εξηγεί ότι οικογενειακοί λόγοι του προκάλεσαν οικονομικές δυσχέρειες, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να βοηθήσει το Νουμά· επικρίνει, όμως, τους υπόλοιπους, γιατί εγκατέλειψαν τον Ταγκόπουλο.

²⁰⁵ Επιστολή Ταγκόπουλου σε Δραγούμη, 17-8-1913, *Αρχείο Ι. Δραγούμη...*, ό.π., φάκ. 8, υποφ. 4.

“Νουμάς” ταχτικές συνδρομές θα εξασφάλιζε ίσως το δρόμο του μια για πάντα...»²⁰⁶.

Ο Πετροκόκκινος στις 29 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου 1913 θα γράψει στο Δραγούμη ότι δεν σκοπεύει να πάψει τη συνδρομή του στο Νουμά, απλώς θεώρησε πως σταματάει η έκδοσή του· «...του έστειλα και την Δ' τριμηνία του 1913 δρχ. 225 – δηλ. ως τις 31 Δεκεμβρίου-. Αν ξαναρχίση να βγαίνει θα την εξακολουθήσω, αν και, όπως κατάντησε ο Νουμάς, δε βλέπω να κάνη πια κανένα καλό στην ιδέα· μάλιστα με τη χυδαιότητά του, τους μικροκαβγάδες του, και τα παρόμοια κάνει μάλλον κακό. Αποξένωσε πολλούς μεγάλους δημοτικιστάς, τον Καρκαβίτσα, το Βλαχογιάννη, το Βλαστό, την Κα Δέλτα και κατάντησε να τροφοδοτή τους αναγνώστες του με τις αερολογίες του Παλαμά, τα γελοία γράμματα των θυμιατιστών του Πάλλη, τις σάχλες του Λυδού Ποδαβρού²⁰⁷, του Σκίπη και του Πολίτη. Κι' αντίς να μαζεύη γύρω του τους δημοτικιστάς και να προσηλυτίζει τον κόσμο, εξεναντίας τον απομακρύνει. Και σεις ο ίδιος, καθώς θυμάστε, μου είπατε μια φορά πως κάνατε ό,τι μπορούσατε για να τον σώσετε και δεν το πετύχατε. Μ' όλα αυτά όμως, αν ξαναρχίση θα εξακολουθήσω να του δίνω δρ. [15 ή 75, δυσανάγνωστο] το μήνα, όπως και πριν...»²⁰⁸.

Ο Ψυχάρης σε άρθρο²⁰⁹ του στο Νουμά, 21-9-1913, μέσα στην ευφορία που προκαλεί η νίκη στους βαλκανικούς πολέμους, επισημαίνει ότι το περιοδικό κινδυνεύει να μην ξαναβγεί λόγω οικονομικών δυσχερειών, επειδή διαδήλωσε απερίφραστα τον ψυχαρισμό του, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί από τους πλούσιους δημοτικιστές. Το ειρωνικό του ύφος δείχνει ότι η διάσπαση είναι πια αναπότρεπτο γεγονός: «Μα σα δύσκολο κιάλας να εξακολουθήση ο άγιος ο αγώνας μας, αφού οι εκατομμυριούχοι της δημοτικής

²⁰⁶ Επιστολή Παππά σε Δραγούμη, 9-9-913, ό.π., φάκ. 6, υποφ. 1.

²⁰⁷ Δεν είναι διακριτό το τι ακριβώς ενόχλησε τον Πετροκόκκινο στην αρθρογραφία του Ποδαβρού – ψευδώνυμο του Ι. Σταμνόπουλου-, ο οποίος αυτή την εποχή μιλάει από τις στήλες του Νουμά για τη μοιρασιά που πρέπει να γίνει μετά τον πόλεμο, - «Ανάλογα με τις θυσίες», 12-1-1913, αρ.498, «Η πολιτική των πραγμάτων», 9-3-1913, αρ.502-. Καταφέρεται κάποτε εναντίον του Βενιζέλου που πίστεψε του Βουλγάρους και ξεσπαθώνει υπέρ του εθνικού ιδανικού «...είναι τάξεις κοινωνικές δυνατές στο Κράτος μας, αξιωματικοί, παπάδες, έμποροι κι άλλοι καλοί νοικοκυραίοι, που δεν τους συμφέρνει καθόλου η αποκήρυξη του εθνικού ιδανικού. Ο Σοσιαλισμός ούτε στο Α δε βρίσκεται στον τόπο μας», *Νουμάς*, 1 του Θεριστή 1913, αρ.508, σ.124. Επίσης, επισημαίνει ότι το μέγαλωμα του τόπου είναι επιτακτική ανάγκη, αλλιώς θα θεριέψει η μετανάστευση.

²⁰⁸ Επιστολή Πετροκόκκινου σε Δραγούμη, 29 Αυγ./11 Σεπτ. 1913, *Αρχείο Ι. Δραγούμη...*, ό.π., φάκ 6, υποφ. 1.

²⁰⁹ «Ειρήνη και πόλεμος», 21 του Σεπτέβρη 1913, αρ. 510, σ.147-151.

φτωχέψανε ξαφνικά ύστερις από τη νίκη, από τα έξοδα υποθέτω του πολέμου όλου»²¹⁰.

Έκτοτε τίποτα δε γίνεται γνωστό από την αλληλογραφία του Δραγούμη για τη χρηματοδότηση του περιοδικού. Στο τέλος του 1914 ο Ψυχάρης, ο Ποριώτης και ο Ρ. Γκόλφης θα αναλάβουν πρωτοβουλία για την ενίσχυση και σωτηρία του Νουμά²¹¹.

4. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ

ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ

4.1. Πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις

Πολιτική γραμμή Νουμά μέχρι 1907

Το πρώτο ζήτημα που απασχολεί τους δημοτικιστές, σε σχέση με το Νουμά, είναι το ύφος των άρθρων. Εμπλέκονται, επίσης, σε ανταγωνισμούς σχετικά με την προβολή τους από τις στήλες του. Η λογοτεχνία είναι το κυρίαρχο πεδίο, όπου εξαντλούνται όλες οι προσπάθειες και εκδηλώνονται οι αντιπαραθέσεις. Η επίσημη ιδεολογική και πολιτική γραμμή του περιοδικού δεν ενοχλεί. Παρόλο που ο Νουμάς συνέχεια διακηρύττει ότι δεν υπηρετεί καμία πολιτική ή στενότερα κομματική γραμμή, αλλά είναι ελεύθερο βήμα και το μόνο που απαιτεί από τους αρθρογράφους του είναι να σέβονται και να υπηρετούν τη ζωντανή γλώσσα του λαού, η ιδεολογική και πολιτική του θέση διαγράφεται καθαρά στα κύρια άρθρα του και στα άρθρα που επιδοκιμάζει ο εκδότης του Δ. Ταγκόπουλος.

Η εφημερίδα ξεκινάει με κύριο πρόγραμμα την υπονόμευση της συναλλαγής, που κυριαρχεί στον κοινοβουλευτικό και γενικότερα πολιτικό βίο της χώρας²¹². Διαπιστώνεται η χρεωκοπία του πολιτικού συστήματος και γίνεται προσπάθεια απονομιμοποίησης του κοινοβουλευτισμού²¹³. Ο μόνος που μπορεί πραγματικά να αποτελέσει θεματοφύλακα μιας ουσιαστικής εθνικής πολιτικής είναι ο Βασιλιάς. Μέχρι το 1907 περίπου ο ανώτατος

²¹⁰ Νουμάς, ό.π., σ. 150.

²¹¹ Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του...*, ό.π., σ.203,210 σημ.13. βλ, επίσης, και γράμμα Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, 23-11-1914, *Αλληλογραφία Ι*, σ. 640, όπου του υπενθυμίζει το χρέος τους απέναντι στο Νουμά.

²¹² Βλ. ενδεικτικά τα κύρια άρθρα «οι Μποναμάδες των Επιλέκτων», 5-1-1903, αρ.2, και «Ήλιοι χωρίς κηλίδα αλλά και χωρίς θερμότητα», 12-1-1903, αρ.4.

²¹³ Για την εξέλιξη των αντικοινοβουλευτικών ιδεών στην Ελλάδα, βλ. Α. Μποχώτης, *Η Κριτική της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας στο Ελληνικό Κράτος, 1864-1911*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), 1998.

άρχοντας θα είναι εκείνος ο οποίος θα παίξει το ρόλο του πατέρα για το έθνος, ενώ σταδιακά θα προβάλλει ως άξιος συνεχιστής και ο διάδοχος Κωνσταντίνος²¹⁴.

Οι ίδιοι οι αρχηγοί του δημοτικισμού δεν αρθρογραφούν συχνά για πολιτικά θέματα, αλλά η εφημερίδα δημοσιεύει απόψεις τους από άλλες πηγές. Ο Πάλλης και ο Ψυχάρης καταφέρονται εναντίον των πολιτικών²¹⁵ και των κομμάτων²¹⁶. Ο Νουμάς στις 27 Ιουνίου 1904²¹⁷ θα αναδημοσιεύσει συνέντευξη του Πάλλη στην εφ. «Daily Post», στην οποία υποστηρίζει τη διοίκηση της Κρήτης από τον Πρίγκηπα Γεώργιο και κατηγορεί την αντιπολίτευση ότι επιδιώκει την αναταραχή, για να κερδίσει από την ανάμειξη της στην πολιτική. Ο Ψυχάρης, παρόλο που συμεριζόταν τις απόψεις για διαφθορά των κομμάτων, έβλεπε διαφορετικά τη σωτηρία του Έθνους. Στη Γαλλία έπαιξε ενεργό ρόλο στην υπόθεση Dreyfus και πίστευε σ' έναν ιδιότυπο σοσιαλισμό: «Ο σοσιαλισμός, μ' άλλα λόγια του Πλάτωνα η Πολιτεία, μας φανερώθηκε πως είναι το σωστό γιατρικό, η απαραίτητη ιδέα που θα ξαναφτειάξει τον κόσμο. Και θα ξαναφτειαστή, γιατί έτσι δεν μπορεί να ζη ο κόσμος, να καταστρέφεται κ' οι φτωχοί, οι μικροί, οι παθιασμένοι όλα τα βάσανα να τα σηκώνουν και τίποτις εμείς»²¹⁸. Σε άρθρο του, μάλιστα, στο

²¹⁴ Κύρια άρθρα, *Νουμάς*, 26-1-1903, αρ.8, «Ζήτω η Μοναρχία, Κύριοι Ψευδοδημοκράται», 30-1-1903, αρ.9, «Αυλή ασκούπιστη και ασφουγγάριστη», όπου γίνεται διάκριση μοναρχικών και αυλικών, 16-2-1903, αρ.14, «Συνταγματική Μοναρχία», 20-2-1903, αρ.15, «Si j' etais le sultan de Maroc», σε σειρά άρθρων με τίτλο «Η σανιδοκρατούμενη Ελλάς», αρ.22-27, από 16-3-1903 έως 3-4-1903, θα καταφερθεί εναντίον της τριπλής δημοκρατίας: κυβερνητικής, βουλευτικής και δημοσιογραφικής για να καταλήξει: «...Μας χρειάζεται λοιπόν ...ένας Ηρακλής...και πρέπει να βρεθί από Πάνω...Αλλοίμονο στον τόπο αν τον άνθρωπον αυτόν τον δώση ο Λαός, αν μας τον φορτώση η Βουλή στο σβέρκο μας...Αρχηγός μας χρειάζεται και μας φυσικός αρχηγός είνε ο Βασιλεύς»(σ.1-2 αρ.27), 4-5-1903, αρ.35, στήλη Χ.Γ., όπου ο βασιλιάς προβάλλει ως ανώτερη δύναμη στην οποία πρέπει να πιστέψει ο λαός, 22-2-1904, αρ.84, «Κατακέφαλα», όπου ο αντικοινοβουλευτισμός ταυτίζεται με τον πατριωτισμό και που ο βασιλιάς αποτελεί τη μόνη αλήθεια την οποία, όμως, ο λαός δεν μπορεί ν' ακούσει γιατί δεν υπάρχει αληθινή γλώσσα, 23-5-1904, αρ.97, «Ο καλός Βασιλιάς», 18-6-1906, αρ.203, σ.8, επικροτεί απόψεις Φραγκούδη, διευθυντή της *Αλήθειας*, ο οποίος ταυτίζει τον διάδοχο με τον Κων/νο Παλαιολόγο, 9-7-1906, αρ.205, άρθρο του Φραγκούδη, «Χρεωκοπία του Ελληνικού Έθνους», όπου προτείνει την ανάληψη της εξουσίας από το Διάδοχο και την κατάργηση του συντάγματος για 3 χρόνια. Για το πώς στο πρόσωπο του βασιλιά εστιάζονταν όλες οι αντιορθολογικές συμπεριφορές βλ. Χ. Χατζηωσήφ, «Εισαγωγή» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922, Οι Απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2000, σ.36.

²¹⁵ *Νουμάς*, 28-12-1903, αρ.76, σ.5, στη στήλη «Φαινόμενα και Πράγματα» αναδημοσιεύεται από την εφ. *Πύρρος*, γράμμα του Πάλλη, όπου μιλάει απαξιωτικά για όλους τους πολιτικούς, Δεληγιάννη, Θεοτόκη, Ζαΐμη, Ράλλη.

²¹⁶ Ο Ψυχάρης κατηγορεί τα κόμματα, *Νουμάς*, 7-3-1904, αρ. 86, σ. 5, στήλη «Φαινόμενα και Πράγματα», αναδημοσίευση από τα Ρόδα και Μήλα.

²¹⁷ *Νουμάς*, 27 Ιουνίου 1904, αρ. 102, σ. 1-2.

²¹⁸ Επιστολή Ψυχάρη σε Εφταλιώτη, 10-8-1899, *Αλληλογραφία Ι*, σ. 201-204. Σ' αυτή την επιστολή, όπως και σε κείνη με ημερομηνία 2-11-1899, ό.π., σ.208-215, αναφέρεται με ενθουσιασμό στην υπόθεση Dreyfus, τον οποίο συγκρίνει με το Χριστό. Σημαντικό είναι και το βιβλίο Ε. Κριαράς,

Νουμά με τίτλο «Μάθηση και Λευτεριά»²¹⁹, παραβαίνοντας, όπως εξηγεί, την αρχή του να μην ανακατεύεται στα πολιτικά θα υπερασπιστεί τους ρώσους εργάτες που ξεσηκώθηκαν εναντίον του τσάρου και θα καταφερθεί εναντίον της απόλυτης μοναρχίας. Παράλληλα, όμως, ήταν σταθερή η πεποίθησή του πως η ανάμειξη της πολιτικής στο γλωσσικό θα βλάψει ανεπανόρθωτα την Ιδέα.

Ο Βλαστός, το καλοκαίρι του 1905 από τις στήλες του *Νουμά*²²⁰ υπογραμμίζει το λάθος της Γαλλικής Επανάστασης να επιζητήσει την ισότητα και επισημαίνει πως οι άνθρωποι δεν είναι ίσοι μεταξύ τους, επικαλούμενος την αξιοκρατία. Η Ελλάδα έπρεπε να φτιάξει μια ωφέλιμη αριστοκρατία, από τους Φαναριώτες, τους ήρωες του 1821 και την αριστοκρατία των Ιονίων νήσων. Κατάντησε, όμως, με τις «ακαπίστρωτες ισότητες» να έχει σήμερα μια αριστοκρατία ανήθικη «τους βουλευτάδες και τους χρηματιστάδες». Ανάγκη, λοιπόν, είναι να βρεθεί μια ολιγαρχία «άξια να διδάξη στο λαό τους νόμους της δουλειάς και της αλήθειας». Σ' αυτό το άρθρο βρίσκονται «εν σπέρματι» όλες οι απόψεις που θα διατυπώσει αργότερα στη συζήτηση με τους σοσιαλιστές. Για τον Π. Βλαστό, η δημοκρατία είναι εκείνη που ευθύνεται για την έλλειψη αριστοκρατίας στην Ελλάδα. Το 1906 θα γράψει στο *Νουμά*: «Η δική μας παράδοση βαστούσε από το Βυζάντιο και τη Βενετία, από τ' αρβανίτικα βουνά και τα ρουμελιώτικα τραγούδια. Μα η κλασσική αρρώστια που αφάνισε τη γαλλική αριστοκρατία στα 79 και ζύμωσε τις παράταιρες δημοκρατικές λευτεριές τω λατινικώ λαώ, μας έρριξε και μας πίσω στα πεσμένα είδωλα της απόλυτης δημαγωγίας και της δογματικής ιδεολογίας»²²¹. Παρόμοιες απόψεις για τον κίνδυνο που αντιμετωπίζει το Κράτος από τον παραγκωνισμό των αρίστων και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία

Ψυχάρης. Ιδέες, Αγώνες, ο Άνθρωπος, Εστία 1981 (α' έκδ. 1959), όπου τονίζεται ιδιαίτερα ο θετικισμός του, η πίστη στην επιστήμη, η άρνηση του δογματισμού, η επίδραση που άσκησαν στη διαμόρφωση των ιδεών του οι Renan, Taine, Hugo, Dante. Η πίστη του ότι στην Ελλάδα απαιτείται αναμόρφωση του πολιτικού συστήματος τον οδηγεί να εκφράσει το θαυμασμό του για τον Τρικούπη, *Το Ταξίδι μου*, Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 288. βλ. επίσης και την ένταξη του δημοτικισμού στα πλαίσια του φαινομένου της νεωτερικότητας που τοποθετείται από την Πατρικίου στην τρικουπική εικοσαετία 1875-1895, Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999, σ.22-34.

²¹⁹ «Μάθηση και Λευτεριά», *Νουμάς*, 6 Φλεβάρη 1905, αρ. 134, σ. 1-2.

²²⁰ Έρμονας, «Άλλο πολιτικό γράμμα», *Νουμάς*, 19 του Θεριστή 1905, αρ. 153, σ. 1, απαντάει σε γράμμα του Κ Θεοτόκη που δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο φύλλο, «Ένα πολιτικό γράμμα», 12-6-1905, αρ. 152, σ. 1.

²²¹ Έρμονας, «Κριτικές Αναποδιές», *Νουμάς*, 9 του Αλωνάρη 1906, σ.6-7. Το απόσπασμα βρίσκεται στη σ. 6. Καταφερόμενος εναντίον της γαλλικής επανάστασης, υπονομεύει τα αστικά ιδανικά που υποστήριξε αργότερα σε επιστολή του στον Ίωνα Δραγούμη, στις 30-6-1908.

διατύπωσε και ο Ραμάς στο έργο του «Τα Παλιά και τα Καινούρια», απόσπασμα του οποίου δημοσιεύτηκε στο *Νουμά*²²². Ο Εφταλιώτης θα γράψει αργότερα, το 1908, ότι το ελληνικό έθνος δε δημιούργησε αριστοκρατική τάξη, όχι επειδή είναι από τη φύση του δημοκρατικό, αλλά επειδή οι μεγάλες οικογένειες που θα μπορούσαν να συγκροτήσουν αυτή την τάξη «...ξενιτεύτηκαν...τούρκεψαν...τούρκιζαν ως το τέλος»²²³ και άφησαν το έθνος ακέφαλο.

Ακούγονται, όμως, και αντίθετες φωνές στο *Νουμά*²²⁴. Η δυναστική πολιτική είναι αυτή που ευθύνεται για την κακή κατάσταση της χώρας από το 1897. Η δημοκρατία, παρόλο που αρκετές φορές εφαρμόζεται λανθασμένα, αποτελεί τη σωτηρία του κράτους. Η δημοτική αντιμετωπίζεται ως ανάλογο της ελληνικής κοινωνίας και έτσι τεκμηριώνεται η μεσσιανική αντίληψη που κυριαρχεί εκείνη την εποχή· όπως στο γλωσσικό «όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου» εμφανίστηκε ο Ψυχάρης, το ίδιο προσδοκά και το έθνος. Η τελευταία αυτή άποψη απηχεί μια γενικότερη στάση του *Νουμά* ότι το έθνος βρίσκεται εν αναμονή του Παράκλητου που θα το οδηγήσει στην ιστορική του δικαίωση.

Νουμάς και Βενιζέλος

Ο σωτήρας που αναζητά το έθνος θα βρεθεί στο πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο *Νουμάς*, αρχικά, ήταν αντίθετος με την πολιτική του Βενιζέλου απέναντι στον Πρίγκηπα Γεώργιο, σε σχέση με το Κρητικό ζήτημα. Το γεγονός αυτό δεν θα τον εμποδίσει να δημοσιεύσει τις αντίθετες απόψεις που θα διατυπωθούν από τον Γ. Αντωνακάκη, πολέμιο του Βενιζέλου και τον Χρ. Χρηστουλάκη, προσωπικό φίλο και υπέρμαχο της πολιτικής του Βενιζέλου²²⁵.

²²² *Νουμάς*, 7-11-1904, αρ. 121, σ.4-6.

²²³ Α. Εφταλιώτης, «Ιστορικά Ξεγυμνώματα», *Νουμάς*, αρ.290, σ.3.

²²⁴ Θ. (άγνωστος), «Πολιτικά Γράμματα», *Νουμάς*, 3-9-1906, αρ. 211, σ.1-5. Τα γράμματα αυτά θα τα εκθειάσει το περιοδικό στο ίδιο φύλλο στη στήλη Φ.Π., σ.8 και θα συστήσει σε όλους την ανάγνωσή τους.

²²⁵ Γ. Αντωνακάκης, «Οι Τυραννοχτόνοι», *Νουμάς*, 10-9-1906, αρ.212, σ. 1-2 και «Δημοκοποπνίχτες», 5-11-1906, αρ.220, σ.8-11 και Χρ. Χρηστουλάκη «Οι τυραννοδιώχτες», 15-10-1906, αρ.217, σ. 1-2 και «Ο Αξέχαστος» 16-11 και 3-12-1906, αρ. 223,224, σ. 1-3 και σ. 4-7 αντίστοιχα. Θα παρεμβληθεί στη συζήτηση 29-10-1906, αρ. 219, σ. 2 άρθρο με υπογραφή «Ένας Πριγκηπικός» και τίτλο «Μέγας Πατριώτης που τα εθυσίασε όλα». Ο *Νουμάς* θα διαφωνήσει με τις θέσεις του Χρηστουλάκη, στήλη Φ.Π., 15-10-1906, αρ. 217,σ. 7 και στις 26-11-1906, αρ. 223,σ. 1(υποσημείωση) θα επιμείνει πως οι Κρητικοί πρέπει να έχουν ένα εθνικό κόμμα και να αγωνίζονται για την Ένωση.

Ο Βενιζέλος, παρόλες τις αρχικές επιφυλάξεις του *Νουμά*, μετά το κίνημα στο Γουδί θα χαιρετιστεί ως Μεσσίας²²⁶. Μόνο ο Πάλλης θα εκφράσει αντιρρήσεις στην αλληλογραφία του με τον Ίωνα Δραγούμη· «...Με τρομάζει πολύ η ιδέα σας να κάνετε αρχηγό το Βενιζέλο. Έχω την πιο χειρότερη ιδέα για αφτόν. Αν δεν έκανε το Θέρισσο, θα είχε γίνει ως τώρα η Ένωση και πολλά άλλα. Ο τόπος και το έθνος χρειάζεται πειθαρχία και τάξη. Είδα το γραφείο του στην Κρήτη κι' είχαν σαν μαγαζί ντελάλη. Όπως δε νιώθει τάξη στο γραφείο του, πως θα την νομίσει αναγκαία στα γραφεία των άλλων; Χρειάζεστε ανθρώπους εργατικούς...μας ρήμαξαν οι δικολάβιοι»²²⁷. Στις 7-10-1910 θα χαρακτηρίσει το λόγο του Βενιζέλου «αηδία»²²⁸.

Χαρακτηριστική είναι η αλλαγή στάσης απέναντι στο Βενιζέλο του Χρηστουλάκη²²⁹, όπως φαίνεται στην αλληλογραφία του με το Δραγούμη. Σε επιστολή του με ημερομηνία 29-10-910 θα κατηγορήσει το Βενιζέλο για την αλλαγή στάσης απέναντι στο Βασιλιά και θα επισημάνει την πικρία του για τους διθυράμβους των δημοτικιστών, οι οποίοι δεν αντιλαμβάνονται ότι ο Βενιζέλος δεν είναι διατεθειμένος να έρθει σε ρήξη με το κατεστημένο²³⁰. Την αντιβενιζελική γνώμη του θα δημοσιοποιήσει και στο *Νουμά* σε συζήτηση με τον Στ. Γρανίτσα²³¹ το 1912.

²²⁶ *Νουμάς*, στήλη Παραγραφάκια, 28-6-1909, αρ. 350, σ.5, Στρατοκόπος, «Ο Ένας», *Νουμάς*, 24-1-1910, αρ.376, σ. 1, Δ. Π. Ταγκόπουλος, «Αντίς Επινίκια», *Νουμάς*, 22-8-1910, αρ. 402, σ. 1, Δ. Π. Ταγκόπουλος, «Ο Νικητής», *Νουμάς*, 12-9-1910, αρ.404, σ. 1, Δ. Π. Τ., «Μια Κουβέντα», *Νουμάς*, 19-9-1910, αρ.405, σ. 1, *Νουμάς*, αρ.406, 26-9-1910, σ.124, Δήμος Νησιώτης, «Στο Θέατρο», *Νουμάς*, 10-10-1910, αρ.408, σ. 148-149.

²²⁷ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 5-6-1910, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 5, υποφ. 4.

²²⁸ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 7-10-1910, ό.π. Αργότερα, βέβαια, θα γίνει πολιτικός φίλος του Βενιζέλου. Το έργο του *Μπροσός*, Αθήνα 1975(1^η έκδ. 1923) είναι γεμάτο διθυράμβους για το Βενιζέλο, τον οποίο συγκαταλέγει στη χορεία των μεγάλων του έθνους, βλ. ενδεικτικά σ.3-7, 46.

²²⁹ Στις επιστολές στο Δραγούμη υπογράφει Χρήστος Χρησταλάκης, αλλά είναι ο ίδιος, δικηγόρος από τα Χανιά.

²³⁰ Επιστολή Χρησταλάκη σε Δραγούμη, 29-10-910, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 2, υποφ. 2. Ολόκληρη η επιστολή περιλαμβάνεται στο Παράρτημα, σ.149.

²³¹ Η συζήτηση θα διαρκέσει από 9-6-1912 έως 6-11-1912. Χ. Χρηστουλάκης, «Ο Βενιζέλος και η πολιτική του», *Νουμάς*, 9 του Θεριστή 1912, αρ. 482, σ.337-341. Σ. Γρανίτσας, «Ο Βενιζέλος εδώ και στην Κρήτη Α' και Β' », 23 του Θεριστή 1912 και 7 του Αλωνάρη 1912, αρ. 483 και 484, σ.353-355 και 369-372 αντίστοιχα. Χ. Χρηστουλάκης, «Ο Βενιζέλος και η δημοτικιστική ιδεολογία Α' και Β'», 22 του Αλωνάρη 1912 και 4 του Τρυγητή 1912, αρ. 485 και 486, σ. 385-387 και 401-404 αντίστοιχα. Σ. Γρανίτσας, «Ο Βενιζέλος και ο ελληνικός υστερισμός Α' και Β'», 8-9-1912 και 6-10-1912, αρ. 489 και 491, σ. 449-452 και 490-494 αντίστοιχα.

Αντιπαράθεση σοσιαλιστών – εθνικιστών

Από τον Αύγουστο του 1907 μέχρι τον Ιούλιο του 1909 θα διεξαχθεί στο *Νουμά*, με αφορμή το έργο του Γεώργιου Σκληρού *Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, συζήτηση που θα αναδείξει την κοινωνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος και θα χωρίσει τους δημοτικιστές σε «σοσιαλίστες» και «νατσιοναλίστες»²³². Τότε θα επέλθει η πραγματική ρωγμή σ' ένα κίνημα που επιχειρεί να εμφανιστεί και αντιμετωπίζεται από τους αντιπάλους του ως ενιαίο.

Τη δυναμική της γλώσσας είχε επισημάνει από το 1904 και ο Πέτρος Βλαστός: «Όσο για τη γλώσσα, δε θα θεωρούσα το ζήτημα τόσο σοβαρό α δεν έβλεπα πως η δημοτική κατάντησε το σύμβολο της ειλικρίνειας και της αναμόρφωσης – κοινωνικής, πολιτικής, ψυχολογικής, φιλολογικής. Γι' αυτό νομίζω πως το γλωσσικό ζήτημα θα μας φέρη σε πολέμους γιατί μάζεψε μέσα του όλα τ' άλλα ζητήματα»²³³.

Το 1907 για πρώτη φορά από τις στήλες του *Νουμά* θα ακουστεί ένας λόγος διαφορετικός, ο οποίος, παρόλο που αναγνωρίζει την πρωτεύουσα θέση των δημοτικιστών στην ελληνική κοινωνία, προβάλλει τα δικαιώματα του λαού και της εργατικής τάξης. Παράλληλα, επιχειρεί να απαξιώσει τον εθνικό λόγο που αγνοώντας τις κοινωνικές, ταξικές διαβαθμίσεις εκφράζει την απόλυτη πίστη του στο έθνος ως οντολογικό γεγονός, το οποίο ενσαρκώνει την προαιώνια ουσία της ελληνικής φυλής.

Για τους εθνικιστές μπροστά στους κινδύνους που αντιμετωπίζει το έθνος οποιαδήποτε ταξική διεκδίκηση, αν υπάρχει, αναστέλλεται. Ο λαός μπορεί να αποτελεί τον καλύτερο μάρτυρα και ρυθμιστή της ζωντανής γλώσσας, αλλά ως κοινωνική κατηγορία είναι ανύπαρκτος ή απλώς εκφυλισμένος.

Η συζήτηση θα ενοχλήσει τους χρηματοδότες του *Νουμά*, που αντιτίθενται στις σοσιαλιστικές ιδέες. Οι περισσότεροι εμφανίζονται στην αλληλογραφία του *Δραγούμη* και φωτίζουν το παρασκήνιο της συζήτησης. Ο

²³² Για όλη τη συζήτηση, τους πρωταγωνιστές, την εξέλιξη, τους λόγους που αντιπαράτέθηκαν βλ. Ρ. Σταυρίδη –Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Εστία, Αθήνα 2000(α' έκδ. 1976).

²³³ Επιστολή Βλαστόυ σε Δραγούμη, 8-8-1904, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 1, υποφ. 4. Για το πώς η συζήτηση του *Νουμά* διαλύει τις ψευδαισθήσεις για την ενοποιητική ισχύ του

Πέτρος Βλαστός θα γράψει στον Ίωνα Δραγούμη στις 18/31-2-1908: «Ένα πράμα μου φαίνεται από τώρα αναγκαιότατο - να σταματήσουμε τις σοσιαλιστικές θεωρίες. Ο Ταγκόπουλος γέρνει από το μέρος του σοσιαλισμού κι ο μόνος τρόπος να σταματήσει το κακό θα είτανε να λάβη διαταγή πως ο Νουμάς δεν έχει τόπο για σοσιαλιστές αρθρογράφους. Αλλιώςτικα η κουβέντα δε θα έχη τελειωμό και θα καταντήσει να μας φύγη ο Νουμάς από τα χέρια-εννοώ στις πολιτικές κ' εθνικές αρχές»²³⁴. Ο Δραγούμης στην απάντησή του²³⁵ δεν ασχολείται καθόλου με το σοσιαλισμό, αλλά ζητάει κίνηση και δράση, προφανώς επηρεασμένος από το κλίμα της Κων/πολης, στην πρεσβεία της οποίας υπηρετούσε εκείνο το διάστημα.

Στις 30-4-1908 ο Μανώλης Ρακτιβάν, που παρουσιάστηκε στο Νουμά με το ψευδώνυμο Δούλος Δουλεύτης²³⁶, σε επιστολή του στον Δραγούμη γράφει: «Σα διαβάζω το Βασιλικό ανάβει το αίμα μου. Δε μ' αρέσουν οι ιδέες του κι ακόμα λιγώτερο το ύφος του...Το σοσιαλιστικό κίνημα το θαρρώ εθνοκτόνο και αν οι δημοτικιστάδες και ο Νουμάς καταντήσανε όργανα των σοσιαλιστάδων αποφάσισα να πάψω να υποστηρίζω το Νουμά. Δημοτικιστής θα είμαι πάντα... Μα δε θέλω για χατήρι της γλώσσας να βοηθώ κινήματα που τείνουν να καταστρέψουν και το λίγο εθνισμό που έχει ο Ρωμιός μέσα του...»²³⁷.

Ο Μάρκος Τσιριμώκος θα κινηθεί στα πλαίσια του αντικοινοβουλευτισμού που διαπιστώθηκε παραπάνω. Σε επιστολή του στις 23-12-1907 στο Δραγούμη, θα συμφωνήσει με την πρόθεση του Αδερφάτου να προχωρήσει σε κοινωνική μεταρρύθμιση μέσω της εκπαίδευσης, αλλά θα

δημοτικισμού, ο οποίος μέχρι τότε προέβαλλε ως αταξική ιδεολογία βλ. Χ. Χατζηωσήφ, «Εισαγωγή» στο *Ιστορία της Ελλάδας...*, ό.π., σ.24-15.

²³⁴ Επιστολή Βλαστός σε Δραγούμη, 18/31-Π-08, ό.π., φάκ. 1, υποφ. 5.

²³⁵ Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 27-3-1908, *Αλληλογραφία II*, σ. 110-111.

²³⁶ Δούλος Δουλεύτης, «Εγωισμός ή Αγάπη», *Νουμάς*, 17-2-1908, αρ. 283, σ.1-5. Για την παράλληλη συζήτηση που διεξήχθη στο Νουμά βλ.Ρ. Σταυρίδη- Πατρικίου, ό.π., σ.οστ'-οη'. Ο Μανώλης Ρακτιβάν ήταν αξιωματικός του πυροβολικού. Στο Διχασμό προσχώρησε στους βενιζελικούς βλ. Π. Σ. Δέλτα, *Αλληλογραφία...*, ό.π., σ. 407.

²³⁷ Επιστολή Ρακτιβάν σε Δραγούμη, 30-4-08, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ. 6, υποφ. 2. Σε άλλη επιστολή του, 24-3-1908, ό.π., φαίνεται πως χρηματοδοτεί το Αδερφάτο «Εγραψα στις 20 του Γενάρη αλά φράγκα του Πανταζή και του εσώκλεισα τσέκι για 8 λίρες- για τ' αδερφάτο...Του ξανάγραφα τώρα και δυο βδομάδες να τον ευχαριστήσω για “Τα Τραγούδια του Βλάμη” που μ' έστειλε και του εσώκλεισα 2 λίρες – από τις οποίες 40 φρ. θα πάνε για τα έξοδα τυπομάτου του άρθρου μου. Ακούω πως το αδερφάτο είχε την ευγένεια να προτείνει να πλερώση από το Ταμείο αυτά τα 40 φρ. Σας ευχαριστώ όλους μα θαρρώ πως είτανε μεγάλη απερισκεψία του Ταγκόπουλου να γράψην στην Πόλη γι' αυτό το ζήτημα αφού του είπα καθαρά πως δε θέλω κανέναν να ξέρη πιος είναι ο Δούλος Δουλεύτης».

διατυπώσει μια αριστοκρατική αντίληψη για το θέμα «...δουλεύω να θεμελιώσω μια λέσχη από καμιά εκατοστή πρόσωπα μυαλωμένα, φωτισμένα και με χαρακτήρα. Η λέσχη έχει ένα μόνο σκοπό. Να δημιουργηθεί μια ολιγάριθμη εκλεκτή κοινωνία και μια κοινή γνώμη της κοινωνίας αυτής ηθικότερη και φωτεινότερη- όσο το επιτρέπει η σημερινή πνευματική ανάπτυξή μας...»²³⁸.

Ο Δελμούζος που θα παρουσιάσει το έργο του Σκληρού και θα εγκαινιάσει τη συζήτηση με το ψευδώνυμο Α. Ντέλος²³⁹ αμφιταλαντεύεται, και προσπαθεί να συγκεράσει τις διιστάμενες απόψεις, όπως φαίνεται στην επιστολή προς το Δραγούμη, με ημερομηνία 26-12-07· «Το άρθρο²⁴⁰ σας στο Νουμά καθαρό και δυνατό. Τους δικούς μας εδώ πέρα τους βρήκα αναστατωμένους. Όλοι[2 λέξεις δυσανάγνωστες] πως το γλωσσικό ζήτημα είναι στενοδεμένο με ολόκληρο πολιτικό και κοινωνικό οικοδόμημα και πως πρέπει ν' απλώσουν τα όρια της δράσης τους. Μα στο ζήτημα της τακτικής τρικλίζουν ανάμεσα σε δυο διάφορες αντιλήψεις: Σκληρός από τη μια μεριά και Ίδας απ' την άλλη. Κι' οι δυο τους έχουν δίκιο, μα ο ένας αποκλείει τον άλλο. Απ' αυτή την αμφιβολία κάτι καλό θα βγή...»²⁴¹. Ο Ταγκόπουλος θα διατυπώσει την ίδια άποψη σε γράμμα του στο Δραγούμη· «...με Δραγούμηδες δε θάναι δύσκολο ναρθούνε μια μέρα σε συνεννόηση σοσιαλιστάδες κι εθνικόφρονες και να [συμπήξουν;] το μεγάλο και δυνατό κόμμα που θα δουλέψει αποτελεσματικά για το γενικό καλό»²⁴². Ο Ταγκόπουλος βέβαια δεν ήταν σοσιαλιστής²⁴³, αλλά τον συγκινούσε μια ρομαντική, ανεδαφική αντίληψη για τη συμπόρευση πλουσίων και εργατών, η οποία θα υπηρετούσε πρωτίστως τα οράματα του έθνους. Στις 27 Απριλίου 1908, θα δημοσιευτεί στο *Νουμά* η ομιλία που έδωσε στην Εργατική Ένωση της Πάτρας με τίτλο «Τωρινά και Περσμένα. Όχλος και Λαός»²⁴⁴. Εκεί θα σημειώσει ότι αφέντης και υπηρέτης επιτελούν ένα σκοπό που καθορίστηκε

²³⁸ Επιστολή Μ. Τσιριμώκου σε Δραγούμη, 23-12-1907, ό.π., φάκ. 9, υποφ. 1.

²³⁹ Α. Ντέλος, «Στους δημοτικιστάς», *Νουμάς*, 19-8-1907, αρ.257.

²⁴⁰ Προφανώς εννοεί το άρθρο του Δραγούμη, «Το Έθνος, οι τάξεις και ο ένας», *Νουμάς*, 25-11-1907, αρ.271.

²⁴¹ Επιστολή Δελμούζου σε Δραγούμη, 26/ΧΙΙ/ 07, ό.π., φάκ. 2, υποφ. 2.

²⁴² Επιστολή Ταγκόπουλου σε Δραγούμη, 2 του Μάη 1908, ό.π., φάκ.8, υποφ. 4.

²⁴³ Περισσότερο τον συγκινούσε η αφοσίωση σε μια Ιδέα, που είχε το ανάλογό της στο δικό του αγώνα βλ. *Νουμάς*, στήλη Παραγραφάκια, 25-3-1907, αρ.240, σ.7, «Λυπηθήκαμε που δολοφονήθηκε ο σοσιαλιστής Αντύπας, όχι γιατί είτανε σοσιαλιστής, αλλά γιατί είταν άνθρωπος που αγωνιζότανε τίμα και παληκαρία για μια Ιδέα οποιαδήποτε...».

²⁴⁴ *Νουμάς*, αρ.293, σ. 9-12.

από τη Δημιουργία και με τη συνύπαρξη αυτή θα ιδρυθεί η «αληθινά ηθική κοινωνία». Ο λαός θα καταξιώσει το όνομά του, όταν μέσω της μόρφωσης ξεφύγει από το επίπεδο του όχλου. Έτσι θα αποδειχτεί ο «Λυτρωτής» που θα αναστήσει τη Φυλή. Το επιστέγασμα των απόψεών του αποτελεί η φράση «Πιστεύω και ομολογώ πως η φυλή μας έχει σπέρματα ζωής κ' αιωνιότητας μέσα της»²⁴⁵. Στη σκέψη του κυριαρχεί η μεταφυσική θέαση των πραγμάτων, που ουσιοποιεί τη «φυλή» και τη μεταλλάσσει αστόχαστα σε «λαό», εκμεταλλεούμενος το θολό τοπίο του σοσιαλισμού, για να υπηρετήσει εθνικιστικά οράματα.

Οι σοσιαλιστές, από την άλλη πλευρά, έχουν περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες και επομένως δεν μπορούν να ασκήσουν πίεση. Οι αντίπαλοί τους, όμως, θα επιδιώξουν να ρυθμίσουν το πρόβλημα. Ο Βλαστός θα επιχειρήσει να διευθετήσει το θέμα της ιδεολογικής φυσιογνωμίας του Νουμά και θα έρθει σε επαφή και με την ομάδα των σοσιαλιστών, οι οποίοι προφανώς αντιλαμβάνονται ότι δεν μπορούν να αποκλείσουν τη συνεργασία. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γράμμα που έστειλε ο Βλαστός στο Δραγούμη με ημερομηνία 30-6-1908, όπου παρουσιάζεται ένα πρόγραμμα, αντικοινοβουλευτικό στην ουσία του, με ασαφείς ιδέες περί αστικού εκσυγχρονισμού· «Μίλησα με τον Ψυχάρη. Του ξήγησα την κοινωνική μας θεωρία- λέω “μας” γιατί τήνε μισοείπα εγώ στην πρώτη κριτική μου για το Σκληρό και την αποτελειώσεις εσύ σ' ένα από τα τελευταία σου άρθρα. Η θεωρία είναι πως : α) το κοινωνικό σύστημα στην Ελλάδα είναι ακόμα κατά βάθος φεουδαλισμός με μουτσούνα δημοκρατική. Βουλευτής= φεουδάλος άρχοντας κοινοβουλευτικού τύπου. β) θέμα αστική επανάσταση ή καλύτερα μεταλλαγή. Εμείς οι δημοτικιστές αυτή την αστική αναμόρφωση φέρνουμε και ζητούμε. γ) ο σοσιαλισμός με βάση τους προλετάριους έρχεται πριν την ώρα του. Ξεχνά πως δεν περάσαμε ακόμα το αστικό σκαλοπάτι. Πρέπει λοιπόν να παραμεριστεί. Άλλο το ζήτημα πώς εμείς οι αστικοί θα μεταχειριστούμε και το γεωργό και το ναύτη και τον έμπορο και το βιομήχανο και τον εργάτη. δ) είναι πολύ επικίνδυνο να μεταχειριζόμαστε τη λέξη σοσιαλισμός στην Ελλάδα και γενικά είναι ανάγκη να προσέχουμε να μη θυσιάζουμε την πολιτική πραγματικότητα για καλόκαρδες θεωρίες». Δανείζεται τη θεωρία των σταδίων

²⁴⁵ *Νουμάς*, ό.π., σ.12.

από το σοσιαλιστικό εννοιολογικό οπλοστάσιο, στην ουσία για να την υπονομεύσει, καταδεικνύοντας το «άκαιρον» του μετασχηματισμού της κοινωνίας. Αλλά, παράλληλα, δίνει στους αστούς το αυθαίρετο δικαίωμα να οργανώσουν την κοινωνία κατά τις επιθυμίες τους. Η πολιτική, λοιπόν, δεν οργανώνεται με βάση τις κοινωνικές ανάγκες, αλλά επικαθορίζεται η λειτουργία της από την κυρίαρχη αστική τάξη.

Και συνεχίζει· «Ο Ψυχάρης τα παραδέχτηκε όλα αυτά ²⁴⁶. Μου είπε πως του ξεκαθάρισα τις ιδέες πάνω σ' αυτό το ζήτημα και πως βρίσκει πως έχω πολύ δίκιο και πως δεν πρέπει να ταυτιστούμε με το σοσιαλισμό κ.τ.λ. Παραδέχτηκε να βάλουμε γκέμια του Ταγκόπουλου πάνω σ' αυτό το ζήτημα.

Όστε- μπορείτε σεις από την Πόλη ²⁴⁷ να φανείτε λιγώτερο μαλακοί με τον Ταγκόπουλο και να του σφίξετε τα λουριά. Θα είτανε ίσως και καλό να γίνει και κάποια δήλωση στο Νουμά σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία και τις αρχές της. Μίλησα και με το Βασιλικό στο Μόναχο...Αποτέλεσμα- δεν παραδέχεται όμως διόλου τη θεωρία μας, μα παραδέχεται να γίνει μιχτή δουλειά. Εμείς να δουλέψουμε τις αστικές τάξεις και κείνοι τις εργατικές με σκοπό κοινό – τη λαϊκή κ' εθνική αναμόρφωση. Δηλαδή παραδέχεται (κι ο Σκληρός μαζί του καθώς μου είπε) να θυσιάσουνε μέρος της θεωρίας τους για να μπορέσουνε να συνεργαστούνε μ' εμάς. Καταλαβαίνουν πως δεν μπορούνε να φτάσουνε ολόδια στο σοσιαλισμό και πως πρέπει τώρα να μεταχειριστούνε τους εργάτες ως όργανο προοδευτικής αναμόρφωσης μα όχι ριζικής. Όμως αυτό το τελευταίο δεν το λένε ρητά.

²⁴⁶ Αυτή η άποψη του Βλαστού για συμφωνία του Ψυχάρη δε διασταυρώνεται από άλλες πηγές. Ο Ψυχάρης σε γράμμα του στον Πετροκόκκινο, 7 Απρίλη 1908, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*, γράφει «Μαλαματένια γράμματα μου έγραψε ο Πέτρος. Έχω λατρεία για το παιδί αυτό. Δε συμφωνούμε στις ιδέες, μα συμφωνούμε στη γλώσσα κι αυτό είναι το σημαντικότερο...». Επίσης, βλ. επιστολή Ψυχάρη σε Βλαστό, 6/2/1908, *Αλληλογραφία II*, σ. 436-437· «Τι άρθρο, μα τι άρθρο! (εννοεί, προφανώς, τη «Φυλή», *Νουμάς*, 20 του Γενάρη 1908, αρ. 279) Να, λιώνει κανείς. Δε συμφωνώ διόλου διόλου με τις ιδέες σου. Μα θα το λαχταρούσα να γράφω τα πεζά σαν και σένα». Στην αμέσως επόμενη επιστολή, 7/2/1908, ό.π, σ.436-437 σημειώνει ότι δε συμφωνεί, ιδιαίτερα, με τις ιδέες του Βλαστού για τη φυλή και το Νίτσε. Επίσης, ο Γιαννιός σε άρθρο του στο *Νουμά*, «Ο Νουμάς σ' ένα χρόνο», 13 του Γενάρη 1908, αρ.278, σ. 1-3, γράφει για τον Ψυχάρη· «Ποιος θέλει το πει για το μεγάλο μας το Δάσκαλο που είναι το καμάρι του σοσιαλισμού στη Γαλλία, που στάθηκε το πρωτοπαλήκαρο του Ζολά στην “υπόθεση Ντρέυφους;”». Επίσης ο ίδιος ο Βλαστός σε γράμμα του στην Π. Δέλλα 24-12-1907 γράφει «Πολύς λόγος γίνεται τώρα τώρα στο Νουμά για πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Λαμπρή αρχή. Ελπίζω να μορφωθούνε έτσι μερικές θετικές ιδέες για το πολιτικό χρέος των οπαδών της δημοτικής και την ταχτική που πρέπει ν' ακολουθήσουνε. Αυτά τα έλεγα από το 1905 στον Ψυχάρη σαν τον είδα στο Παρίσι, μα κουνούσε το κεφάλι του. Αυτός νομίζει πως με τη γραμματική θα τα κανονίση όλα. Ελπίζω να μη μας σταθή εμπόδιο καμιά ώρα με τις σοσιαλιστικές θεωρίες του».

²⁴⁷ Ο *Νουμάς* ήδη συντηρείται από το Αδερφότο της Κων/πολης, μετά την αποχώρηση του Πάλλη το 1906. Βλ. παραπάνω, σ.39-40.

Μου φαίνεται πως μια τέτοια συνεννόηση δεν είναι κακή- τουλάχιστο προσωρινά. Κρίνετε κι αποφασίστε, εσείς στην Πόλη, και προ πάντων κοιτάξτε να μη χάσετε καιρό. Μου φαίνεται πιθανό πως η δημοτική κίνηση θα ξαναρχίσει με περισσότερη δύναμη τον ερχόμενο χειμώνα και θα είτανε καλό να είμαστε όλοι έτοιμοι κι ομόφωνοι...»²⁴⁸.

Το αίτημα της συμπόρευσης σοσιαλιστών και εθνικιστών προβάλλει ως αναγκαίο κακό. Οι διανοούμενοι και από τις δύο πλευρές αντιλαμβάνονται το αδιέξοδο. Άλλωστε, είναι πολύ λίγοι και δεν έχουν την πολυτέλεια της διάσπασης²⁴⁹. Το ρήγμα, όμως, είναι εμφανές.

Αυτό το κλίμα επέτεινε τη δυσαρέσκεια του Βλαστού, ο οποίος θα αποχωρήσει από το Νουμά τον Ιούλιο του 1908 με αφορμή ένα άρθρο του Ταγκόπουλου που θεώρησε ότι τον έθιγε προσωπικά²⁵⁰. Θα κοινοποιήσει την απόφασή του πρώτα στο Δραγούμη στις 2-7-1908²⁵¹ και θα ζητήσει τη γνώμη του. Ο Δραγούμης προσπαθεί να υποβαθμίσει το γεγονός²⁵², αλλά ο Βλαστός δε μεταπείθεται· «...λες πως όποιος γίνεται δημοτικιστής μπαίνει κι αυτός στο Νουμά. Ναι, μα μπαίνει για να ξαναβγεί αηδιασμένος. Αυτό το αηδιασμένος πολεμώ. Άς μείνουμε δίχως εφημερίδα. Δεν είχαμε για τόσα χρόνια κι όμως προχωρούσαμε...Θα κοκορευτούνε φυσικά οι άλλοι σα σταματήσει ο Νουμάς μα τι μας νοιάζει...»²⁵³. Τελικά η δυσαρέσκεια γενικεύεται. Θα επηρεάσει τη χρηματοδότηση του Νουμά και θα επιταχύνει το διαζύγιο με το Αδερφότο της Κων/πολης για ασήμαντη αφορμή²⁵⁴. Ο Βλαστός, παρόλο που δε δέχεται τις εκκλήσεις του Ταγκόπουλου για συμφιλίωση²⁵⁵, προτείνει να του δοθεί 6 μήνες διορία²⁵⁶.

²⁴⁸ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 30-6-08, *Αρχειό Ι. Δραγούμη...*, φάκ.1, υποφ.5.

²⁴⁹ Η προσωπική αντιπάθεια υπάρχει, αλλά δεν κοινοποιείται. Βλ. επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 30-5-08, ό.π., φάκ.1, υποφ.5· «Διάβασα το τελευταίο σου άρθρο στο Νουμά (εννοεί το Ίδας, «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», *Νουμάς*, 11Μάη 1908, αρ. 295). Είναι πολύ δυνατό και λαμπρά γραμμένο- όμως δεν έπρεπε να τυπωθεί, έτσι τουλάχιστο που είναι γραμμένο...γιατί να πεις του Σκληρού “όσοι με ξέρουν, ξέρουν τι είμαι και τι αξίζω;” Είτανε περιττό. Δείχνει πως ερεθίστηκες. Δεν έπρεπε να κατεβείς στο επίπεδο του σκληρού. Γιατί να παραβάλλεις το δικό σου άτομο με κείνο του Σκληρού; Ούτε είτανε σωστό ν’ αναφέρεις τίποτε για το “Μονοπάτι” και την εσωτερική σου ανάλυση. Έτσι κάνεις το Σκληρό δικαστή σου και ξεομολογίσεις σ’ αυτούς δίχως καμιά ανάγκη...».

²⁵⁰ βλ. Γ. Παπακόστας, ό.π., σ.91-92. Για το άρθρο βλ. στην παρούσα εργασία υποσημ. 167.

²⁵¹ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 2-7-08, ό.π., φάκ.1, υποφ.5.

²⁵² Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 13/26-7-1908, *Αλληλογραφία ΙΙ*, σ.115-116.

²⁵³ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 4-8-08, ό.π.

²⁵⁴ Βλ. παραπάνω σ. 41-42. Επιβεβαιώνονται οι υποψίες μας ότι ο σοσιαλισμός ήταν η πραγματική αιτία της δυσαρέσκειας.

²⁵⁵ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 27-9-08, ό.π.

²⁵⁶ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 29-9-08, ό.π.

Συζήτηση μεταξύ σοσιαλιστών και εθνικιστών δεν θα εμφανιστεί ξανά στο *Νουμά*. Παρ' όλα αυτά, η διάσταση «σοσιαλισμός» είναι, έκτοτε, πάντα παρούσα, αν και προβάλλεται μια θολή αντίληψη περί σοσιαλισμού, που δεν αποβλέπει στην ανατροπή του κοινωνικού συστήματος, αλλά στη καλύτερη λειτουργία, στον εκσυγχρονισμό, του υπάρχοντος. Ενδεικτική αυτής της τάσης είναι επιστολή του Δ. Σαράτση στον Ίωνα Δραγούμη το 1911, με αφορμή τα «Αθεικά» του Βόλου. «Μόνον μίαν διαφωνίαν έχω μαζί σας σχετικώς προς τον σοσιαλισμόν. Βέβαια δε φρονώ ότι αυτός μόνος θα μας βάλη σε καλύτερο δρόμο γιατί, όπως ξέρετε, ως οικονομικόν σύστημα δεν έχει και πολύ βάθος. Αλλά είναι, μοι φαίνεται, ένας τρόπος για να κινηθούν λίγο τα κοινωνικά μας σώματα με μίαν πνοήν, η οποία να είναι από και δια τα μεγάλα κοινωνικά συμφέροντα. Και θα ήθελα να γίνεται αυτό στον τόπο μας για να έχουν μίαν βάσιν οι πολιτικοί αγώνες, βάσιν την οποίαν έχουν σχεδόν παντού, τα συμφέροντα δηλαδή των ομάδων. Τώρα μπορεί να μην το ονομάσητε αυτό σοσιαλισμόν αλλά τέλος πάντων αφού θα είνε οικονομικός πόλεμος με σκοπόν την διαμόρφωσιν του Κράτους κάτι τέτοιο πρέπει να είνε. Ότι χρειάζεται να μπη στα μυαλά των ελλήνων πολιτών τέτοια αντίληψις, οικονομική και συμφεροντολογική των μεγάλων ομάδων, αποδεικνύει και η μικρά πείρα των όσων συνέβησαν εδώ. Μόλις άρχισαν να σπείρωνται αι ιδέαι αυταί αι σοσιαλιστικαί εγεννήθη αντίδρασις και πόλεμος, ο οποίος τώρα μεν είνε συκοφαντικός και άτιμος αργότερα όμως θα γίνη ασφαλώς ευγενικός. Αυτό όμως αποδεικνύει ζωήν, την οποίαν εις μάτην θα ζητήση κανείς σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Δεν νομίζετε ότι μόνον κατ' αυτόν τον τρόπον θα πάρουν αληθινήν πολιτικήν συνείδησιν αι μεγάλαι επαγγελματικαί τάξεις και θα κατορθωθεί να μορφωθούν κόμματα αρχών με βάσιν τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα, όπως συμβαίνει παντού;»²⁵⁷.

Η επέκταση των συνόρων με τους βαλκανικούς πολέμους και οι νέες προοπτικές που διανοίγονται για το κράτος θα οδηγήσουν στη διατύπωση προβληματισμών σχετικά με το μέλλον και στην απόπειρα άρθρωσης ενός καθολικού λόγου για το έθνος που υπερβαίνει την κρατική στενότητα και γίνεται ο δημιουργός του πολιτισμού. Ο Ίων Δραγούμης, για μια ακόμα φορά,

²⁵⁷ Επιστολή Σαράτση σε Δραγούμη, 26/X/ 1911, ό.π., φάκ.6, υποφ.3.

θα «συνομιλήσει» με τους σοσιαλιστές. Το έργο του *Ελληνικός Πολιτισμός*²⁵⁸ θα αποτελέσει αφορμή για αντιπαράθεση με τον Ν. Γιαννιό. Στο έργο αυτό ο Δραγούμης θα μιλήσει για την αναγέννηση του έθνους μετά την ήττα του 1897 και θα θεωρήσει πηγή ζωής τη δημοτική παράδοση, που την αντιμάχονται η λογιώτατη παράδοση –κληρονομιά του Βυζαντίου- και ο ευρωπαϊκός πολιτισμός. Οι μορφωμένοι που θα ανατραφούν με τη δημοτική παράδοση και θα την κάνουν συνειδητή και στις άλλες τάξεις θα αποτελέσουν την αριστοκρατία του έθνους, που θα δημιουργήσει το νεοελληνικό πολιτισμό, διαφορετικό από το δυτικό.

Ο Ν. Γιαννιός θα κρίνει το βιβλίο στο *Νουμά*²⁵⁹. Η συζήτηση αποτελεί τον απόηχο της σύγκρουσης σοσιαλιστών και εθνικιστών μέσα στη νέα κατάσταση που έχει διαμορφωθεί. Ο Γιαννιός θα διαφωνήσει με τον Δραγούμη σε τρία σημεία: α) οι επιτυχίες στους βαλκανικούς πολέμους δεν προήλθαν από την εξέλιξη των φυσικών μας δυνάμεων, γεγονός που αποδεικνύει τη μεγαλοσύνη της φυλής, αλλά είναι προϊόν τύχης. «Οι λιγώτεροι πολέμησαν για πατριωτικά ιδανικά. Οι περισσότεροι πολέμησαν για το εγώ τους, για την εκτεθειμένη τιμή τους· άλλοι από καθήκοντα επαγγελματικά ή από συμφέροντα υλικά και άλλοι από ανάγκη ή βία»²⁶⁰ β) δεν είναι δυνατόν να δεχτεί την άποψη του Δραγούμη για τη δημοτική παράδοση, αφού τη βλέπει ως μέσο του ιμπεριαλιστικού του προγράμματος και γ) δεν είναι το έθνος η γενεσιουργός αιτία του πολιτισμού, αλλά η κοινωνία. Η εφημερίδα²⁶¹ θα κατηγορήσει το Γιαννιό, γιατί εφαρμόζοντας τη σοσιαλιστική του θεωρία στο βιβλίο είναι σα να το βάζει στο κρεβάτι του Προκρούστη και παραγνωρίζει ότι ο πόλεμος των Ελλήνων δεν ήταν ιμπεριαλιστικός, αλλά υπαγορευόταν από τις αδικίες που διέπρατταν οι Τούρκοι. Ο Λυδός Ποδαβρός θα απαντήσει με το άρθρο του «Μια και καλή»²⁶², αναπαράγοντας τον εθνικό λόγο· «...όλοι αφήνοντας για πιο ύστερα τις συζητήσεις για τα σοσιαλιστικά ή πανελληνικά ιδανικά, να κυττάζουν και να βρουν, τι πρέπει σήμερα να γίνη στην κρίσιμη εθνική περίσταση που περνούμε».

²⁵⁸ Ι. Δραγούμης, *Έργα. 1. Ο Ελληνισμός μου κι οι Έλληνες (1903-1909) 2. Ελληνικός Πολιτισμός (1913)*, Αθήνα 1927.

²⁵⁹ Ν. Γιαννιός, «Ελληνικός Πολιτισμός», 31 του Μάη 1914 και 14 του Θεριστή 1914, αρ. 527 και 528, σ. 148-150 και 166-168 αντίστοιχα.

²⁶⁰ Ν. Γιαννιός, *ό.π.*, σ. 149.

²⁶¹ *Νουμάς*, φ. 527, σ.153, στήλη Παραγραφάκια.

²⁶² *Νουμάς*, 28 του Θεριστή 1914, αρ.529, σ.178-179.

Στα επόμενα φύλλα, ο Γιαννιός θα εξακολουθήσει τη σοσιαλιστική συζήτηση, ασχολούμενος με το Ε.Κ.Α. και την εργατική νομοθεσία²⁶³. Κατηγορεί το Ε.Κ.Α. και το έντυπό του “Λαός” ότι είναι κατ’ επίφασιν σοσιαλιστικά. Επίσης παρατηρεί ότι η εργατική νομοθεσία είναι απλώς ένας τρόπος του αστισμού για να συγκρατεί τους εργάτες και το σοσιαλιστικό ρεύμα που μπορεί να γεννηθεί από τη δυσαρέσκειά τους: «η φιλεργατική πολιτική στην Ελλάδα...γεννήθηκε από λόγους καθαρά δημοκοπικούς» και παραθέτει δήλωση του Βενιζέλου «εις πάσαν περίστασιν θα είμαι το ασφαλέστερον έρεισμα της τάξεως και του κοινωνικού καθεστώτος(πρακτικά Βουλής, αγροτικό ζήτημα, Μάρτιος 1911)».

Στα επόμενα φύλλα, ο Π. Παβλίδης στο άρθρο του «Οι κίτρινοι πατριώτες»²⁶⁴ θα κατηγορήσει τον ελληνικό τύπο ότι εμποδίζει το έργο της κυβέρνησης στη συναδέλφωση των φυλών της Μακεδονίας, αφού μεταδίδει την εβραιοφοβία και διασύρει τη Federation. «Εδώ στη Θεσσαλονίκη οι μπουρζουάδες βρήκανε ένα καλό μέσο να καταπολεμήσουνε το Σοσιαλισμό. Αντί να χτυπάνε τη σοσιαλιστική ιδεολογία, μ’ αμίμητη κυνικότητα διαλαλούνε πως ο Σοσιαλισμός είναι μια υπέροχη ιδεολογία, αλλά οι Σοσιαλιστές της Σαλονίκης είναι ψευτοσοσιαλιστές και κομιτατζήδες, θαρρώντας πως με τέτοια άτιμη πολεμική θα χαντακώσουνε το σοσιαλισμό· κι όλ’ αυτά γιατί η F.S.O.²⁶⁵ έχει μέλη μοναχά Εβραίους γιατί τους Ρωμιούς που τρώνε ένα κομμάτι ξερό ψωμί το εικοσιτετράωρο, τους αρκεί “η αίγλη των προγόνων” και το χασίς που τους φουρνίρει ο κίτρινος τύπος»²⁶⁶. Και καταλήγει σε μια σύσταση στην ελληνική κυβέρνηση «...από όλες τις φυλές που ζούνε στη Μακεδονία οι Εβραίοι είναι οι μόνοι που δεν έχουνε κανένα λόγο εθνικό να μην είναι εφκαριστημένοι με την Ελληνική κατοχή...»²⁶⁷.

Ο Γιαννιός σε δύο άρθρα του με τίτλο «Το “Ελληνικό Μέλλον”»²⁶⁸ θα επιμείνει ότι το μέλλον του κόσμου ανήκει στο σοσιαλισμό. Η συνεχής

²⁶³ Ν. Γιαννιός, «Η εφημερίδα “Λαός”», *Νουμάς*, 10 και 18-10-1914, αρ. 534 και 535, σ.226-227 και 234-235 αντίστοιχα.

²⁶⁴ *Νουμάς*, 25-10-1914, αρ.536, σ.242 και 1-11-1914, αρ.537, σ.249-250.

²⁶⁵ Τη δράση της F.S.O. θα υπερασπιστεί και άλλο άρθρο στο επόμενο φύλλο, 29-11-1914, αρ.541, σ.286-287, με τίτλο «Η F.S.O. της Σαλονίκης», υπογραφή Franc-Parler.

²⁶⁶ *Νουμάς*, αρ.536, σ.242.

²⁶⁷ *Νουμάς*, αρ.537, σ.250.

²⁶⁸ *Νουμάς*, 13 και 20-12-1914, αρ.543, 544, σ.297-298 και 306-307 αντίστοιχα. Ο Ω (άγνωστο ψευδώνυμο), «το Ελληνικό Μέλλον», *Νουμάς*, 3-1-1915, αρ.546, σ.9, θα προβάλλει ως ανακριβείς τις απόψεις του Γιαννιού.

αναφορά στο σοσιαλισμό φαίνεται ότι ενόχλησε κάποιους, γιατί ο *Νουμάς* αναγκάζεται να απολογηθεί. «Χωρίς ναν το θέλουμε το περασμένο φύλλο του Νουμά βγήκε πέρα για πέρα σοσιαλιστικό...Όπως λοιπόν έχουν οι εθνικόφρονες το δικαίωμα να συζητήσουν λεύτερα τη γνώμη τους, το ίδιο δικαίωμα έχουν κ' οι σοσιαλιστές, αφού κι από τα δυο στρατόπεδα βρίσκονται κρατεροί αγωνιστές μέσα στη δημοτικιστική λεγεώνα...οι εθνικόφρονες δημοτικιστές πρέπει ναν το ομολογήσουν πως με την τεμπελιά τους αφήνουν τους σοσιαλιστές δημοτικιστές ν' αλωνίζουν...»²⁶⁹.

Η συζήτηση περί σοσιαλισμού, όμως, δε θα σταματήσει. Στις 3-1-1915, ο Παβλίδης στο άρθρο «Σοσιαλισμός και Πατριωτισμός»²⁷⁰, θα αντικρούσει την άποψη των αστών ότι οι σοσιαλιστές είναι αρνησιπάτριδες: «Στην Ελλάδα, όπως και σε κάθε άλλη χώρα, είμαστε δυο τάξεις με αντίθετα συμφέροντα· έτσι αντίθετες είναι κ' αντίληψες μας της ιδέας της πατρίδας. Ο αστός, που βάση της υπόστασής του είναι η οικειοποίηση της εργασίας του προλετάριου, δε βλέπει άλλο στην ιδέα της πατρίδας παρά το ασφαλέστερο μέσο για να φτάσει το ιδανικό της τάξης του, δηλαδή να κατακτήσει ξένες χώρες, όχι για εθνικές ανάγκες ή για το ξεσκλάβωμα δούλων αδερφών, όπως προφασίζεται, αλλά για να εξασφαλίσει μεγαλύτερο έδαφος για εκμετάλλεψη...για μας τους προλετάριους η αστική αντίληψη δεν έχει καμιά σημασία· ο Βούλγαρος κι ο Σέρβος εργάτης είναι αδερφός μας· πρέπει να συνεννοηθούμε και να συνεργαστούμε μαζί του για να κόψουμε στους αστούς τις καταχτητικές τους όρεξεις...τον πόλεμο γενικά τονέ μισούμε. Η σιδερένια ανάγκη, που τη δημιουργεί το τωρινό καθεστώς, μας αναγκάζει να τονέ θεωρούμε χρέος μας όταν κιντυνέβει η λεφτεριά μας, δηλαδή όταν είναι αμυντικός...Μας τραβάει το μέλλον...Έχουμε χρέος να πολεμήσουμε για ανθρωπιστικά κι' όχι κανιβαλικά ιδανικά»²⁷¹. Ο *Νουμάς* στο ίδιο φύλλο²⁷² θα επαναλάβει την πρόσκληση στους εθνικόφρονες να αντικρούσουν τους σοσιαλιστές, αφού οι πόλεμοι στην Ελλάδα και ο Ευρωπαϊκός πόλεμος ξυπνούν τις μάζες και θα προκαλέσουν αγώνα των τάξεων.

²⁶⁹ *Νουμάς*, Παραγραφάκια, 27-12-1914, αρ.545, σ.316.

²⁷⁰ *Νουμάς*, αρ. 546, σ.6.

²⁷¹ Βλ. και σχόλιο του Χ. Χατζηιωσήφ στην Εισαγωγή στο *Ιστορία της Ελλάδας...*, ό.π., σ.20, ότι ο Σκληρός πρώτος επισήμανε πως η ιδέα περί έθνους δεν είναι μία, αλλά σχετίζεται με ταξικά συμφέροντα.

²⁷² Παραγραφάκια, ό.π., σ.7.

Το 1915 την εφημερίδα θα απασχολήσει ο Διχασμός. Το 1916 η πολιτική φωνή του περιοδικού θα σιγήσει και θα εμφανιστεί ως λογοτεχνικό και φιλολογικό περιοδικό. Μοναδική εξαίρεση το απόσπασμα από *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα* του Σκληρού που ο Νουμάς αναδημοσιεύει σε τρεις συνέχειες²⁷³ από το περιοδικό *Νέα Ζωή*. Σ' ένα κείμενο που αποτιμά με νηφαλιότητα το γλωσσικό ζήτημα, αλλά στερείται το ριζοσπαστισμό του προηγούμενου, οι δημοτικιστές προβάλλουν ως τα μόνα επαναστατικά στοιχεία που «εκλήθησαν υπό της ιστορίας»²⁷⁴ να συμβάλλουν στην κοινωνική αναγέννηση. Την ιστορική αναδρομή του κινήματος, αρχηγός του οποίου αναγνωρίζεται ο Ψυχάρης με συνεργάτες τον Πάλλη, τον Εφταλιώτη, τον Παλαμά, διαδέχεται η αποτίμησή του ως πεδίου που απελευθερώνει κοινωνικές δυνάμεις και αναγεννά τη λογοτεχνία, την κοινωνιολογία, την παιδαγωγική και τη γλωσσολογία. Ο δημοτικισμός προβάλλεται ως η αιτία της εμφάνισης κομμουνιστών-μαρξιστών. Ο Βενιζέλος εκθειάζεται ως «η μεγαλύτερα δόξα της νεωτέρας Ελλάδος...ο πολυσυνθετώτερος, πολυσχιδέστερος, ευρύτερος και φιλοσοφικώτερος των πολιτικών ανδρών της συγχρόνου Ευρώπης, το γνήσιον τέκνον και συνάμα το καύχημα του δημοτικισμού»²⁷⁵. Τρωτά του δημοτικισμού είναι η αδιαφορία για τον κατώτερο εργατικό λαό-μικροαστική και εργατική τάξη²⁷⁶, η αποκλειστική ενασχόληση με τη λογοτεχνία και η αδυναμία τους για ομαδική δράση. Προτείνει η δραστηριότητα των δημοτικιστών να στοχεύσει στην καθαρά γλωσσική εργασία και την κοινωνική εργασία με ημερήσιο πολιτικό φύλλο που θα υπηρετεί τις φιλελεύθερες ιδέες, με λογοτεχνικό περιοδικό, περιοδικό για τους μαθητές και βιβλιοθήκη ωφελίμων γνώσεων. Ο Σκληρός έχει μεταπηδήσει πια στο σύμπαν του βενιζελισμού.

²⁷³ 16 και 30-7-1916, αρ.595,596 και 20-8-1916, αρ.597, σ.193-196,205-220,221-236 αντίστοιχα.

²⁷⁴ αρ.595, ό.π., σ.194.

²⁷⁵ αρ. 596, ό.π., σ.206.

²⁷⁶ Η επιχειρηματολογία του θυμίζει Βαμβέτσο και Χρηστουλάκη, βλ. το κεφάλαιο που ακολουθεί, με τίτλο «Ενδοαστική σύγκρουση».

Ενδο-αστική σύγκρουση

Ο χωρισμός του Νουμά σε δύο μέρη: πολιτικό – κοινωνικό και φιλολογικό και η ανάληψη του πολιτικοκοινωνικού μέρους από τον Αλέξανδρο Βαμβέτσο²⁷⁷ εντάσσεται στην ύστατη προσπάθεια που κατέβαλε ο Ε.Ο., στο τέλος του 1911, μέσω Δραγούμη για βελτίωση του *Νουμά* και αύξηση της απήχησής του στην κοινωνία. Το Βαμβέτσο, απ' ό,τι φαίνεται, είχε συστήσει στο Δραγούμη ο Μαν. Τριανταφυλλίδης²⁷⁸. Ο Δραγούμης θα τον προτείνει στον Πάλλη, ζητώντας του να μη σταματήσει τη βοήθεια στο *Νουμά*²⁷⁹. Ο Πάλλης θα δεχτεί να παρατείνει τη βοήθεια του για 6 μήνες ακόμα, όμως είναι υβριστικός απέναντι στον Ταγκόπουλο, με το οποίο δεν θέλει καμία επικοινωνία²⁸⁰.

Με τη δραστηριοποίηση του Βαμβέτσου, που ανιχνεύεται στις επιστολές που έστειλε στους Α. Πάλλη και Ίωνα Δραγούμη, αποδεικνύεται πως υπήρχε ευρύτερος σχεδιασμός που ενέτασσε το Νουμά στο πλαίσιο δράσης του Ε.Ο. και ενοποιούσε τις κινήσεις των δημοτικιστών υπό την εποπτεία του· κινήσεις που ο Ταγκόπουλος προσπαθούσε με τις λιγοστές του δυνάμεις να υπονομεύσει. Παράλληλα αναδεικνύεται ότι εξακολουθεί να κυριαρχεί η αντίληψη για την πρωταρχικότητα της κοινωνικής διάστασης του γλωσσικού ζητήματος, όχι πια με την αντιπαράθεση σοσιαλιστών και εθνικιστών, αλλά με τη ρήξη εντός του φιλελεύθερου στρατοπέδου. Τη συζήτηση για την ουσία του φιλελευθερισμού θα πυροδοτήσει η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία.

Από επιστολή που έστειλε ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος στον Πάλλη στις 14/27-3-1912 μαθαίνουμε το παρασκήνιο της ανάληψης της διεύθυνσης του πολιτικού μέρους του *Νουμά*, τις ιδέες του Βαμβέτσου, καθώς και τους λόγους

²⁷⁷ Αλέξανδρος Βαμβέτσος ή Βαμπέτσος: δικηγόρος, πολιτευτής και δημοσιογράφος, από τα πρώτα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Το 1913 διορίστηκε υπάλληλος της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας. Το Νοέμβριο του 1915 διορίστηκε νομάρχης Φλωρίνης, θέση από την οποία απολύθηκε κατ' απαίτηση των Συμμάχων το 1916, βλ. Π. Δρανδάκη, «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», τ.6, σ.611.

²⁷⁸ Επιστολή Τριανταφυλλίδη σε Δραγούμη, 9-7-1911 στο Μ. Τριανταφυλλίδης, *Αλληλογραφία 1895-1959*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2001, σ.205-206.

²⁷⁹ Ο Δραγούμης σε επιστολή του στον Πάλλη, 10 του Οχτώβρη 1911, *Αλληλογραφία II*, σ.140-142 προτείνει να προσλάβουν έναν αρθρογράφο για το πολιτικοκοινωνικό μέρος και στο επόμενο γράμμα, 12/25 Νοέμβρη 1911, ό.π., σ.142-143, του ζητάει να μην σταματήσει τη χορηγία την πρωτοχρονιά, αλλά να προσλάβουν τον συνεργάτη που βρήκε (εννοεί τον Βαμβέτσο), στον οποίο ο Ταγκόπουλος θα παραχωρήσει από πρώτη Δεκεμβρίου το μισό φύλλο.

²⁸⁰ Επιστολές Πάλλη σε Δραγούμη, 7 του Χριστού 1911, 24-2-1912, 4-4-1912, *Αρχείο I. Δραγούμη*, *Αλληλογραφία*, φάκ.5, υποφ.5.

που παραιτείται από διευθυντής και θα γράφει μόνο την Πολιτική Επιθεώρηση. Με το ίδιο περίπου περιεχόμενο θα στείλει με το ψευδώνυμο «Τρανός» επιστολή²⁸¹ στο Δραγούμη, η οποία δεν έχει ημερομηνία αλλά μπορεί να τοποθετηθεί την ίδια περίπου εποχή που στάλθηκε η επιστολή στον Πάλλη, μετά τις εκλογές του Μαρτίου του 1912. Το βασικό του μέλημα είναι ο λαός: «Για να γίνει μια σοβαρή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με βάση τη δημοτική γλώσσα χρειάζεται για έναν που βλέπει σήμερα τον τόπο μας μια μεγάλη εργασία προς τα κάτω...για τη νίκη του γλωσσικού ζητήματος, για τη νίκη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης χρειάζεται συστηματική και σύντομη εργασία στο λαό»²⁸². Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος πρέπει να αντιμετωπίσει το γλωσσικό ζήτημα ως κοινωνικό, αλλιώς η δράση του είναι αδιέξοδη. Η ανάληψη της διεύθυνσης του πολιτικού μέρους του Νουμά δεν υπηρετεί παρά μόνο το στόχο του· τη διάδοση, δηλαδή, των φιλελεύθερων ιδεών στη μεγάλη μάζα του ελληνικού πληθυσμού: γεωργικού, εργατικού, μικροαστικού. Οι ιδέες του, όμως, προσέκρουσαν, αρχικά, στις αντιδράσεις των λογοτεχνών²⁸³ και κατόπιν στο συντηρητισμό του Ραμά (ψευδώνυμο του Μάρκου Τσιριμώκου), ο οποίος διευθύνει τον Ε.Ο. «Φιλελεύθερο σωματείο (εννοεί τον Ε.Ο.) βέβαια δεν είναι όσο διοικείται κι απ' το Ραμά και φιλελεύθερες ιδέες δεν μπορεί να υποστηρίξει»²⁸⁴. Παράλληλα, ενδιαφέρεται για την επίτευξη των σκοπών του φιλελευθερισμού, μέσω της ίδρυσης σωματείου· «Εκείνο που δεν είναι λιγώτερο αναγκαίο είναι η ένωση των φιλελευθέρων σε κοινό σωματείο...φοβούμαι πως ο Εκπαιδ. Όμιλος εμποδίζει κάπως την τέτοια ενέργεια...»²⁸⁵.

²⁸¹ Επιστολή Α. Βαμβέτσου σε Πάλλη, 14/17-III-1912, *Αρχείο Γενος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.1, υποφ.2 και επιστολή Α. Τρανού σε Δραγούμη, χ.χ., ό.π., φάκ.9, υποφ.1. Και οι δύο επιστολές παρατίθενται στο Παράρτημα, σ. 158 και 155.

²⁸² Επιστολή Βαμβέτσου σε Πάλλη, ό.π. Παράρτημα, σ.158 και 159.

²⁸³ Ο Ταγκόπουλος σ' ένα προσωπικό γράμμα στο Δραγούμη –υπάρχει η παράκληση να μην το δει ο Τσιριμώκος ή άλλος του Ομίλου – στις 7-1-912, *Αρχείο Ι. Δραγούμη*...ό.π., φάκ.8, υποφ.4, γράφει «...με το χάρισμα του Νουμά σε δυο ίσια μέρη, είχαμε, ξέρεις, επανάσταση. Εξόν από άλλοι, κι ο Παλαμάς μου δήλωσε ρητά πως δε θα συνεργαστεί πια με Νουμά, γιατί δεν εννοεί οι πρώτες σελίδες ν' αφιερώνονται σε πολιτική ύλη και οι κατοπινές σε φιλολογική! Θα τα βρω και σκούρα με το ερχόμενο φύλλο γιατί έχω μερικά πεζά τραγούδια του Ψυχάρη κι αν του τα βάλω στην 8^η σελίδα κι όχι στην 1^η, θα γίνει θερίο και δεν θα θέλει να ξανακούσει για «Νουμά». Ποιητικές αδυναμίες, βλέπεις, και πρέπει να τις σεβόμαστε. Αντάμωσε, λοιπόν, α θες τον Παλαμά και συνεννοήσου. Η δική μου ιδέα εΐτανε να μη γίνεται αυτός ο αταίριαστος χωρισμός της ύλης με να μπαίνουν, ανάλογα με την περίπτωση και με την ύλη, και φιλολογικά και πολιτικά μαζί. Τώρα θ' αναγκαστώ να δώσω τις πρώτες σελίδες στα φιλολογικά και τις κατοπινές στα πολιτικά –αν και τρέχω τον κίνδυνο ν' αγριέψω τον Βαμβέτσο. Να δούμε...Γράψε μου τι να κάμω. Περιμένω οδηγίες σου».

²⁸⁴ Επιστολή Τρανού σε Δραγούμη, ό.π. Παράρτημα, σ.156.

²⁸⁵ Επιστολή Βαμβέτσου σε Πάλλη, ό.π. Το απόσπασμα βρίσκεται στο Παράρτημα στη σ.161.

Στις παραπάνω επιστολές υπάρχουν εν σπέρματι όλες οι ιδέες που θα αναπτύξει ο Βαμβέτσος στο *Νουμά*, σε σειρά άρθρων, με τα ψευδώνυμα «Α. Τρανός» και «Παρατηρητής» από τις 11-12-1911 μέχρι τον Οκτώβριο του 1912 που θα σταματήσει να αρθρογραφεί. Στα άρθρα αυτά επιχειρεί τη διευκρίνιση της αποστολής του φιλελευθερισμού, ο οποίος αντίκειται στον αντιδραστικό συντηρητισμό που εκφράζει ο Ε.Ο και κυρίως ο αρχηγός του Μάρκος Τσιριμώκος. Στρέφεται, επίσης, εναντίον της κατεστημένης εκκλησία, της εθνοκαπηλείας και του σοσιαλιστικού φόβου. Αποστολή του φιλελευθερισμού είναι ο χωρισμός του λαού σε τάξεις, ο φωτισμός του και η δημιουργία κόμματος αρχών. Οι ιδέες του, σύμφυση φιλελεύθερων και σοσιαλιστικών αρχών, κινούνται στα πλαίσια ενός «αστικού σοσιαλισμού».

Η πρώτη του εμφάνιση γίνεται με μια σειρά άρθρων, που αναπτύσσουν την πολιτική ιδεολογία του, με τίτλο «Φιλελεύτεροι»²⁸⁶. Στο πρώτο άρθρο θα επισημάνει πως ο λαός είναι αντίθετος με τους δημοτικιστές, ενώ οι ίδιοι οι δημοτικιστές είναι διασπασμένοι. Το ουσιώδες είναι να ανεχτούν μια προσωρινή γλωσσική αναρχία και να αναγνωρίσουν ένα βασικό ενοποιητικό στοιχείο ότι είναι όλοι ΦΙΛΕΛΕΥΤΕΡΟΙ. Το καθήκον είναι «...να κάνουμ' αισθητή την ανεπαίσθητη αντίθεση των οικονομικών συμφερόντων, να βοηθήσουμε το σχηματισμό των τάξεων»²⁸⁷. Οι τάξεις που θα σχηματιστούν είναι τρεις: «μια κρατούσα μικροαστική φιλελεύτερη, μια συντηρητική και μια σοσιαλιστική μειονοψηφία». Η συντηρητική τάξη των μεγαλοαστών, η πλουτοκρατία, είναι αυτή που τώρα επικρατεί και αποτελεί το μεγάλο του αντίπαλο· θα την πολεμήσει βάλλοντας εναντίον του Ε.Ο.²⁸⁸ και του «ηγέτη» του που τον βλέπει στο πρόσωπο του Μ. Τσιριμώκου, με τρία άρθρα στο *Νουμά* από τον Ιανουάριο μέχρι τον Απρίλιο του 1912· «...ο Όμιλος μια και αναγνώρισε επίσημα πως δεν είναι πια εκπαιδευτικός, μα αναμορφωτικός της κοινωνίας απάνου στον νέον κόσμον, που προβλέπει πως είν' ο κόσμος του μέλλοντος, στο δίλημμα ή να μην κάνει τίποτα κ' επομένως να διαλυθεί (το «Δελτίο» μονάχα ένα παιδαγωγικό περιοδικό δε θα δικαιολογεί βέβαια την ύπαρξή του), ή να δράσει πραγματικά και τότε πρέπει να μας δηλώσει καθαρά

²⁸⁶ Α. Τρανός, «Φιλελεύτεροι Α', Β'», *Νουμάς*, 11 και 18 του Δεκέβρη 1911, αρ.459, 460, σ.673-675 και 691 αντίστοιχα, «Φιλελεύτεροι Γ'», 14 του Γεννάρη 1912, αρ.462, σ.29-30 και «Φιλελεύτεροι Δ'», 11 του Φλεβάρη 1912, αρ.466, σ.92-94.

²⁸⁷ *Νουμάς*, αρ. 457, σ. 674.

²⁸⁸ Βλ. επιστολή Τρανού σε Δραγούμη, Παράρτημα, σ.155.

ο επίσημος Όμιλος, δηλ. η ολιγαρχία, ίσως η μοναρχία που τον αποτελεί, ποια είν' η δική της ιδεολογία...Το να πολεμούμε οι φιλελεύτεροι εμείς μαζί με ανθρώπους συντηρητικούς που, όσο κι αν τους εκτιμούμε, όμως δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε μαζί τους στις ιδέες της μόρφωσης του ελληνικού λαού με πλουτοκρατική, συντηρητική ιδεολογία –αυτό μου φαίνεται πως θα είτουν ηθική αυτοκτονία μας...Όπως είναι συγκροτημένος κι όπως διοικείται σήμερα ο Όμιλος δεν είναι σε θέση να αναλάβει το φορτίο της μεγάλης κοινωνικής αναμόρφωσης...Αν ο Όμιλος θελήσει αληθινά να δράσει, θελήσει πραγματικά να βάλει μπροστά το μεγάλο αναμορφωτικό σκοπό που βρίσκει αναγκαίο και υπόσχεται ν' αρχίσει – πρέπει να χρωματισθεί αν είναι συντηρητικός ή φιλελεύτερος και να κρατήσει μόνο ομοιόμορφα στοιχεία· οι ιδέες που φαίνονται σήμερα να διέπουν τον επίσημο Όμιλο είναι αντίθετες με τις δικές μας και μας επιβάλλουν να τον εγκαταλείψουμε...»²⁸⁹. Στο πρόσωπο του Ραμά βάλλεται η συντηρητική ιδεολογία, που απογυμνώνει το γλωσσικό ζήτημα και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση από τον κοινωνικό τους χαρακτήρα και οδηγεί τον Όμιλο σε αδράνεια· «Η ολιγαρχία του Καταστατικού μεταβλήθηκε στην πράξη σε ραμαδική μοναρχία». Ο λαός δεν μπορεί να απελευθερωθεί από τα δεσμά που του επιβάλλουν οι εκμεταλλευτές του· «οι ιδέες του μονάρχη της α διαδοθούν, με συνεργασία όλων μας που έχουμε κάπως διαφορετικές ιδέες, δε φανταζόμαστε πως θα φέρουνε σε καλό, γιατί το αντιδραστικό ιδανικό του κρυμμένο μέσα στον εθνικό μαντύα θα ενισχύσει την πρόληψη του λαού που σήμερα προσπαθούμε να του βγάλουμε και θα τον παραδώσει σύξυλα στην εκμετάλλευση»²⁹⁰.

Ο Βαμβέτσος επιχειρεί μ' αυτόν τον τρόπο να ανοίξει μια ευρύτερη συζήτηση για τους προσανατολισμούς και τον κοινωνικό χαρακτήρα του Ομίλου, όπως τέθηκαν στα «Προλεγόμενα στο β' τόμο του Δελτίου» από τον Δ. Γληνό, στα οποία, όμως, δε δόθηκε η πρέπουσα σημασία. «Χρειάζεται αυτός (εννοεί, ο λαός) να νοιώσει πως το ζήτημα είναι ζήτημα ζωής, ανάπτυξης, προόδου γι' αυτόν, πως το συμφέρο του απαιτεί τη νίκη της δημοτικής. Όσο δε γίνει αυτό, δεν κάνουμε ούτε ένα βήμα προς τα μπροστά κι' αν ακόμα ανοίξουμε χίλια πρότυπα σκολειά, γιατί την καλύτερη εργασία θα

²⁸⁹ Α. Τρανός, «Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Νουμάς*, 14 του Γεννάρη 1912, αρ.462, σ.24-26. Η προβληματική του συνεχίζεται στα άρθρα, «Μια εξήγηση», 4 του Φλεβάρη 1912, αρ.465, σ.73-74 και «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, Άρθρο τρίτο», 28 του Απρίλη 1912, αρ.477, σ.266-268.

νοιώσει και θα εχτιμήσει μόνο εκείνος που έχει άλλη απ' τη σημερινή αντίληψη για το σκοπό του σκολειού και για την ανάγκη της μόρφωσης. Όλα αυτά τα είδε θεωρητικά κι' ο "Έκπαιδ. Όμιλος" γιατί τάγραψε με το χέρι του Γληνού στα Προλεγόμενα του Β' τόμου του Δελτίου· μα μόνο θεωρητικά, γιατί, όπως αποδείχτηκε απ' τον αντίχτυπο που είχαν τα δυο άρθρα μου στο "Νουμά" η επιτροπή του Όμιλου δεν είχε καταλάβει καλά το τι έγραφαν τα Προλεγόμενα»²⁹¹. Πράγματι ο Γληνός στα «Προλεγόμενα» θα θέσει τα ίδια ζητήματα, αλλά πολύ πιο ήπια, συνδέοντας τη δράση του Ε.Ο. με την «πολιτική επανάσταση» του 1909 και το Βενιζέλο και τονίζοντας την κοινωνική βάση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης: «Είναι φανερό, πως άμα μια πνευματική ή κοινωνική μεταρρύθμιση κερδίσει το σκολειό, εκέρδισε το παν. Το σκολειό είναι πάντα απεικόνισμα της ιδεολογίας, που επικρατεί σε μια κοινωνία. Γι' αυτό το σκολειό δεν είναι η αρχή αλλά ουσιαστικά το τέλος των επαναστάσεων και των μεταρρυθμίσεων, ο τελευταίος πύργος, που άμα πέσει δείχνει ολοφάνερα το πέσιμο του παλιού ψυχικού κόσμου... Έτσι έχει τη συνείδηση ο Όμιλος, πως αντιπροσωπεύει έναν νέον κόσμο πνευματικό και ηθικό, ένα νέο ή μάλλον το μόνο αληθινό φυλετικό πνεύμα βγαλμένο από την ελληνική ζωή...Κι' αν σήμερα ο δασκαλισμός, ο άλλος ιδεολογικός κόσμος, που ως τώρα βασιλεύει αποκλειστικά, με τα μέσα που μεταχειρίζεται, μας αναγκάζει να επιμείνουμε περισσότερο στο διαφωτισμό της κοινωνίας και να σκάψουμε βαθύτερα και πλατύτερα τα θεμέλια πριν αρχίσουμε να χτίζουμε το σκολειό μας, τίποτε άλλο δεν κατορθώνει παρά να συντελεί στο ξεκαθάρισμα των νέων ιδεών και στο να γίνει συνειδητό σε μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, ποιες είναι οι κοινωνικές δυνάμεις, που θα εργαστούν για να πλάσουν μια νέα Ελλάδα καλύτερη από τη σημερινή, και ποιες είναι εκείνες, που θα προσπαθήσουν να δαιωνίσουν την κακομοιριά του αμέσου παρελθόντος...»²⁹².

²⁹⁰ *Νουμάς*, αρ. 477, ό.π., σ.267.

²⁹¹ Επιστολή Βαμβέτσου σε Πάλλη, 14/27-III-1912, ό.π. Και Παράρτημα, σ.159.

²⁹² Δ. Γληνός, «Προλεγόμενα στο Β' τόμο του Δελτίου», *Άπαντα*, τ. Β' 1910-1914, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ.80-87 και 528-531, όπου τα σχόλια του επιμελητή Φ. Ηλιού. Ο Ηλιού θα τονίσει την πρόθεση του Βαμβέτσου,αδελφικού φίλου του Γληνού από τη Λειψία, να ξεκινήσει μια συζήτηση που θα μπορούσε να εκληφθεί ως συνέχεια της συζήτησης του 1907, αλλά ο Μ. Τσιριμώκος απείλησε με παραίτηση αν ο Όμιλος έπαιρνε επίσημη θέση και απαντούσε στον επικριτή του. Την πληροφορία αναφέρει ο Βαμβέτσος στο *Νουμά*, αρ. 477, ό.π., σ.266.

Ο Μάρκος Τσιριμώκος πολύ νωρίτερα έχει αναγνωρίσει τον κοινωνικό χαρακτήρα του γλωσσικού ζητήματος, όπως παραδέχεται σε επιστολή του στο Δραγούμη το 1907· «Γιατί μα την αλήθεια, από καιρό πολύν έβλεπα και σήμερα το βλέπω καθαρότερα, πως πρέπει να δουλέψουμε πρώτα μέσα στην κοινωνία για τη μετατροπή σκουριασμένων ιδεών κ' έπειτα θα φτάσει η σειρά της Εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως, που περιλαβαίνει μέσα της τη γλωσσική μεταρρύθμιση. Η κοινωνική δηλαδή μεταρρύθμιση είναι η πρώτη δουλιά μας και το όλο· και μέρος της μόνο η Εκπαιδευτική. Γιατί το σχολείο δεν μπορεί να θεωρηθεί μόνο σαν αιτία της κοινωνικής καταστάσεως, μα και σαν αποτέλεσμα. Μια καλλίτερη, δηλαδή, κοινωνική κατάσταση θα φέρει αναγκαστικά το καλλίτερο σχολείο»²⁹³. Το αριστοκρατικό, όμως, περιεχόμενο²⁹⁴ που θα δώσει στην κοινωνική μεταρρύθμιση θα αποτελέσει προφανώς το αντικείμενο της σύγκρουσης με τους ακραιφνώς φιλελεύθερους.

Ο Βαμβέτσος στο άρθρο του «Νεοελληνική Ιδεολογία»²⁹⁵ θα δικαιολογήσει την αποτυχία της Επανάστασης του 1909 με το επιχείρημα ότι ο λαός δεν είχε διαιρεθεί σε τάξεις. Επιτιθέμενος ακόμα μια φορά στην ιδεολογία του Ραμά και των συντηρητικών, θα αποκηρύξει τη σύνδεση με τη θρησκεία και τον εθνισμό, στοιχεία που ενυπάρχουν και αξιοποιούνται στο σύμπαν του «καθαρευουσιανισμού»· «Γιατί, η νέα τάχα ιδεολογία, που μας φέρνει ο κ. ραμάς δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ίδια η παλιά δηλ. “μια ροπή στην ένωση των ομόφυλων με ηθικά όπλα τρισμέγιστα την ομοδοξία και το ιστορικό μεγαλείο της Πατρίδας”...δεν κατορθώνω να καταλάβω τι μπορεί να την κάνει νέα την τάση αυτή. Μήπως η γλωσσική ιδέα; Μα αυτή παρουσιάζεται πέρα πέρα ξεκάρφωτη στην ιδεολογία εκείνη. “Το έθνος έχει ανάγκη να μορφωθεί **για να παλαίσει με τους διπλανούς του αντίμαχους**. Και θα μορφωθεί αν αποκτήσει όργανο φωτισμού”²⁹⁶. Μα θαρρούμε πως τέτοια μόρφωση με τέτοιο σκοπό μπορεί το έθνος αξιόλογα να την αποχτήσει με την καθαρεύουσα· τι σας χρειάζεται λοιπόν ο δημοτικισμός; Ίσα ίσα, το έθνος μας δείχνει σήμερα στη μεγάλη του μάζα αντιπάθεια για το δημοτικισμό· κι όμως

²⁹³ Επιστολή Τσιριμώκου σε Δραγούμη, 23-12-1907, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.9, υποφ.1.

²⁹⁴ Στην ίδια επιστολή θα μιλήσει για μια αριστοκρατική λέσχη. Βλ. παραπάνω σ.58-59.

²⁹⁵ *Νουμάς*, 18 του Φλεβάρη 1912, αρ.467, σ.105-108.

²⁹⁶ Αποσπάσματα από το άρθρο του Ραμά «Στο κατόφλι του Μεσαιώνα», *Γράμματα* (Αλεξάνδρειας), τ.9-10, 1911, με το οποίο συνδιαλέγεται ο Βαμβέτσος.

κρατάει ψηλά τον εθνισμό και τη θρησκεία του μαζί με τη δασκαλική γλώσσα. **Αυτό θέλει το έθνος** στην εθνικιστική του τάση»²⁹⁷. Ο δημοτικισμός, τονίζει, δεν έχει καμμία σχέση με τον εθνισμό και τη θρησκεία, γιατί είναι προσωπικό ζήτημα του καθενός, η ελευθερία της σκέψης δεν πρέπει να περιορίζεται από φόβους για το έθνος, τη θρησκεία και για την επικράτηση του σοσιαλισμού²⁹⁸, που διακατέχουν τους συντηρητικούς επαναστάτες. Η νέα ελληνική ιδεολογία «Θα βάλει μπροστά μόνο τη σημαία της **ελεύτερης σκέψης**²⁹⁹...πρόγραμμα εσωτερικής πολιτικής, που να εξασφαλίζει, αδιάφορο πώς (αν με ατομική ή με κοινωνική ιδιοκτησία – το ζήτημα είναι συζητήσιμο), την ελεύτερη σκέψη· αυτή θα ενδιαφερθεί βέβαια και για τη ελεύτερη σκέψη των ομοφύλων μας, μα αυτό θα γίνει περίπου στο σημείο που έδωκε ο Ίδας στα άρθρα³⁰⁰ του που δημοσιεύτηκαν από τις στήλες αυτές, δηλ. θα περιορίσει τις εθνικιστικές τάσεις μια φορά στο σημείο που να μπορούν να πραγματοποιηθούν και μια στο σημείο που να ξεθυμαίνουν όσο περισσότερες ελευτερίες αποχτούν οι ομόφυλοί μας ανάμεσο τω σημερινών αντίμαχώνε μας»³⁰¹.

Σε σχέση με τη θρησκεία διαφωνεί με τους συντηρητικούς για τους οποίους ο λαός πρέπει να έχει μόνο πίστη. Επιτίθεται στην κληρικοκρατία³⁰² και απαιτεί κράτος ανεξίθρησκο³⁰³.

²⁹⁷ *Νουμάς*, αρ.467, ό.π., σ.106.

²⁹⁸ Παρόλο που εναντιώνεται στη φοβία του σοσιαλισμού, αφού αυτός θεμελιώνεται στην ελεύθερη σκέψη, επομένως σε φιλελεύθερη αντίληψη, ό.π., σ.107, πιστεύει πως ο δημοτικισμός δεν μπορεί να συνδεθεί με τη σοσιαλιστική ιδεολογία, αφού δεν είναι μόνο γλώσσα του εργάτη, αλλά και του μικροαστού, «Φιλελεύθεροι Α΄», αρ.459, σ.674.

²⁹⁹ Την ελεύθερη σκέψη θα τη θεωρήσει ουσία του λιμπεραλισμού· «αρχή που ζητάει την ελεύθερη σκέψη όσο το δυνατόν περισσότερων ατόμων» *Νουμάς*, αρ.462, ό.π. σ.29, με την αναγνώριση της ελεύθερης επιστήμης, ελεύθερης από νομικούς, οικονομικούς και δογματικούς περιορισμούς.

³⁰⁰ Πιθανότατα εννοεί τα άρθρα που δημοσίευσε στο *Νουμά* ο Δραγούμης με το ψευδώνυμο Ίδας, «Η θέση της Τουρκίας Α΄, Β΄, Γ΄», 11-12-1911, 18-12-1911, 21-1-1912, αρ.459, σ.675-677, αρ.460, σ.689-691, αρ.463, σ.41-42 αντίστοιχα. Και «Ελληνοβουλγαρικά Α΄, Β΄», 28-1-1912, 11-2-1912, αρ. 464, σ.56-58 και αρ. 466, σ.90-92.

³⁰¹ «Η Νεοελληνική Ιδεολογία», ό.π., σ.107. Στο άρθρο του με τίτλο «Εθνική πολιτική», 3-3-1912, αρ.469, σ.138-140 θα σκιαγραφήσει τον εθνισμό του φιλελεύθερου· δεν έχει κατακτητικές τάσεις, δεν πιστεύει στο ρομαντικό μύθο της εθνικής ψυχής και θεωρεί τη Μεγάλη Ιδέα φάντασμα. Ο εθνισμός είναι η συμπόνοια προς τους ομοφύλους που μπορεί να εκφραστεί και στην Τουρκία με την ισοπολιτεία. Συμφωνεί σ' αυτό με τις απόψεις του Δραγούμη, «Η θέση της Τουρκίας» Γ΄, *Νουμάς* αρ.463, ό.π.

³⁰² *Νουμάς*, αρ.466, ό.π. Η θέση των δημοτικιστών απέναντι στη θρησκεία και τον κλήρο δεν είναι μονοσήμαντη. Ο Πάλλης σε σειρά επιστολών του στο Δραγούμη θα καταφερθεί εναντίον των κληρικών και του Πατριαρχείου, 27-11-1906, 9-11-1908, 30-5-1909: «Είναι απελπιστικό να βλέπει κανείς πως δεν υπάρχει αρκετή ενέργεια ώστε να εμποδίσει αυτούς τους κακούργους παπάδες ν' ανακατέβουνται. Απελπιστικό, να μας κάνουν ό,τι θέλουν τα χειρότερα κοινωνικά μας στρώματα», 4-6-1909, 23-4-1911: «έπειτα πρέπει ν' αφαιρεθεί κάθε εξουσία από τα χέρια του Πατριαρχείου, που είναι φωλιά κακοηθέστατων ραδιούργων. Τα πατριαρχεία πρέπει να περιοριστούνε στα θρησκευτικά τους, και τότες ίσως ωφελήσουν. Κάθε εθνική συφορά από τους καλόγερους βγήκε...», *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.5, υποφ.4. Στην αλληλογραφία του Δραγούμη βρέθηκαν και αντίγραφα

Επισημαίνει παράλληλα ότι ο φιλελευθερισμός που ευαγγελίζεται δεν έχει καμμία σχέση με το κόμμα των Φιλελευθέρων, γιατί αυτό δεν είναι κόμμα αρχών, αλλά προσωποπαγές κόμμα, το οποίο δεν κάνει διάκριση των τάξεων. Όσον αφορά το εργατικό κίνημα, καταφέρεται εναντίον της διάσπασης του και εναντίον των ηγετών των εργατών – ειδικά επιτίθεται στο Ε.Κ.Α.- που στην ουσία φοβούνται το σοσιαλισμό και ενισχύουν τη μοιρολατρεία των εργατών, τους οποίους προετοιμάζουν μόνο για να θυσιάζονται «υπέρ πίστεως και πατρίδος»³⁰⁴. Έχει άλλη αντίληψη της εργατικής συνείδησης και θέλει τους εργάτες επαναστάτες, που συνειδητοποιούν την ταξική τους διαφορά. Όλα αυτά θα επιτευχθούν μέσω της εκπαίδευσης, την οποία το φιλελεύθερο κράτος θα επιβάλλει σε όλους.

Ο *Νουμάς*, που από το 1910 έχει μπει στο σύμπαν του βενιζελισμού και δεν θα βγεί ούτε με τη διάταξη στο Σύνταγμα του 1911 περί καθαρεύουσας, με το Βαμβέτσο θα επιχειρήσει μια ανάλυση της φιλελεύθερης ιδεολογίας, με θεωρητική εμβάθυνση και απαίτηση δημιουργίας κόμματος αρχών, η έλλειψη των οποίων δικαιολογεί και τα λάθη του κόμματος των Φιλελευθέρων, στα οποία συγκαταλέγεται και η συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας. Οι απόψεις αυτές προβάλλουν περισσότερο ως

τριών επιστολών που αντάλλαξε ο Πάλλης με τον Αρχιμανδρίτη Σωφρόνιο, ο οποίος τον είχε κατηγορήσει ότι στο σπίτι του δεν μιλάει ελληνικά. Πάλλης προς Σωφρόνιο, 22-8-1911 και 2-10-1911 και Σωφρόνιος προς Πάλλη, 26/8-9-1911, ό.π. Στο έργο του *Μπρουσός*, ό.π., σ.52 θα γράψει: «Το πώς η Εκκλησία έσωσε το έθνος είναι παραμύθι· ανάποδα βρίσκεται η ιστορική αλήθεια... Η Εκκλησία στάθηκε όχι μητέρα παρά λάμα μητριιά». Ο Σωτήρης Σκίπης, επίσης, σε επιστολή στο Δραγούμη, 14-6-1912, ό.π., φάκ.8, υποφ.3, εκφράζει την ίδια άποψη· «Πολύ φοβάμαι πως ο κλήρος μας είνε φίδι που θα μας δαγκώσει πολύ γλίγορα, αν δεν το χτυπήσουμε αλύπητα στο κεφάλι. Ταξίδεψα βιαστικά στον Ελληνισμό και δεν έχω παρά την πιο αισχρή ανάμνηση γι' αυτό το παχύσαρκο κοπάδι. Ύστερα όλα τους τα αναπάντεχα κινήματα στον τελευταίο αυτό χρόνο έρχονται να βεβαιώσουνε τους φόβους μου. Ίσως για τον κλήρο της Τουρκίας και προπάντων για τον Πατριάρχη να μην έχω την ίδια απαισιοδοξία – όμως θυμηθήτε με τι μοσικιά πέρσιν έγινε αντίφωνο του Μιστριώτη, κι έβλαψε το ζήτημα το γλωσσικό, μα και πάλι ίσως δεν πρέπει ν' αντικρύζει κανείς μόνο ένα ζήτημα σαν πρόκειται για τον κλήρο της Τουρκίας και τα Πατριαρχεία- οι βολιώτικες όμως σκηνές και το ζήτημα της προτομής του Καΐρη δε σας φαίνονται οιωνοί μαύροι σαν τα ράσα τους;». Οι απόψεις αυτές δε συνδέονται με την αποκήρυξη της θρησκείας. Θα μπορούσαν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο της παράδοσης του διαφωτισμού στην Ελλάδα ή απορρέουν από τις ιδιαίτερες συγκυρίες, π.χ. τα «Ευαγγελιακά» στην περίπτωση του Πάλλη, ο οποίος ήταν φιλόθρησκος (βλ. *Μπρουσός*, ό.π., σ.97). Ο Πέτρος Βλαστός, αντίθετα, απορρίπτει το χριστιανισμό και την φιλανθρωπία ως ένδειξη εκφυλισμού και αντιπροτείνει το Νίτσε. Βλ. την αρθρογραφία του στο *Νουμά*: Έρμωνα «Delenda Carthago», 1-1-1906, αρ.179, σ.2-4, «Γράμματα από την Αθήνα» και «Αποστολική Επιστολή» 15-1-1906, αρ.181, σ.1-3 και 6 αντίστοιχα, «Γράμματα από την Αθήνα», 22-1-1906, αρ.182, σ.1-3. Σε επιστολή του στο Δραγούμη, 28/6 Αυγούστου 1897, *Αρχείο Ιωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.1, υποφ.3, θα γράψει «Υπάρχει ύλη – δεν υπάρχει θεός...».

³⁰³ Α. Τρανός, «Κράτος ή Εκκλησία Χριστιανική», *Νουμάς*, 9 του Θεριστή 1912, αρ. 482, σ. 347-349.

³⁰⁴ Α. Τρανός, «Το εργατικό μας κίνημα», 22 του Αλωνάρη 1912, αρ.485, σ.395-398.

προσωπικές θέσεις του διευθυντή παρά ως συνειδητή ιδεολογική γραμμή του περιοδικού.

Ο Πάλλης θα εξακολουθήσει να έχει αρνητική γνώμη για το *Νουμά*: «Ο Νουμάς ας πάει ομπρός αφού το νομίζεις, αν και συχνά είναι [αδιάβαστος;] μ' όλη την καλή θέληση του κόσμου. Αφτά μάλιστα τα παρατεντωμένα άρθρα είναι ανυπόφορα με τις φράσεις τους από μια στήλη η καθεμιά»³⁰⁵. Όσο για τις απόψεις του Βαμβέτσου δεν τις θεωρεί σημαντικές: «Έλαβα το εσώκλειστο γράμμα από το Βαμβέτση. Σα λόγια μου φαίνονται αφτά που γράφει. Πάντα κάτι καινούργιο. Ο μόνος τρόπος είναι να καλιτερέψει κανείς ό,τι έχει κι έπειτα πάει και παρακεί»³⁰⁶. Ο Δραγούμης θα συμφωνήσει με τον Πάλλη ότι σωστό είναι, αντίθετα από την άποψη που εκφράζει ο Βαμβέτσος στις επιστολές του, να δίνεται προτεραιότητα στη «μορφωμένη» τάξη και όχι στους αμόρφωτους, το λαό. Εκείνο που τον ενοχλεί περισσότερο είναι οι σοσιαλίζουσες απόψεις του Βαμβέτσου, τις οποίες, όμως, αντιμετωπίζει με κατανόηση: «Τα άρθρα του δε μ' ενθουσιάζουν πάντα γιατί έχουν κάποια χροιά σοσιαλιστική μα όπως και νάναι πιάνουν τόπο, και ίσως αργότερα αλλάξουν τόνο λιγάκι. Ο Βαμπέτσος είναι πολύ νέος ακόμα και μόλις γύρισε από τη Γερμανία θρεμένος με εξωτικές ιδέες που δεν ταιριάζουν πάντα ολότελα με τις ανάγκες του τόπου. Μπορεί με τον καιρό να συνταιριάσει τις θεωρίες του με τις εδώ πραγματικότητες»³⁰⁷.

Το περιοδικό και ο ίδιος ο Βαμβέτσος, που γράφει την Πολιτική Επιθεώρηση με το ψευδώνυμο «Παρατηρητής» θα υποστηρίξει το Βενιζέλο στις εκλογές, που θα διεξαχθούν στις 11 Μαρτίου του 1912³⁰⁸, ενώ μετά τη νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων θα απαιτήσει να πάψει ο Βενιζέλος να είναι δικτάτορας και θα επανέλθει στην άποψή του να δημιουργηθεί κόμμα αρχών³⁰⁹. προϋπόθεση γι' αυτό αποτελεί η ίδρυση πολιτικών συλλόγων, όχι επίσημα από την Κυβέρνηση, αλλά με την υποστήριξή της, που θα

³⁰⁵ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 24-2-1912, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.5, υποφ.5.

³⁰⁶ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 14-4-1912, ό.π.

³⁰⁷ Επιστολή Δραγούμη σε Πάλλη, 5-2-1912, *Αλληλογραφία II*, σ.144. Το νεαρό της ηλικίας του Βαμβέτσου και την επίδραση που του ασκούν οι «σύγχρονες γερμανικές Μαρξικές θεωρίες» που δεν ανταποκρίνονται στην ελληνική πραγματικότητα θα θίξει ο Δραγούμης και στην επόμενη επιστολή στον Πάλλη, 17-4-1912, ό.π., σ.144-145.

³⁰⁸ *Νουμάς*, Πολιτική Επιθεώρηση, 18,25 του Φλεβάρη 1912, αρ.467,468, σ.110 και 126 αντίστοιχα και 3,10 του Μάρτη 1912, αρ.469,470, σ.142 και157-160 αντίστοιχα.

³⁰⁹ *Νουμάς*, Πολιτική Επιθεώρηση, 17 του Μάρτη 1912, αρ.471, σ.174-175.

εξασφαλίσουν τη χειραφέτηση του λαού και θα θεμελιώσουν το πρόγραμμα του φιλελεύθερου κόμματος³¹⁰.

Η συμπύκνωση της πολιτικής του ιδεολογίας και η ουσία της συζήτησης που επιχείρησε να ανοίξει, για να καταγγείλει τη διάσταση μεγαλοαστών και μικροαστών εντός του φιλελεύθερου στρατοπέδου βρίσκεται στη φράση «...στον τόπο μας με πληθυσμό μικροαστικό, γεωργικό κ' εργατικό σα μικροαστικό, ένα κόμμα θα είναι δυνατό νάχουμε, κόμμα φιλελεύτερο· η συντηρητικώτερη (των πλουσιοκρατών, μεγαλοαστών) και η ριζοσπαστικώτερη (των τυχόν σοσιαλιστών εργατών) ιδεολογία για την ώρα δε φαίνεται ν' αντιπροσωπεύονται από τόσον αριθμό, που να μπορεί να εξασφαλίσει ένα κόμμα με τέτοια ιδεολογία. Το κόμμα όμως εκείνο μπορεί να υπάρχει (και σ' αυτό διαφωνώ με τον κ. Γούναρη), γιατί ο αγώνας ανάμεσα μεγαλοαστού και μικροαστού υπάρχει στην πραγματικότητα...»³¹¹.

Ένα παρόμοιο όραμα θα διατυπώσει στο *Νουμά* και ο Χρήστος Χρηστουλάκης την ίδια εποχή. Στο άρθρο του με τίτλο «Δημοτικισμός και Μπουρζουαζισμός»³¹² θεωρεί ότι η καθαρεύουσα είναι μπουρζουαζικό καθεστώς, γι' αυτό οι δημοτικιστές οφείλουν να αντιτάξουν μια «κοινωνικο-πολιτική ιδεολογία καθαρά αντιμπουρζουαζική...Εμείς πρέπει να στραφούμε προς όλα τα μη μπουρζουαζικά στοιχεία, στους εργάτες, στους μικρογεωργούς και κολλήγους, και στους μικροαστούς ήτοι βιοτέχνες, μικρεμπόρους, υπαλλήλους και μη κεφαλαιούχους επιστήμονες...να τους δείξουμε πως τα οικονομικά τους συμφέροντα είναι αντίθετα προς τα μεγαλοαστικά, να τους οργανώσουμε κοινωνικώς και να τους συνασπίσουμε πολιτικώς σ' ένα κόμμα...»³¹³. Την προηγούμενη χρονιά σε γράμμα του στο Δραγούμη, στις 30-3-1911, αφού μιλήσει απαξιωτικά για το ρωμίο –«τύπος ξεπεσμένος ηθικώς και διανοητικώς»- και παραδεχτεί –παρόλο που προσυπογράφει τον, με την πλατιά έννοια, εθνικισμό του Δραγούμη – ότι ακόμα κι αν μεγαλώσει η ελληνική επικράτεια αυτό δεν θα βελτιώσει την

³¹⁰ Α. Τρανός, «Πολιτικοί Σύλλογοι», *Νουμάς*, 31 του Μάρτη 1912, αρ.473, σ.200-202. Στο ίδιο θέμα επανέρχεται, «Οι πολιτικοί Σύλλογοι», 20 του Οχτώβρη 1912, αρ. 492, σ.501-502. Ο Ν. Ποριώτης στο άρθρο του «Κατόπιν εορτής», 7-4-1912, αρ.474, σ.217-220, θα αντιταχθεί στη νέα πολιτική γραμμή του *Νουμά*, υπέρ του κόμματος των φιλελευθέρων, και θα τονίσει τη θέση του «πως καμιά λευτεριά δεν είναι αληθινή, μηδέ κοινωνική αναμόρφωση και φυλετική άνθιση κατορθωτή, πριν κυριαρχήσει στο έθνος η αρχή του δημοτικισμού», ό.π., σ.217.

³¹¹ *Νουμάς*, «Οι πολιτικοί σύλλογοι», αρ.473, ό.π.,σ. 202.

³¹² *Νουμάς*, 1-9-1912, αρ.488, σ.433-436.

³¹³ *Νουμάς*, ό.π., σ.435.

νεοελληνική κοινωνία, θα καταλήξει με περισσότερη τόλμη, απ' ότι στην εφημερίδα, να καταφερθεί εναντίον της κυρίαρχης τάξης και να προτείνει αντίσταση ιδιαίτερα στο ηθικό της περιεχόμενο. Οραματίζεται μια γενική υπονόμηση της αστικής κοινωνίας και των οπισθοδρομικών αρχών της, όπου ο σοσιαλισμός και η πάλη των τάξεων, αν και δεν προκρίνεται ως πολιτικό σύστημα, μπορεί να προσφέρει προς αυτή την κατεύθυνση. «Σκόπιμο είναι να τονέ (το ρωμιό, εννοεί) σπιρουνίσουμε στο πιο ευαίσθητό του μέρος – στο συμφέρο. Ο ρωμιός είναι ανίκανος να γίνει πολίτης. Ας τονέ κάνομε αντιπολίτη. Ας τονέ ξυπνήσομε από το ληθαργικό τσε-τσε, σπρώχνοντάς τονε στο πάλαιμα των σοσιαλιστικών ιδεών και κάνοντάς τονε αδιάλλαχτο στην κρατούσα τάξη κι' όλες τις αξίες που αντιπροσωπεύει – μπουρζουαδισμό – μεγάλη Ιδέα – Πατριαρχείο – ελληνικό πατριωτισμό – ευγένεια καταγωγής – Καθαρεύουσα – Συντηρητικότητα – αρσενικισμό – οικογένεια – και τα τέτοια. Μην τρομάζετε. Η ταπεινή μου γνώμη δεν είναι με το μέρος του σοσιαλισμού. Εντούτοις μ' αρέσει το απάλεμα των τάξεων κι' ιδιαίτερος το θέλω για τη δική μας κοινωνία...»³¹⁴. Προσπαθεί να αποκαθλώσει όλες τις αξίες που αποκήρυττε και ο Βαμβέτσος, δηλ. εκκλησία, Μεγάλη Ιδέα-εθνικισμό και επιπλέον οικογένεια και συντηρητισμό και προτεραιότητα του άνδρα στην κοινωνία. Το βυζάντιο και ο Πατριάρχης μαζί με το Μιστριώτη προσωποποιούν την οπισθοδρόμηση. Ο Χατζιδάκης, ο Βενιζέλος και ο Ψυχάρης αδιάκριτα θεωρούνται εκπρόσωποι του σχολαστικισμού που πρέπει να εκλείψει. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη συζήτηση κοινωνιστών και εθνικοφρόνων είναι να προηγηθεί το ξύπνημα της υπάρχουσας αστικής κοινωνίας και η απαλλαγή της από τις αγκυλώσεις του παρελθόντος.

Παρά τις συζητήσεις και την επισήμανση της ανάγκης για ριζοσπαστικοποίηση του φιλελευθερισμού δεν υπάρχει ανάληψη πολιτικής δράσης. Δεν συγκροτείται καν ομάδα, παρόλο που έχει εκφραστεί ρητά η επιθυμία για ίδρυση φιλελεύθερου σωματείου. Άλλωστε και οι δύο μετά το 1915 θα αναιρέσουν τον εαυτό τους. Ο μεν Βαμβέτσος θα ταχθεί στο πλευρό

³¹⁴ Επιστολή Χ. Χρησταλάκη σε Δραγούμη, 30/3/911, *Αρχείο Ιωανος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.2, υποφ.2. Ολόκληρη η επιστολή στο Παράρτημα, σ.152.

του βασιλιά στο Διχασμό³¹⁵, ο δε Χρησταλάκης θα υιοθετήσει συντηρητικότερες θέσεις ακόμα και σε σχέση με τη δημοτική, χαρακτηρίζοντας την προγενέστερη στάση του «επιπόλαιο μοντερνισμό»³¹⁶. γεγονός που αποδεικνύει και τον εκλεκτικισμό του δημοτικισμού, ο οποίος εκμεταλλευόταν ιδεολογικά και «παρερμήνευε» δημιουργικά έννοιες από ποικίλους πολιτικούς χώρους, χωρίς να μπορεί να τις ακολουθήσει με συνέπεια. Η στάση αυτή προδιέγραψε το θεωρητικό ριζοσπαστισμό του δημοτικισμού, ο οποίος σπάνια βρήκε την κοινωνική και πολιτική του έκφραση.

Στα πλαίσια αυτά, με δεδομένη τη διάσταση του σοσιαλισμού, ο οποίος επανέρχεται συνέχεια στις συζητήσεις, όχι ως ιδεολογία για την αλλαγή της κοινωνικής δομής, αλλά ως αναγκαίο έναυσμα για τη βελτίωσή της, μαζί με τον πολιτικό λόγο που αρθρώνεται για τα κόμματα αρχών και την αντίσταση στη «μεγαλοαστική» ιδεολογία και ηθική, ίσως ερμηνεύεται και καλύτερα η σύγκρουση δημοτικής – καθαρεύουσας, ως ενδο-αστική σύγκρουση και όχι ως σύγκρουση παλαιοκομματισμού και ανερχόμενης αστικής τάξης.

4.II. Έθνος και Ιστορία

Εθνική Ιδέα και γεωπολιτική συγκυρία

Η ταυτότητα γλώσσας και έθνους, «Γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο», θα αποτελέσει προγραμματική διατύπωση του Ψυχάρη στο *Ταξίδι μου*, σκοπός του οποίου είναι η έρευνα για την αποκάλυψη της εθνικής ψυχής³¹⁷.

³¹⁵ Α. Τρανός, «Όλοι στο πλευρό του συνετού Βασιλιά», *Νουμάς*, 28-2-1915, αρ.554, σ.104-107, «Ανακεφαλαίωση και επίλογος», 4-4-1915, αρ. 559, σ.164-167 και «Οι Προστάτες μας», 2-5-1915, αρ.563, σ. 208-209.

³¹⁶ Το ριζοσπαστισμό του θα τον αναιρέσει ο ίδιος σε μεταγενέστερο γράμμα στο Δραγούμη, 16 Αυγούστου χ.χ., *Αρχείο Γωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.2, υποφ.2. Πιθανότατα η επιστολή μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά το 1917, όταν ο Δραγούμης βρισκόταν στην εξορία. Η αλλαγή φαίνεται και από τη γλώσσα –απλή καθαρεύουσα- που μεταχειρίζεται σε σχέση με προγενέστερα γράμματα. «Και σε δικαίωνα, φίλε μου, που από ορθόν ένστικτο είσουν πιο συντηρητικός από μένα, περισσότερο εθνικιστής. Βέβαια δεν είστε ούτε στην κοινωνική ή κοινωνιολογική επιστημονική πρόοδο ούτε εθαύμαζα τους φραγκισμούς και τα πολιτειακά τους συστήματα. Μα δεν μου άρεσε ο συντηρητισμός, γιατί δεν μου είχε γίνει τότε ενσυνείδητη η αξία του παραδεδομένου πράγματος, και ο καθαγιασμός τον οποίον παίρνει από την διάρκεια του χρόνου, και η εκ τούτου βαθύτατα ζωϊκή χρησιμότης του. Ακόμα και για τη γλώσσα, εννοώ την καθαρή δημοτική, σκέπτομαι πολύ διαφορετικά τώρα από πριν. Είταν και αυτός με την υπερβολή μας, ένας μοντερνισμός επιπόλαιος, κι' ένας επιστημονισμός ξερός και ξιπασμένος...».

³¹⁷ «Εγώ τίποτα δεν είμαι· η εθνική ψυχή κάτι σημαίνει» στο Γ. Ψυχάρη, *Το Ταξίδι μου*, ό.π., σ.10. Το πρώτο απόσπασμα ό.π., σ.7.

Το έθνος, μέσω της γλώσσας που αποτελεί ουσία και όχι λειτουργία³¹⁸, θα αποκτήσει οντολογική υπόσταση, θα ταυτιστεί με την αλήθεια. Άρα και ο δημοτικισμός θα προβάλλει ως αδήριτος ιστορικός νόμος· άποψη που θα διατυπώσουν ο Ψυχάρης και ο Γληνός· «...η γλώσσα η εθνική βασίζεται στην αλήθεια, δηλαδή στο έθνος...Και θα κάμουμε για την εθνική ό,τι χρειάζεται. Νόμος ιστορικός. Όσοι γυρίσανε πίσω και μας αφήσανε, δεν ξετάσανε την ιστορία»³¹⁹ και «Ο δημοτικισμός δεν είναι δημιούργημα της φιλοδοξίας μερικών ανισορρόπων. Κάποια βαθιά ιστορική αναγκαιότητα, έκφραση αναγκών ψυχικών γέννησε και κράτησε ζωντανό το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα αιώνες τώρα, ενώ ήρθαν εποχές που όλοι πίστευαν πως βαδίζομε στην ανάσταση της αρχαίας Αττικής γλώσσας»³²⁰. Η επίκληση μιας «εξ αποκαλύψεως» εθνικής αλήθειας και η προβολή της δημοτικής ως ιστορικού νόμου μπορεί να ερμηνευθεί στα πλαίσια της προσπάθειας απαξίωσης και υπονόμησης του «καθαρεύοντος» λόγου με τη χρησιμοποίηση των ίδιων του των όπλων.

Επομένως, η δημοτική γλώσσα και το έθνος δεν αποτελούν αυτόνομα γεγονότα, αλλά αξίες «εν τω γίνεσθαι», των οποίων η πραγμάτωση θα συμπέσει· «Ή θα γίνη έθνος η Ελλάδα ή δε θα γίνη. Άμα γίνη, θα τσακιστή κ' η πρόληψη. Και πειδή αναντίλεχτο πως θα γίνη έθνος, θα πη πως για βέβαιο η νίκη δική μας, δηλαδή της Ιδέας»³²¹. Ο Δραγούμης θα προβάλλει ένα λόγο πολιτικό, όπου έκδηλες είναι οι κοινωνικές συνδηλώσεις του εθνικού ζητήματος· το έθνος προβάλλει ως ομογενοποιητική δύναμη, αφού ενώνει σε κοινή προσπάθεια φτωχούς και πλούσιους, μικρούς και μεγάλους³²².

Ο καθορισμός του εθνισμού των δημοτικιστών επιτυγχάνεται από τη μια σε σχέση με εδάφη διεκδικούμενα (Κρήτη, Μακεδονία) είτε προβάλλεται η

³¹⁸ D. Tziovas, *The Nationism of the Demoticists...*, ό.π., σ.90-92.

³¹⁹ Γ. Ψυχάρης, «Ενωση θα πη δύναμη», *Νουμάς*, 23-1-1905, αρ.132, σ.4.

³²⁰ Δ. Φωτεινός (Δ. Γληνός), «Έθνος και Γλώσσα», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 5, 1915, Αθήνα 1916, σ.58.

³²¹ Γ. Ψυχάρης, *Απολογία*, *Νουμάς*, 25-12-1905, αρ.178, σ.11. βλ, επίσης, Γ. Ψυχάρης, «Αφιερωτικό γράμμα», *Νουμάς*, 18-1-1904, αρ.79, σ.8 «...Δουλέβουμε για την Ελλάδα κ' ίσως μια μέρα η Ρωμοσύνη όλη γενή μια Ελλάδα και μόνη. Μια μέρα θα καταλάβη κ' η Ελλάδα το σκοπό μας, θα καταλάβη πως σα βγήκαμε να θεμελιώσουμε την εθνική τη γλώσσα, θεμελιώσαμε συνάμα και την ενότητα την εθνική...».

³²² «Προκήρυξη στους σκλαβωμένους και στους ελευθερωμένους Έλληνες», *Νουμάς*, 17-2-1908, αρ.283, σ.11.

ενέργεια αυτή ως ολοκλήρωση του οράματος της Μ. Ιδέας,³²³ είτε ως άρνησή της τουλάχιστον στο θεωρητικό επίπεδο της δημιουργίας ενός εναλλακτικού εθνικού λόγου³²⁴. και από την άλλη σε σχέση με τον καθορισμό του «άλλου», του εχθρού, που επιβάλλει και την επιλογή των κατάλληλων συμμάχων.

Για τον Ψυχάρη οι Τούρκοι είναι ο προαιώνιος εχθρός, η αντιπαλότητα με τον οποίο εξελίσσεται όχι μόνο στο «χώρο»-διεκδίκηση Κωνσταντινούπολης-, αλλά και στο «χρόνο», διάσταση που αναφέρεται στο πολιτισμικό επίπεδο αντιπαράθεσης. Το μίσος για τον Τούρκο και η αγάπη για την πατρίδα και τη γλώσσα συνιστούν την εθνική ουσία· «Αλήθεια είναι μόνο το μίσος που έχει κάθε Ρωμιός για τον Τούρκο κ' η αγάπη για την πατρίδα του και για τη γλώσσα που του μίλησε η μάνα του παιδί»³²⁵. Για τους Βουλγάρους δεν θα εκφραστεί. Ο Σπύρος Σκιαδαρέσης, όμως, σε επιστολή του στο Δραγούμη από το Παρίσι θα κατηγορήσει τον Ψυχάρη για λεβαντινισμό επειδή «...λέει πως τίποτε δεν είναι πιο προδοτικό παρά αυτά τα κινήματά μας εναντίον των Βουλγάρων, πως εμείς πρέπει να συμπράξουμε μ' αυτούς» και εξηγεί τη στάση του «Και όλα αυτά προέρχονται από την επιθυμία του να κολακεύη το κόμμα που είναι τώρα στα πράγματα και είναι φιλοβούλγαρο»³²⁶.

Ο Δραγούμης στην «Προκήρυξη στους σκλαβωμένους και στους ελευθερωμένους Έλληνες» θα διακηρύξει ότι «Οι πιο χειρότεροί μας εχθροί,

³²³ Ο Ψυχάρης ταλαντεύεται ανάμεσα στην Πόλη και την επίτευξη πιο εφικτών στόχων, όπως είναι τα νησιά του Αιγαίου, βλ. *Το Ταξίδι μου*, ό.π., σ.152.

³²⁴ Ο Ίων Δραγούμης θεωρεί τη Μ. Ιδέα-που την ταυτίζει με την αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας- δεσμευτική για την ένωση της φυλής εντός των φυσικών της συνόρων και για τη δημιουργική της αναγέννηση. Στο άρθρο του με τίτλο «Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα», *Νουμάς*, 16-12-1907, αρ.274, σ.1-2, θα αποποιηθεί και τη μικρή Ελλάδα, δημιούργημα των Φαναριωτών και των φιλελλήνων στο πρότυπο της κλασσικής Ελλάδας και το όραμα της Μ. Ιδέας για την αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και θα προβάλλει αστικά ιδανικά: σχολείο πρακτικό, εμπορικό, επαγγελματικό, με βάση τη δημοτική γλώσσα, στρατό και στόλο. Ο χώρος για να ανθίσουν όλα αυτά καθορίζεται με την ασαφή φράση «Η δική μας η τωρινή Ελλάδα θέλει σύνορα εκεί που τελειώνει η Ελληνική φυλή», ό.π.,σ.2. Στην ίδια βάση θα συνεχίσει τη σκέψη του στο κείμενό του «Στρατός και άλλα», *Νουμάς*, 11-10-1909, αρ.361, σ.5-11, όπου τονίζεται ότι μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων δεν μπορούμε να ελπίζουμε στην διάβρωση, εκ των έσω, της αυτοκρατορίας και την αναβίωση του βυζαντινού ονείρου· το ελληνικό κράτος πρέπει να συμπεριλάβει τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τα νησιά έως την Κύπρο κι αν κάποτε γίνει δυνατό μπορεί να ελπίζει στην Πόλη και την Ανατολή.

³²⁵ Γ. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, ό.π., σ.10. Σε πολλά σημεία του έργου θα εκφράσει την αγανάκτηση και το μίσος του για τον Τούρκο, ό.π., σ.76-77,151,256, χωρίς να παραγνωρίσει την ικανότητα του ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που με το εμπόριο, τα χρήματα και την καλλιέργεια των γραμμάτων έχει γίνει σεβαστός.

³²⁶ Επιστολή Σκιαδαρέση σε Δραγούμη, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη...*,ό.π., φάκ.7, υποφ.4.

δηλαδή οι πιο επικίνδunami, είναι οι Σλάβοι. Και Σλάβοι είναι οι Ρώσοι, Σέρβοι, Μαυροβουινιώτες, Βουργάροι...»³²⁷.

Παρά τη γενική συμφωνία που θεωρείται ότι υπάρχει, όσον αφορά τις προηγούμενες διαπιστώσεις, μπορούν να καταγραφούν διαφοροποιήσεις στη στάση των δημοτικιστών στα εθνικά θέματα. Ο Π. Βλαστός, για παράδειγμα, θα αξιολογήσει το γλωσσικό ζήτημα ως ηθικό και θα αποδώσει τη διγλωσσία στην έλλειψη σοβαρότητας και ανδρισμού «it is not so much after all a literary question as a moral one. This state of bi-linguism is chiefly due to a lack of sincerity and of manliness»³²⁸.

Το Μακεδονικό θα αποτελέσει το πεδίο στο οποίο θα αναφανεί η ποιοτική αλλαγή του εθνικισμού. Ο δημοτικισμός θα θεωρηθεί όχημα για την επίτευξη του αλυτρωτισμού στη Μακεδονία· «Το μεγάλο όπλο του έθνους στη Μακεδονία είναι το σχολείο»³²⁹. Ιδιαίτερα μάλιστα θα τονιστεί η σημασία της δημοτικής γλώσσας για την αφομοίωση των αλλοεθνών μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Γράφει σχετικά ο Δ. Γληνός στα 1915· «Όσο για τους ξενόφωνους Έλληνες η αποτυχία ήταν ακόμα πιο χεροπιαστή. Παντού όπου στη Μακεδονία λ.χ. συγκρούστηκε η καθαρεύουσα με μια άλλη ζωντανή γλώσσα, νικήθηκε» και «Η δημοτική γλώσσα είναι η μόνη που μπορεί ν' αντισταθή και να πολεμήσει τις ξένες επιρροές, η μόνη που μπορεί να δυναμώσει την ελληνική συνείδηση στους ξενόφωνους και να τους αφομοιώσει γλωσσικά»³³⁰. Ο Ίων Δραγούμης, που από τους δημοτικιστές πρώτος θα ανακινήσει το Μακεδονικό, το αποσυνδέει από τη γλώσσα, την οποία, άλλωστε, πάντοτε υπέτασσε στους εθνικούς σκοπούς. Χαρακτηριστικά θα γράψει στον Π. Βλαστό· «Ή θα γίνει η γλώσσα εμπόδιο σε κάθε άλλη μου δουλειά που μπορεί να τη θεωρώ σπουδαία από το αν πρέπει να γράψω 'φράσι' ή 'φράση'...ή πρέπει να κάνω τη δουλειά που με φαίνεται σπουδαία και να περιμένω τα παιδιά μου ή τα εγγόνια μου...να νικήσουν(αυτά και όχι εγώ) στο ζήτημα της γλώσσας»³³¹. Γι' αυτό ίσως ο Δραγούμης θα προσεγγίσει τους δημοτικιστές, μέσω του Π. Βλαστού που ήταν παιδικός του φίλος, για να

³²⁷ *Νουμάς*, 17-2-1908, αρ.283, σ.9-11. Το απόσπασμα βρίσκεται στη σ. 10.

³²⁸ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 17 του Σταβρού 1902, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη...*, ό.π., φάκ.1, υποφ.4. Το απόσπασμα ανήκει σε άρθρο του Βλαστού με τίτλο «The language Question of Greece», δημοσιευμένο σε εφημερίδα της Ινδίας, απόκομμα της οποίας επισυνάπτεται στην παραπάνω επιστολή.

³²⁹ Ζ. Παπαντωνίου, *Η Εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα» προς το Ελληνικό Έθνος*, 1905, σ.12.

³³⁰ Δ. Φωτεινού, «Έθνος και Γλώσσα», *ΔΕΟ*, τ.5. 1915, Αθήνα 1916, σ. 60 και 62.

³³¹ Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 8-12-1903, *Αλληλογραφία II*, σ.88.

επιτύχει χρηματοδότηση για τα σχέδιά του στη Μακεδονία, εκμεταλλευόμενος την επιθυμία τους για εθνική αναγέννηση.

Οι θέσεις για το Μακεδονικό δεν ήταν ομόφωνες. Ο πόλεμος του 1897 και η ήττα δεν έχουν ξεχαστεί, όπως φαίνεται από δημοσιεύματα στο *Νουμά*, όπου καταγγέλλονται τα μεγάλα λόγια και η αδράνεια των Ελλήνων³³² και εκφράζεται θαυμασμός για τους Βούλγαρους³³³.

Ο Βλαστός δε συμμαρτίζει το πατριωτικό πάθος του Δραγούμη³³⁴, γι' αυτό κι όταν ο τελευταίος τον καλεί στη Μακεδονία³³⁵ θα αρνηθεί τις επαναστατικές ενέργειες³³⁶ και θα τοποθετηθεί διαφορετικά στο πρόβλημα. «Για να θέλουμε να κάνουμε όλη τη Μακεδονία δική μας, πρέπει να μπορούμε να τη διοικήσουμε καλά. Δεν το μπορούμε – αυτό είναι βέβαιο αφού στην Ελλάδα την ίδια η διοίκηση είναι ελεεινή. Στην Κρήτη μπορούμε να φωνάζουμε γιατί ο πληθυσμός είναι Ελληνικός ολόκληρος η Ελληνική ή τούρκικη κακοδιοίκηση είναι περίπου το ίδιο. Μα στη Μακεδονία –δεν είμαστε μόνοι- είναι και Βλάχοι, και Σέρβοι και Βούλγαροι (γιατί σε συχίζουν;) κι Αρβανίτες, κι όλοι αυτοί έχουν το δικαίωμα να προτιμούν κάθε άλλη διοίκηση παρά τη δική μας – ή και τη δική μας εκμετάλλευση, γιατί σ' αυτό καταντά το

³³² *Νουμάς*, στήλη Φαινόμενα και Πράγματα, 9-1-1903, αρ.9, σ.3 και Φ.Π., 2-2-1903, αρ.10, σ.3, όπου προκαλεί τρόμο η είδηση για την ίδρυση του ελληνικού Μακεδονικού Κομιτάτου, το οποίο συγκρίνεται με την Εθνική Εταιρεία και η σύγκριση οδηγεί συνειρμικά στο φόβο για την επανάληψη της τραγωδίας. Ο πόλεμος του 1897 θα αντιμετωπιστεί ειρωνικά και από τον Π. Βλαστό, βλ. παραπάνω σ. 11.

³³³ *Νουμάς*, στήλη Φ.Π., 31-8-1903, αρ. 58, σ.5. Στις 21-9-1903, αρ.61, σ.1 δημοσιεύεται ποίημα του Κ. Τεφαρική[ψευδώνυμο του Πάλλη] «Στους Ρωμιούς» αφιερωμένο στον κ. Καζάζη

«Μπρε, οι Βουργάροι θα μας φαν
και τα στραβά ας ανοίξουμε,
γιατ' είναι παληκάρια·
κι' εμείς σαχλοί δεν έχουμε
παρ' άψυχα να δείξουμε
προγονικά κουφάρια»

Ο Πάλλης σε επιστολή του στον Δραγούμη μετά το θάνατο του Παύλου Μελά θα γράψει «Όλοι πείστηκαν πως η Ανατολή τίποτα δεν έχει να ελπίζει από τους Έλληνες... όπου κι α δοκιμάστηκαν – Ελλάδα, Σάμο, Κρήτη- βγήκανε λειψοί και άναρχοι. Ενώ οι Βούργαροι έδειξαν και πατριωτισμό κι' ενέργεια και εξυπνάδα. Αν άβριο έρθουν, όπως φαίνεται πιθανό, οι Ριζοσπαστικοί στην εξουσία εδώ στην Αγγλία, φοβούμαι πως τέλιωσε. Η Μακεδονία θα δοθεί στους Βουργάρους», *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία, χ.χ., φάκ.5, υποφ.5.*

³³⁴ «Δε σε ήξερα τέτοιο ξεσπαθωτή για πατριωτικά ιδανικά κι' αυτό σου το ξεφάντωμα μου μοιάζει σαν από δεύτερο χέρι, σαν αλλουνού έμπνευση», 18 του Αλωνάρη(Ιούλιος) 1901, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία, φάκ.1, υποφ.3.*

³³⁵ Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 16/29-3-1903, *Αλληλογραφία II*, σ.80-81, όπου τον καλεί να βοηθήσει στο συνασπισμό όλων των κοινοτήτων του έξω ελληνισμού σε μια πανελλήνια άμυνα που θα γκρεμίσει τα βυζαντινά όνειρα και θα επαναπροσδιορίσει τους στόχους του έθνους.

³³⁶ «Σημείωσε πως φαντάζουμε την ελληνική αναγέννηση που περιμένω αλλοιώτικα από επαναστατικές ενέργειες. Όχι πως αρνούμαι να πολεμήσω και να παλέψω για την Ελλάδα – βάλε μου

ζήτημα. Δεν είμαστε αρκετά πολιτισμένοι οι ίδιοι για να θέλουμε να οδηγήσουμε άλλους λαούς. Πολύ φοβούμαι πως τα Βουλγαρικά σκολεία είναι πολύ καλύτερα από τα δικά μας γιατί εκείνα είναι πράξης σκολεία κι όχι θεωρίας και Μαραθωνομαχίας σαν τα δικά μας...Δεν είμαστε λογικοί. α θέλουμε να έχουμε αξίωση στην Ανατολή πρέπει ν' αλλάξουμε εμείς πρώτα και να κυβερνηθούμε όπως χρειάζεται. Η γνώμη μου είναι πως από δω πρέπει ν' αρχίσουμε...Υπάρχει σ' αυτό μια σπουδαία αντιλογία. Για να καλητερέψουμε κοινωνικά και διοικητικά πρέπει να πλουτήσουμε αρκετά πρώτα, και για να πλουτήσουμε πρέπει να μεγαλώσει και το ελληνικό βασίλειο. Ως τόσο –θαρρώ- και με το λίγο μέρος που έχουμε πως μπορούμε να πολιτισθούμε πολύ περισσότερο απ' ότι σήμερα είμαστε, προ πάντων αφού έχουμε τη βοήθεια της θάλασσας και του εμπορίου»³³⁷. Παρά τη διαφωνία του, όμως, είναι πρόθυμος να βοηθήσει χρηματικά τον αγώνα³³⁸.

Η συζήτηση μεταξύ Βλαστού και Δραγούμη θα επεκταθεί σε όλο τον ελληνισμό, όπου και πάλι ο Βλαστός θα εκφράσει μετριοπαθέστερες απόψεις σε σχέση με εκείνες του Δραγούμη για την ενότητα του Ελληνισμού. Στις 8 Αυγούστου 1904 του γράφει: «Τους άγριους τρόπους τους περιμένω στην Ελλάδα μέσα κι όχι όξω. Η δική μου ιδέα είναι πως στέκεται παράλογο να γυρεύουμε να συγκρατήσουμε και να δυναμώσουμε τον τούρκικο Ελληνισμό όσο εμείς οι ίδιοι στην Ελλάδα ζούμε με σάπιο κεφάλι και σάπια καρδιά. Δεν έχουμε κανένα δικαίωμα να κάνουμε δική μας την όξω Ρωμιοσύνη όσο μόνο αναρχία κι αμάθεια και σαπίλα μπορούμε να της δώσουμε. Πρώτα ν' αλλάξει η Αθήνα κ' ύστερα καταπιανούμαστε Μακεδονία και Πόλη»³³⁹. Στις 9-11-1904

ένα σκέδιο θετικό, στεγνό, λογικό μπροστά μου και τότε έρχομαι. Αλλά έτσι στα κουτουρού δεν το καταλαβαίνω», 29-4-1903, ό.π., φάκ.1, υποφ.4.

³³⁷ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 14-10-1903, ό.π. Την ίδια εποχή από τις στήλες του *Νουμά* θα αναπτυχθεί μια παρόμοια διαφωνία των Ν. Κονεμένου και Η. Βουτιερίδη για το Μακεδονικό. Ο Ν. Κονεμένος θα συμβουλεύσει τους Έλληνες να μην βρίζουν τους Βουλγάρους και να τους αναγνωρίσουν το δικαίωμα να έχουν ανεξάρτητη εκκλησία και να επιδιώκουν το εθνικό τους μεγαλείο. Βλ. τα άρθρα «Δύο συμβουλαίς», *Νουμάς*, 12-10-1903, αρ.64, σ.1-2 και «Μη βρίζετε τους Βουλγάρους», 28-12-1903, αρ.76, σ.1-2, όπου εξηγεί ότι δεν είναι δικηγόρος των Βουλγάρων, απλώς υπηρετεί την αλήθεια, γιατί αυτό είναι το συμφέρον της πατρίδας του. Ο Βουτιερίδης τον κατηγορεί για ξερή λογική που αγνοεί τις κρίσιμες περιστάσεις και φτάνει να διατυπώσει την απορία μήπως οι απόψεις αυτές ανήκουν σε κάποιο Βούλγαρο· στο άρθρο «Οι εθνικές βρισιές», 19-10-1903, αρ.65, σ.2-3.

³³⁸ Επιστολές Βλαστού σε Δραγούμη, 30-9-03, 21-1-1904, 31 του Τρυγητή(Αύγουστος) 1904: «57 λίρες για τη Μακεδονία», ό.π.

³³⁹ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 8 του Τρυγητή 1904, ό.π., φάκ.1, υποφ.4. Ο Δραγούμης θα απαντήσει στο Βλαστό, 23-9-1904, *Αλληλογραφία II*, σ.91, ότι η κρισιμότητα των περιστάσεων δεν του επιτρέπει το διαχωρισμό «μέσα», «έξω», «ελαττώματα». Βλ. και Σκορπιός(ψευδώνυμο του Ίωνα Δραγούμη), «Οι Ελλαδικοί», *Νουμάς*, 6-5-1907, αρ.246, σ.1-2.

σε μια επιστολή, στην οποία προσφωνεί το Δραγούμη «Αγαπητέ μου “Βουλγαροκτόνε”», συνεχίζει το συλλογισμό του· «Και πρώτα για κείνο που λες πως τη Ρωμισσύνη δεν πρέπει να τη χωρίζουμε σε “μέσα” κι “όξω” – δε νομίζω πως μπορεί κανείς να ξεχάσει πως η λεύτερη κ’ η σκλάβια Ρωμισσύνη ζούνε από το 1830 χωριστές ζωές και πως αναγκαστικά ένας αιώνας διαφορετικής ζωής αλλοιώτικα ζύμωσε και μάλαξε τα δυο μέλη του Ελληνισμού. Λες έπειτα πως πρέπει να πολεμούμε μαζί και τους όξω (Βούλγαροι, Ρώσοι κ.τ.λ.) και τους μέσα οχτρούς μας (=ελαττώματά μας). Αυτό θα είτανε σωστό αν είχαμε αρκετή δύναμη για να τους πολεμήσουμε σύνωρα όλους τους. Μα δεν την έχουμε – και γι’ αυτό κατά την ιδέα μου πρέπει πρώτα να πολεμήσουμε τον πιο φοβερότερο οχτρό –την κακομοιριά μας- κι αφού τη γιατρέψουμε τότε ν’ αντρειωθούμε για να ξεκάνουμε και τους απ’ όξω»³⁴⁰.

Στο πλαίσιο της ίδιας συζήτησης ο Δραγούμης θα προσεταιριστεί δημοτικιστές και μη για την πραγμάτωση των εθνικών του οραμάτων στη Μακεδονία· συγκεκριμένα για την ίδρυση ενός σχολείου που θα εκπαιδεύει «αποστόλους του ελληνισμού» και που ανακοινώνεται στο Βλαστό με επιστολή στις 23-9-1904³⁴¹. Στην επιστολή γίνεται αναφορά σε μια Έκκληση³⁴² που έχει συντάξει ο Δραγούμης και σε μια επιστολή κάποιου Ρωμιού³⁴³. Στην Έκκληση παραθέτει ένα πρόχειρο σχέδιο της σχολής για τη

³⁴⁰ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 9/XI/1904, ό.π.

³⁴¹ Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 23-9-1904, *Αλληλογραφία II*, σ.92, όπου κάνει λόγο για ένα σχολείο παπάδων και δασκάλων για να μην αντιταχθεί στην πίστη του ελληνισμού στη θρησκεία και την παιδεία, αλλά στην ουσία σχεδιάζει ένα σχολείο που «θα βγάλει ανθρώπους δυνατούς, ζωντανούς, φωτιά για να κάψει όλους τους εχθρούς και τη σαπίλα και τους Βουλγάρους». Από την αλληλογραφία του φαίνεται ότι είχε ζητήσει βοήθεια και από τον Πάλλη και από Σκένδερ, 19-1-1904 *Αρχείο Έωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία* φάκ.6, υποφ.3, Μιχαήλ, 19-2-1905, ό.π., φάκ.5, υποφ.2, Σκιαδαρέση Σπύρο, 26-2;-1905, ό.π., φάκ.8, υποφ.1 και Σωτηριάδη Γεώργιο, 12-1-1905, ό.π., φάκ.8, υποφ.3. Ο Σπύρος Σκιαδαρέσης συμεριζεται τις απόψεις του για σχολείο που θα προωθεί τον ελληνισμό και όχι στενά τη γλώσσα «και στη μακεδονία ακόμη αν αντί αυτών των σχολαστικών σχολείων είχαμε σχολεία ζωντανά που να μαθαίνουν λιγώτερη γραμματική, που να ενθουσιάζονται περισσότερο, που να προετοιμάζονται περισσότερο για τον αγώνα του βίου, θα είμεθα αλλώτικα. Γιατί να μην έχουμε στα χωριά γεωργικούς σταθμούς όπου οι βουλγαρομάφνοι χωρικοί να στέλνουν τα παιδιά τους να εργάζονται όχι να μαθαίνουν γράμματα και μαζί με τη χρήση του νέου αρότρου να ποτιζονται το ιδεώδες του ελληνισμού», ό.π., φάκ.8, υποφ.1. Ο Ι. Χαλκοκονδύλης, εκδότης της εφημερίδας «Νέα Ημέρα» στην Τεργεστή είναι πρόθυμος να του παράσχει κάθε υποστήριξη, ό.π., φάκ.2, υποφ.2.

³⁴² Βρέθηκε σχέδιο την έκκλησης στην αλληλογραφία του Δραγούμη, ό.π., φάκ.2, υποφ.3, με τόπο σύνταξης τον Πύργο της Ανατολικής Ρωμυλίας και ημερομηνία Μέσα Αυγούστου 1904.

³⁴³ Υπάρχει στην αλληλογραφία Δραγούμη, ό.π., φάκ.2, υποφ.3, χωρίς όνομα αποστολέα με ημερομηνία «Εν Πύργω τη 15 Αυγούστου 1904».

φοίτηση, το κατάλληλο περιβάλλον³⁴⁴, τα διδασκόμενα μαθήματα³⁴⁵, με σκοπό τη δημιουργία ενός τάγματος: «...εν είδος τάγματος γενιτσάρων, εν είδος τάγματος ιησουιτών, και αν θέλετε ονόματα ιερώτερα, εν είδος Σπαρτιατών, αποστόλων, ετοιμών και εις πυρ και εις θάνατον»³⁴⁶. Ο Βλαστός παρόλο που θα χαρακτηρίσει την ιδέα «χιμαιρική ουτοπία»³⁴⁷, θα τη συζητήσει³⁴⁸ και τελικά θα διαφωνήσει με το στενό πατριωτικό χαρακτήρα του σχολείου: «Του σκολείου η ιδέα καλή βέβαια – μα γιατί να το θεμελιώσουμε στον πατριωτισμό και όχι στον ανθρωπισμό πρώτα και κύρια; Γιατί να μην πάμε στη ρίζα και στο θεμέλιο; Θέλουμε ανθρώπους πολύ παρά πάνω κι από πατριώτες ακόμα...η δική μου έννοια του πατριωτισμού δεν στενεύεται ούτε κρεμιέται από μια Μακεδονία για μια Κρήτη. Καταλαβαίνω πατριωτισμό την αλήθεια της ελληνικής ιδέας, δηλ. της αντίληψης που έχει ο Έλληνας(ο πολιτισμένος) της ζωής και της αλήθειας. Άμα βρούμε και στερεώσουμε τη δική μας την ειλικρίνεια κ' έπειτα την ξαπλώσουμε στην Ανατολή, θα δης και τη δύναμη να μας ξαναέρχεται και τις παλιές μας χώρες να ξαναπαίρνουμε.

Θα σου ζηγήσω αργότερα γιατί το σκέδιό σου δε μου φαίνεται ούτε αρκετά ιδανικό ούτε αρκετά πραχτικό. Το χαλά η συγγένεια της ανειλικρίνειας κι ο εγωισμός του σκοτισμένου πατριωτισμού. Ο ίδιος το λες –«τον πολύ τον κόσμο θέλω να τον κερδίσω με τα ψέματα»³⁴⁹. Αυτό δεν το παραδέχουμε καθόλου. Μακριά κάθε ψευτιά. Αφού σε γέμισε μια ιδέα –πες τηνα ξάστερη κι αληθινή και γενναία. Μη σκύψης καθόλου για το χατίρι του πολλού του κόσμου. Πρέπει να τον κυριέψης πολεμώντας για την αλήθεια...Παράξενο ως τόσο μου φαίνεται να ξεσπαθώνης εσύ τώρα για τον πατριωτισμό και πάλι εγώ να συλλογιέμαι παρά πάνω τη γενική ωφέλεια του ανθρωπισμού από την ατομική του έθνους»³⁵⁰. Ωστόσο για το Βλαστό το σχολείο δεν ήταν επιτακτική ανάγκη για την εκπλήρωση των εθνικών προσδοκιών, γι' αυτό κι εκείνο που

³⁴⁴ «προς ανάδειξιν ειλικρινεστέρων πόθων, γνησιωτέρας δηλαδή ελληνικής θελήσεως και υπόθαλψιν του ενθουσιασμού», Έκκληση, ό.π.

³⁴⁵ Γλώσσα ελληνική, ιστορία ελληνική, φυσιολογία, γυμναστική, μουσική, ιερουργία της ορθοδόξου εκκλησίας πρακτικώς, γαλλική και μία των ανατολικών γλωσσών.

³⁴⁶ Απόσπασμα από την επιστολή με άγνωστο αποστολέα, ό.π.

³⁴⁷ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 4-1-1905, ό.π., φάκ.1, υποφ.5.

³⁴⁸ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 9-11-1904, ό.π., φάκ.1, υποφ.4, όπου θα παραθέσει και τους γενικούς κανόνες του σχολείου που οραματίζεται: γυμναστική, καθόλου θρησκεία και φιλανθρωπία, φυσιολογία, κοινωνιολογία, καθόλου ξένες γλώσσες, ποίηση, αρχιτεκτονική, ζωγραφική, σκαλιστική, μουσική, λίγα βιβλία και «συντροφιά ωραίων, ευγενικών γυναικών».

³⁴⁹ Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 23-9-1904, *Αλληλογραφία II*, σ.92.

πραγματικά προηγείται είναι η καθιέρωση της δημοτικής, η οποία θα αποτελέσει τη βάση όλων των αλλαγών· «Και γι' αυτό νομίζω πως δεν είναι ακόμα καιρός ούτε τους Βουλγάρους να σφάξουμε ούτε το ιδανικό Σκολεϊό να χτίσουμε. Πρέπει πρώτα να πάρουμε τον τόπο στα χέρια μας, να του φωτίσουμε σιγά σιγά τα μάτια, να του ξεκαθαρίσουμε την ψυχή από την ψευτιά που την πνίγει, να του σηκώσουμε το νου και τη συνείδηση»³⁵¹.

Ο Αλ. Πάλλης θα επικροτήσει την ιδέα του σχολείου, γιατί αφορά ένα καθαρά πατριωτικό θέμα και η υλοποίησή της βρίσκεται έξω από τη βλαβερή, «contaminating»³⁵², επιρροή των κομμάτων. Σε επιστολή του στις 24-2-05, θα του στείλει τις προτάσεις του μαζί με ενημερωτικά φυλλάδια από αγγλικά σχολεία. Θα επιμείνει στη στρατιωτική πειθαρχία, τον κώδικα τιμής και την πρακτική εκπαίδευση· «it should be remembered that for Macedonia we do not want pedagogues but good teachers and leaders»³⁵³.

Φυσικοί σύμμαχοι των Ελλήνων θεωρούνται οι Αρβανίτες. Σ' αυτή την άποψη συγκλίνουν όλοι· ο Δραγούμης³⁵⁴, ο Ψυχάρης, ο Εφταλιώτης³⁵⁵ και ο Βλαστός³⁵⁶. Ο Πάλλης που είχε αρβανίτικη καταγωγή και υπογράφει συχνά με το ψευδώνυμο «Λέκας αρβανίτης» πιστεύει πως «η μόνη μας ελπίδα είναι να κερδίσουμε την αδερφοσύνη της Αρβανιτιάς»³⁵⁷. Υπάρχουν, όμως, δυσκολίες· «Πως πρέπει να συμπράξουν Αρβανίτες και Ρωμιοί δεν είναι ζήτημα, μα η δυσκολία είναι από το μέρος των Αρβανιτάδων. Έγιναν, φαίνεται, πολύ μισελληνικοί. Η αφορμή όμως είναι η φριχτή κατάσταση του ελληνικού κράτους που κατάντησε παγκόσμιο μπαίγνιο και που δεν παρέχει τίποτα

³⁵⁰ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 3ή 30-11-1904, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.1, υποφ.4.

³⁵¹ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 9-11-1904, ό.π.

³⁵² Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, χωρίς χρονολογία, ό.π., φάκ.5, υποφ.4, γραμμένη στα αγγλικά.

³⁵³ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 24-2-05, ό.π.

³⁵⁴ «Προκήρυξη στους σκλαβωμένους και στους ελευθερωμένους Έλληνες», *Νουμάς*, 17-2-1908, αρ.283, σ.10.

³⁵⁵ Α. Εφταλιώτης, «Ιστορικά Ξεγυμνώματα», *Νουμάς*, 25-5-1908, αρ.297, σ.2-3, όπου ταυτίζονται οι Σουλιώτες με τους Αρβανίτες, τιμώνται οι Πάλλης και Ψυχάρης ως οι δόξες του Αρβανιτισμού και διατυπώνεται η ανάγκη «να πείσουμε τους Αρβανίτες πως είμαστε γνήσιοι αδερφοί τους».

³⁵⁶ Έρμονας, «Η Φυλή», στο Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και Κοινωνικό Πρόβλημα*, ό.π., σ.84-85. Ο Φώτης Φωτιάδης σε επιστολή του στο Βλαστό, 27-8-1907, στο Γ. Παπακόστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας»*, ό.π., σ.173, θα επικροτήσει τις ιδέες του Βλαστού για τους Αρβανίτες και μάλιστα όπως διατυπώνονται σε γράμμα του Βλαστού στο Δραγούμη που βρέθηκε στα κατάλοιπα του Φωτιάδη με ημερομηνία 26-6-07 «Οι μόνοι Έλληνες που είναι ακόμα αρκετά καθαροί και που δεν ξόδεψαν τη δύναμή τους είναι οι Αρβανίτες. Αυτοί πρέπει να γίνουν η κυβερνήτρα φυλή της Ρωμοσύνης», στο Γ. Παπακόστας, ό.π., σ.308.

ελκυστικό για κανένα»³⁵⁸. Εκτός από το Κράτος και η Εκκλησία δημιουργεί προβλήματα με την ανάμειξη της στα εξωτερικά ζητήματα της χώρας «Σ' αυτούς το χρωστάμε που οι Βουλγάροι, οι Αρβανίτες, οι Κόπτες, οι Σύριοι είναι θανάσιμοι οχτροί μας»³⁵⁹.

Βαλκανική συμμαχία

Παρά το μίσος εναντίον των Σλαύων, η ιστορική συγκυρία θα οδηγήσει στην αναζήτηση συμμάχων εντός των Βαλκανίων, γεγονός που προβάλλει πια ως αίτημα καθολικό, ιδιαίτερα στους κόλπους των εθνικιστών. Η επανάσταση των Νεοτούρκων, ενώ αρχικά έγινε δεκτή με ενθουσιασμό³⁶⁰, γρήγορα θα δυσανεχθεί και θα εξοργίσει τους Έλληνες με την εθνικιστική της στροφή³⁶¹. Η απογοήτευση αυτή θα οδηγήσει στην αναζήτηση βαλκανικής συμμαχίας. Οι δυνατότητες συμφωνίας διαφαίνονται ακόμα και σε θέματα, όπως το Μακεδονικό, που απετέλεσαν το μήλο της έριδος μεταξύ των βαλκανικών λαών. Η Ρωσία προβάλλει ως φυσικός σύμμαχος. «Η μόνη δυσκολία βρίσκεται στη συνεννόησή μας ως προς τη Μακεδονία. Ας πάψουμε κ' εμείς κ' εκείνοι να την θέμε αλάκαιρη και θα λυθή ο κόμπος...Ας λείψη ο σωβινισμός κ' εδώ κ' εκεί κι ας δώσουμε τα χέρια. Έλληνες, Βούργαροι, Σέρβοι, Μαυροβουνιώτες κι άλλοι βορειότεροι έχουμε δεσμό που μας ενώνει»³⁶².

³⁵⁷ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 28-4-1911, ό.π., φάκ5, υποφ.4. Επίσης και σε προγενέστερη επιστολή με ημερομηνία 8-5-1910, ό.π., μιλάει για την ανάγκη να συμφιλιωθούν Έλληνες και Αρβανίτες.

³⁵⁸ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 23-4-1911, ό.π.

³⁵⁹ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 27-11-1906, ό.π. και επιστολή 9-11-1908, ό.π., στην οποία γίνεται πιο συγκεκριμένος και πιο σκληρός «Πώς να μη μας βρίζουν οι Αρβανίτες, αφού παρουσιαζόμαστε πως εμείς έχουμε πιο πολλά δικαιώματα και πρέπει να τους καθίζουμε στη ράχη. Αφτά τα περίφημα προνόμια που βγάλαμε τώρα και φωνάζουμε άλλο σκοπό δεν έχουν παρά πως οι παπάδες μας νάχουν το δικαίωμα να [πιλαφίζουνε;] από Αρβανίτες κι' άλλους τέτοιους».

³⁶⁰ Λυδός Ποδαβρός(ψευδώνυμο του Ι. Σταμνόπουλου), «Τι βλέπουμε και τι ζητούμε», *Νουμάς*, 7-9-1908, φ.308, σ.1-2, όπου ενυπάρχει, βέβαια, παρά τις διακηρύξεις για ισότητα και ισοπολιτεία, η εθνικιστική βάση, αφού ο αρθρογράφος διατυπώνει την άποψη ότι οι Τούρκοι είναι γέννημα του Ελληνισμού μέσω των γενιτσάρων.

³⁶¹ Λυδός Ποδαβρός, «Ανοιχτό γράμμα στους Νεότουρκους», *Νουμάς*, 26-7-1909, φ.354.

³⁶² Λυδός Ποδαβρός, «Στρατό, μα και Συμμάχους», *Νουμάς*, 355, 30 του Τρυγητή 1909, σ.6. βλ. επίσης τα μηνύματα που έρχονται από την Τουρκία· Τουρκογνώστης, «Ρωμιοί και Νεότουρκοι», *Νουμάς*, 26 του Σεπτεμβρίου 1910, φ.406, σ.119-120, «Η να συμφωνήσουμε με τους Σέρβους, Βουλγάρους και Μαυροβουνιώτες, ή να ενωθούμε με καμιά εκκλησία (προτιμότερο το πρώτο), γιατί μονάχι σε λίγα χρόνια θα χαθούμε· απόδειξη που και τα πιο μεγάλα και δυνατά κράτη σήμερα κάνουνε *συμμαχίες*».

Ο Γ. Σκληρός στο «Ζήτημα της Ανατολής»³⁶³ θα τοποθετήσει την επανάσταση των Νεοτούρκων στο πλαίσιο της ιστορικής αναγκαιότητας και της εξέλιξης - σχήματα γνωστά από *Το κοινωνικό μας Ζήτημα* - και με τον ίδιο τρόπο θα εξηγήσει και την ανάγκη συμφιλίωσης των βαλκανικών λαών· «Η εμφάνιση νέου οχτρού, πολύ πλέον επικίντунου και πολυπληθέστερου και σωβινιστικού, που φοβερίζει εξ ίσου την εθνική υπόσταση των άλλων φυλών (γιατί πρώτος όρος του αστικού πατριωτισμού είναι να μην ανέχεται δίπλα του άλλονε ξένο πατριωτισμό) αναγκαστικά πρέπει να φιλιώσει τους χτες εχτρούς, για κοινή άμυνα εναντίον του νέου επικίντунου αντιπάλου»³⁶⁴. Και καταλήγει, χωρίς να διαφοροποιείται σημαντικά από την επιχειρηματολογία του Ποδαβρού· «Επομένως μόνο μια γενική ένωση όλων των μη τουρκικών στοιχείων (Ελλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων, Αλβανών, Βλάχων κ.τ.λ.) σε ένα πολιτικό συνασπισμό, και μια ανάλογη πανβαλκανική συμμαχία και επιμαχία των κρατών του Αίμου θα μπορέσει να ισοφαρίσει τις δυνάμεις του μουσουλμανικού τουρκικού όγκου, και να βάλει από τη μια τις σωβινιστικές υπερβολές των Νεοτούρκων σε ομαλά όρια, κι από την άλλη να υποδείξει σε μερικές μεγάλες Δυνάμεις που θα έχουν ίσως όρεξη για φασαρίες, πως το ζήτημα της Ανατολής είναι ζήτημα μονάχα των λαών της, που έχουν αρκετά χειραφετηθεί, ώστε να βρουν μόνοι τους τα κατάλληλα μέσα για την περιφρούρηση των εθνικών τους δικαιωμάτων, δηλαδή αυτού του πολιτισμού ολάκερης της Ανατολής»³⁶⁵.

Ο Ίων Δραγούμης σε μια σειρά άρθρα του στο Νουμά, λίγο πριν από τους βαλκανικούς πολέμους, θα υπογραμμίσει την αναγκαιότητα αναγνώρισης δικαιωμάτων στις υπόλοιπες εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τους Νεότουρκους³⁶⁶, αλλά και το πόσο συμφέρουσα θα ήταν μια συνεννόηση ανάμεσα σε Έλληνες και Βουλγάρους έναντι του κοινού εχθρού· «Πολιτική δική μας και των Σέρβων και των Βουλγάρων και των Αρβανιτών, ας είναι: “τα Βαλκάνια για τους βαλκανικούς λαούς”»³⁶⁷.

³⁶³ *Νουμάς*, 4-10-1909, 18-10-1909 και 1-11-1909, αρ.360, 362 και 364. Βλ., επίσης, Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ.320-336.

³⁶⁴ Ρ. Σταυρίση-Πατρικίου, ό.π., σ.331.

³⁶⁵ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ.336.

³⁶⁶ Ίδας, «Η θέση της Τουρκίας Α΄, Β΄, Γ΄», *Νουμάς*, 11 και 18-12-1911 και 21-1-1912, φ.459, 460, 463, σ. 675-677 και 689-691 και 41-42 αντίστοιχα.

³⁶⁷ Ίδας, «Ελληνοβουλγαρικά», *Νουμάς*, 28-1-1912, φ.464, σ.56-58 και «Ελληνοβουλγαρικά Β΄», 11-2-1912, φ.466, σ.90-92, όπου υπογραμμίζει τα κοινά συμφέροντα Ελλήνων και Βουλγάρων, καθώς και

Το «εύθραυστον» του εγχειρήματος θα αποδειχτεί με το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων, όταν προβάλλει η ώρα της «μοιρασιάς»³⁶⁸.

Βαλκανικοί πόλεμοι

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι θα διατρανώσουν την εθνική υπερηφάνεια, θα αμβλύνουν τις αντιπαραθέσεις και θα κατατάξουν στο πάνθεον των εθνικών ηρώων το βασιλιά και το Βενιζέλο. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της στάσης είναι άρθρο του Ψυχάρη στο Νουμά, στις 21 Σεπτεμβρίου 1913, με τίτλο «Ειρήνη και Πόλεμος»³⁶⁹. Θεωρεί τη νίκη των Ελλήνων περισσότερο ηθική και διατυπώνει διθυράμβους για τους τρεις οδηγούς τους έθνους: Το Γεώργιο Α΄, το Βενιζέλο και το Διάδοχο. Σε ένα ξέσπασμα εθνικισμού εύχεται τον αφανισμό των Βουλγάρων, αφού είναι οι κύριοι ανταγωνιστές των Ελλήνων για την κατάκτηση της Πόλης. Η νίκη συμπίπτει με το ξύπνημα της Ιδέας, όπως το είχε διατυπώσει χρόνια πριν στο *Ταξίδι*. Ο Ψυχάρης ουσιοποιεί την Ιδέα της γλώσσας και της αποδίδει μεταφυσικές δυνάμεις: «Θα πάρουμε την πόλη και θα κυριαρχήσουμε στη Μεσόγειο άμα στην επίσημη τη γλώσσα η “Ελλάς” γραφή “Ελλάδα” και ο “Βασιλεύς” γραφή “Βασιλιάς”»³⁷⁰.

Ο Εφταλιώτης θα αποδώσει τη νίκη στα συστατικά της φυλής και στην Πρόνοια που «θέλησε...να μας χαρίση κλίμα, γεωγραφική θέση κι άλλα στοιχεία που δεν μπορούσαν να γεννήσουνε διαφορετική φυλή»³⁷¹. Απαιτείται, όμως, όχι μόνο πολεμική ενέργεια, αλλά και πολιτική, οικονομική,

τα συμφέροντα που τους διαχωρίζουν (εμπορικά συμφέροντα, Μακεδονία, ελληνικές κοινότητες στη Βουλγαρία, Οικουμενικό Πατριαρχείο και Εξαρχία)· όλα αυτά απαιτείται να αντιμετωπιστούν, γιατί οι δύο λαοί πρέπει να «...πρωτοστατήσουν σε μια βαλκανική ομοσπονδία». Το απόσπασμα του κειμένου βρίσκεται στο β΄ άρθρο, αρ.466, σ.92. Στο άρθρο του με τίτλο «Αρβανιτιά», 25-2-1912, φ.468, σ.119-121, θα προβάλλει την αναγκαιότητα να συμμετάσχουν σε μια βαλκανική ένωση και οι Αρβανίτες, οι οποίοι χρησιμεύουν, παράλληλα, στους Έλληνες ως ανάχωμα στην αποκλειστική επικράτηση των Σλαύων στα Βαλκάνια.

³⁶⁸ Στο *Νουμά* θα εμφανιστεί σειρά άρθρων, ξεκινώντας από εκείνο του Δραγούμη, ο οποίος με το ψευδώνυμο Βρούτος θα υπογράψει το άρθρο «Τιμή και Ανάθεμα», 29 του Δεκέβρη 1912, φ. 497, σ.545-549. Η αποκάλυψη του ψευδωνύμου γίνεται σε επιστολή του Ταγκόπουλου προς το Δραγούμη, 28-12-1912, *Αρχείο Ιωνος Δραγούμη...*, ό.π., φάκ.8, υποφ.4, στο οποίο τον πληροφορεί ότι είναι διατεθειμένος να αναλάβει την ευθύνη της συγγραφής του άρθρου, το οποίο «θα πονέσει...γιατ' είναι αληθινό. Να γιατί έχω την ιδέα πως θα καταδιωχτεί ο Νουμάς». Το άρθρο θα πυροδοτήσει συζητήσεις περί των εδαφών και πως αυτά πρέπει να μοιραστούν, βλ, ενδεικτικά, Λυδός Ποδαβρός, «Ανάλογα με τις θυσίες», *Νουμάς*, 12-1-1913, αρ. 498, σ.1-3, Γράκχος Γραϊκός, «Τιμή και όχι Ανάθεμα», αρ.499, σ.13-14, Καίσαρ, «Και συ Βρούτε;», αρ.500, σ.25-26, Γράκχος Γραϊκός, «Τα του Καίσαρος τω Καίσαρι...», αρ.501, σ.38-39, Λυδός Ποδαβρός, «Η Πολιτική των Πραγμάτων», αρ 502, σ.50-51.

³⁶⁹ *Νουμάς*, 21 του Σεπτέβρη 1913, αρ.510, σ.147-151.

³⁷⁰ Απόσπασμα από συνέντευξη του Ψυχάρη που δόθηκε στο «Νεολόγο» Πατρών στις 23-5-1914 και αναδημοσιεύτηκε στο *Νουμά*, με τίτλο «Ο Ψυχάρης στην Πάτρα», 31-5-1914, αρ.527, σ.155-156.

επιστημονική και καλλιτεχνική, για να γίνει η Ελλάδα κέντρο του «Νέου, Ελληνικού πολιτισμού...που θαπορροφήση πάλι όσα βάρβαρα στοιχεία τον τριγυρίζουν – αληθινή ευεργέτρια της ανατολής, και πηγή της ευδαιμονίας της»³⁷².

Ιστορικά ξεγυμνώματα

Η εθνική ιδεολογία των δημοτικιστών, παρά τις μικρές αποκλίσεις τις σχετικές με την πραγμάτωση του αιτήματος της εθνικής αναγέννησης, συμπυκνώνεται στην πίστη για τη μεγαλοσύνη του ελληνικού έθνους. Η Ιστορία, παρόλα αυτά, δεν αποτέλεσε πεδίο σύγκρουσης με τους καθαρολόγους, όπως η λογοτεχνία και η εκπαίδευση. Μία μόνο περίπτωση μπορούμε να αναγνωρίσουμε, στην οποία επιχειρείται η σύνταξη ενός εθνικού κανόνα μέσω της ανάγνωσης της ελληνικής ιστορίας· αυτή του Αργύρη Εφταλιώτη που με δύο έργα την «Ιστορία της Ρωμιοσύνης»(1901) και κατόπιν τα «Ιστορικά Ξεγυμνώματα» θα αναλάβει το φιλόδοξο εγχείρημα να διορθώσει την εθνική ιστορία και να αναλύσει το χαρακτήρα του έθνους. Σε επιστολή του στον Ψυχάρη θα γράψει χαρακτηριστικά: «Παίρνει (η ιστορία του, εννοεί) τα “γεγονότα” χωρίς να τα δηγιέται με τη νη και με το σίμα, -μόλις δηλ. ταγγίζει,- κ’ ύστερα κοιτάζει, πως τα είδε ο ρωμιός ιστορικός ως τώρα, και πως έπρεπε να τα βλέπη, και σύγκαιρα ψυχολογιέται κι ο εθνικός ο χαρακτήρας»³⁷³. Στόχος του, επίσης, είναι και η διδαχή «...για να ξυπνήση τους νέους και να τους βοηθήση να βλέπουν τα δικά τους σαν πολιτισμένοι άνθρωποι κι ανεξάρτητοι, κι όχι σαν πλάσματα της τυφλοσύρτικης παράδοσης»³⁷⁴. Μ’ αυτό τον τρόπο οι δημοτικιστές επιχειρούν να αυτονομηθούν από την κυρίαρχη ανάγνωση της ιστορίας που δεν περιελάμβανε τη διάσταση της δημοτικής γλώσσας· διάσταση που θα τους οδηγήσει να υποτάξουν τον ιστορικό λόγο στην εθνική αποστολή. Αυτό δε γίνεται μόνο για να οικειοποιηθούν τα όπλα των καθαρολόγων, αλλά γιατί έτσι ουσιώνεται ο όρος «εθνική γλώσσα» που φιλοδοξούν να καθιερώσουν για τη δημοτική.

³⁷¹ Α. Εφταλιώτης, «Αγώνας», *Νουμάς*, 2-11-1913, αρ.513, σ.187-188. Το απόσπασμα βρίσκεται στη σ. 187.

³⁷² Α. Εφταλιώτης, *ό.π.*, σ. 187.

³⁷³ Επιστολή Εφταλιώτη σε Ψυχάρη, 21-11-06, *Αλληλογραφία Ι*, σ.675.

³⁷⁴ Επιστολή Εφταλιώτη σε Ψυχάρη, *ό.π.*, σ.675.

Από τις 27 Ιανουαρίου του 1908 μέχρι τις 13 Ιουλίου 1908³⁷⁵ ο Αργύρης Εφταλιώτης θα δημοσιεύσει σε συνέχειες την εκδοχή του για την ιστορία από την Άλωση έως και την επανάσταση του 1821. Η ιστοριογραφική αυτή απόπειρα ασχολείται με την περίοδο της Τουρκοκρατίας και αποτελεί συνέχεια της «Ιστορίας της Ρωμιοσύνης» (1901), η οποία σταματά το 1453. Στο έργο αυτό θα συνδιαλαγεί με την επίσημη ιστορία. Αντικείμενο της κριτικής του και οδηγό του αποτελεί ο «ιστορικός μας», ο οποίος δεν κατονομάζεται, αλλά είναι ο Κων/νος Παπαρρηγόπουλος και ιδιαίτερα το μέρος της ιστορίας³⁷⁶ του που αφορά τη συγκεκριμένη περίοδο. Είναι αξιοθαύμαστο ότι η απόπειρά του αποτελεί μια λεπτομερή ανάγνωση της ιστορίας του Παπαρρηγόπουλου, την οποία κρίνει, όπου θεωρεί ότι απομακρύνεται από το πρότυπο της εθνικής συμπεριφοράς.

Η ανάδειξη της ιδέας της «Ρωμιοσύνης» σε σχέση με τον όρο «Ελληνισμός» δείχνει την πρόθεση των δημοτικιστών να διαφοροποιηθούν από την κυρίαρχη «καθαρολογική» ιστορική αντίληψη και να αναγνώσουν διαφορετικά την ελληνική ιστορία δίνοντας έμφαση όχι στην αρχαία Ελλάδα, αλλά στο Βυζάντιο και την Οθωμανική περίοδο. Το Βυζάντιο, μάλιστα, εκλαμβάνεται ως γενέθλιος τόπος και χρόνος της δημοτικής παράδοσης³⁷⁷.

Στον πρόλογό³⁷⁸ του ο Εφταλιώτης προσδιορίζει ότι σκοπός του εγχειρήματος είναι η **αλήθεια**, η αποκάλυψη μερικών από τα «φασκιωμένα είδωλα της εθνικής ιστορίας μας», τόλμημα που εντάσσεται σε σκοπούς υπηρετικούς του έθνους· «...είναι εδώ ζωή ή θάνατος για το Έθνος...». Ξεκινώντας από την εξέταση της δομής³⁷⁹, παρατηρούμε ότι η ιστορική απόπειρα διαρθρώνεται σε τέσσερα κύρια μέρη: Α' **Βύθος και μαρασμός**, Β' **Σημάδια Ζωής**, Γ' **Ξύπνημα**, Δ' **Εθνικά στοιχεία**, που μαρτυρούν ότι εμφανώς αντιμετωπίζεται η περίοδος της Τουρκοκρατίας τελεολογικά ως προετοιμασία της Επανάστασης του 1821, της αναγέννησης του

³⁷⁵ Νουμάς, αρ.280 μέχρι αρ.304.

³⁷⁶ Κων/νος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Βιβλίου Δέκατον Τέταρτον, ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ II, Γαλαξίας, 1971.

³⁷⁷ D. Tziouvas, ό.π. , σ.77-85, Α. Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα, σ.191-192, R. D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Athènes 2001, σ.68-69, όπου οι δημοτικιστές εξετάζονται εντός μιας ευρύτερης διανοητικής προσπάθειας ένταξης του Βυζαντίου στον κορμό της εθνικής ιστοριογραφίας.

³⁷⁸ Νουμάς, 27-1-1908, αρ.280, σ.1.

Ελληνισμού³⁸⁰. Άλλωστε η έννοια της αλήθειας³⁸¹ θα προβάλλει ως θεολογικός όρος, ως αλήθεια εξ αποκαλύψεως, στην προκειμένη περίπτωση εθνικής.

Η πρώτη διαπίστωση στην οποία καταλήγουμε είναι πως η ιστορία καταγράφεται και αξιολογείται ως βιωμένος χρόνος, όπου το έθνος δρα ως συλλογικό υποκείμενο· «...δεινά...μας πλάκωσαν...ολέθριες πρόληψες μας ριζωθήκανε...»³⁸².

Η Δύση κατατάσσεται στους εχθρούς, όπως ακριβώς και οι Τούρκοι³⁸³. Για τον Εφταλιώτη θα ήταν προτιμότερη η σκλαβιά στους Τούρκους παρά η θρησκευτική ένωση με τους Δυτικούς³⁸⁴. Χωρίς να αρνηθεί τη συμβολή των βυζαντινών λογίων στη διάδοση της ελληνικής παιδείας³⁸⁵, παρόλο που τη θεωρεί θέμα χρόνου, κατηγορεί όλους εκείνους – λόγιους και προύχοντες³⁸⁶ – που επέλεξαν τη φυγή· «...αφίνοντας την πατρίδα τους διακόσα χρόνια στα σκότη...δίχως φώτιση και παρηγοριά, δίχως θάρρος κ' ενέργεια μέσα σε τέτοιο κατακλυσμό»³⁸⁷. Εκείνο που αξιολογείται δεν είναι η συμβολή της ελληνικής παιδείας στην παγκόσμια ιστορία³⁸⁸, αλλά η συμπεριφορά σε σχέση με κάποια προδιαγεγραμμένη στην ποιότητα της φυλής επιταγή· οι κάτοχοι εκλεκτών φυλετικών χαρακτηριστικών έπρεπε να ενεργήσουν «αλλιώς».

Ομοίως αντιτίθεται στις συμμαχίες οι οποίες πάντα αποδείχτηκαν επιβλαβείς για το έθνος. Αρνητικά θα αποτιμήσει και τη μεταγενέστερη εμφάνιση της Ρωσίας στο προσκήνιο³⁸⁹ και θα διαφωνήσει με τον Παπαρρηγόπουλο στην άποψη ότι οι Έλληνες από το 18^ο αιώνα αγωνίστηκαν

³⁷⁹ Ολόκληρη η δομή του κειμένου παρουσιάζεται στο Παράρτημα, σ.162.

³⁸⁰ Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ.190-191.

³⁸¹ Για την ταύτιση κάθε τι εθνικού με την αλήθεια στην ευρωπαϊκή και ελληνική σκέψη του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα βλ. D. Tziouvas, *ό.π.*, σ.15.

³⁸² *Νουμάς*, αρ.281, σ.5 και Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ.173, όπου δηλώνεται ότι η αντίληψη του χρόνου ως αφήγηση ταυτίζει το άτομο με τη συλλογικότητα και προσωποποιεί το έθνος.

³⁸³ Εντελώς διαφορετική ήταν η οπτική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και του Κοραή, που πίστευαν ότι η Δύση δεχόμενη τους Έλληνες λόγιους μετά την πτώση της Πόλης διαφυλάττει τη συνέχεια του ελληνισμού μέχρι την επανεμφάνισή του κατά την επανάσταση του 1821. Για το ίδιο θέμα βλ. και D. Tziouvas, *ό.π.*, σ.300.

³⁸⁴ *Νουμάς*, αρ.283, σ.9, όπου αντιτίθεται στην άποψη του Παπαρρηγόπουλου ότι η Δύση όφειλε να εμποδίσει την κατάληψη της Πόλης από τους Τούρκους, ΙΕΕ, βιβλίο 14^ο, *ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ II*, Γαλαξίας, 1971, σ.13-15.

³⁸⁵ Περί μύθου που θα γονιμοποιήσει και τη Μεγάλη Ιδέα θα μιλήσει ο Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ.187.

³⁸⁶ Οι τάξεις που αποτελούν την ιστορία ενός τόπου, γι' αυτό και εξαιρεί τους εμπόρους.

³⁸⁷ *Νουμάς*, αρ.282, σ.3.

³⁸⁸ Όχι επειδή δεν γίνεται αποδεκτή, αλλά επειδή θεωρείται αναπόφευκτη στα πλαίσια της ιστορικής εντολής του έθνους. Σχετικά βλ. και Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ.184.

³⁸⁹ *Νουμάς*, αρ.293, σ. 4.

για την ανεξαρτησία τους³⁹⁰, «αποβλέποντες εις την Ρωσίαν ως εις σύμμαχον, ουχί ποτέ ως εις μέλλοντα κυρίαρχον»³⁹¹. Ο αντιρρητικός του λόγος έχει και πάλι εθνική βάση. «Τόσο παραλυμένη είταν η εθνική η ψυχή, παραλυμένη από πολύχρονα παθήματα, από τυφλούς οδηγούς, και το χερότερο από την αγιάτρευτη κληρονομική αρρώστια να προσμένη από ξένους». Υπ' αυτό το πρίσμα «Κ' η ελπίδα της ανεξαρτησίας, κι ο αλτροπισμός της Ρουσίας είτανε παραμύθια»³⁹² και η βοήθεια που προσέφερε η δύναμη αυτή το 1821 ήταν αναγκαστική υπό την πίεση των Ελλήνων που τότε «αγωνίστηκαν»³⁹³ αληθινά. Στο ίδιο πλαίσιο θα εντάξει και το ρόλο του Ναπολέοντα. Θεωρεί ότι ο Ρήγας Φεραίος λανθασμένα ανέμενε βοήθεια από το «τέκνο της Γαλλικής της Μεγάλης Ιδέας»³⁹⁴.

Η επίσημη Εκκλησία, δηλαδή το Πατριαρχείο, αποτιμάται αρνητικά, αφού αντί να αναλάβει «σοβαρή πολιτική» και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις «μιας δεύτερης εθνικής γέννας»³⁹⁵ ενδιαφερόταν μόνο για το κέρδος³⁹⁶. Ενδιαφέρουσα, μάλιστα, είναι η επιστράτευση ενός καθαρά «μεταφυσικού» λόγου για την αιτιολόγηση της παραπάνω στάσης. «...μεταμορφωθήκανε, σαν από κατάρα ή από μαγιά, σε δαιμονισμένους ιεροκάπηλους»³⁹⁷. Παράλληλα, ειρωνεύεται τον ιστορικό οδηγό, τον Παπαρρηγόπουλο δηλαδή, για την κατηγορία που απευθύνει στο πατριαρχείο ότι μέσα σε τέσσερις αιώνες δε φρόντισε να αφομοιώσει τους Βούλγαρους, Σέρβους, Αρβανίτες και Αρμένιους³⁹⁸. ένα εγχείρημα που ο Εφταλιώτης θεωρεί ότι δεν μπορούσε να επιτευχθεί με γλώσσα την

³⁹⁰ Η πράξη αυτή θεωρείται αποτέλεσμα της διάδοσης της παιδείας, Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π. σ.241.

³⁹¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.244.

³⁹² *Νουμάς*, αρ.294, σ.2-8. Τα δύο αποσπάσματα βρίσκονται στη σ.3.

³⁹³ *Νουμάς*, αρ.294, σ.7.

³⁹⁴ *Νουμάς*, αρ.296, σ.2-4. Σε εκείνο το σημείο που θα διαφωνήσει με τον Παπαρρηγόπουλο είναι αν ο Θούριος αποτελεί δείγμα τέχνης ή όχι. Εξαιρετική σημασία για την ανάδειξη της διαφοράς στον τρόπο σκέψης σοσιαλιστών και εθνικιστών δημοτικιστών έχει η αποτίμηση του έργου του Ρήγα και ιδιαίτερα ο τονισμός της δημοκρατικής και κοινωνικής διάστασης του κηρύγματος του από τον Γ. Σκληρό και στο «Ζήτημα της Ανατολής» στο Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ.325-326 και στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*(1^η έκδ. 1919) στο Γ. Σκληρός, *Έργα*, (επιμ. Λουκάς Αξελός), 1977, σ.230-231, παρόλο που και εκείνος αναγνωρίζει ότι στις τότε συνθήκες ήταν φυσικό να επικρατήσει η ελληνική εθνική ιδέα.

³⁹⁵ *Νουμάς*, αρ.284, σ.4.

³⁹⁶ *Νουμάς*, αρ.285, σ.1-2. Η φιλοχρηματία και η φιλαρχία χαρακτηρίζουν το Πατριαρχείο· μοναδική εξαίρεση ο Κύριλλος Λούκαρις.

³⁹⁷ *Νουμάς*, αρ.284, σ.4.

³⁹⁸ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.85-88.

«Ευγενιοβουλγάρικη», αλλά μόνο με τη «δίδαχή της γλώσσας του Ελληνικού Λαού»³⁹⁹.

Εκείνο που αποτελεί το διαρκές μέλημά του είναι η αναζήτηση των στοιχείων και των ατόμων εκείνων που η δράση τους μαρτυρά το ξύπνημα της φυλής. Αρχικά θα το αναζητήσει από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα στις μεγάλες οικογένειες της Πόλης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών που θα αποτελέσουν την ανώτερη υπαλληλία του οθωμανικού κράτους και θα καταλήξει στους Φαναριώτες. Δε θα αρνηθεί την νοημοσύνη τους, δείγμα της μεγάλης φυλής στην οποία ανήκαν, αλλά θα αποτιμήσει αρνητικά την προσφορά τους στην εθνική υπόθεση⁴⁰⁰. Δεν τους χαρακτηρίζει, όπως συχνά η επίσημη ιστορία, αριστοκρατία⁴⁰¹ και προτιμάει τον όρο συντεχνία. Απαντώντας στον Παπαρρηγόπουλο⁴⁰² που εγκωμιάζει την προσφορά των Φαναριωτών γράφει: «Δεν έχει όμως και το θάρρος να μας διαλαλήση πως το ποθητό τους ελάττωμα είτανε που τα μεγάλα τους πολιτικά και διπλωματικά προσόντα τα πουλούσανε του Σουλτάνου, και μ' αυτή τους την πράξη έχαναν κάθε δικαίωμα να παρασταθούνε ασπροπρόσωποι στην εθνική τους την ιστορία»⁴⁰³.

Η μεγαλοσύνη της φυλής είναι το κομβικό σημείο της Ιστορίας του. «Το υλικό του μεγαλείου και της μεγαλουργίας ύπαρχε κ' υπάρχει ακόμα μέσα στο έθνος»⁴⁰⁴. Το Έθνος υπήρξε το ίδιο ο σωτήρας του εαυτού του. Η καθαρότητα της φυλής, που δεν αναμείχτηκε ποτέ με καμιά άλλη, η απορροφητική της δύναμη και η γλώσσα υπήρξαν οι κυριότεροι συντελεστές της αναγέννησης,

³⁹⁹ *Νουμάς*, αρ.286, σ.8.

⁴⁰⁰ *Νουμάς*, αρ.287, σ.5 και αρ.288, σ.1, όπου θα ανατρέψει τους επαίνους του ιστορικού για τον Παναγιωτάκη τον Νικούση(βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, ό.π.,σ.102-108), τον πρώτο ομογενή Μεγάλο Διερμηνέα, γιατί η εξυπνάδα που αναμφισβήτητα διέθετε ήταν «αδιάντροπη» και επειδή τελικά «η εθνική συνείδηση έλειπε, έλειπε λοιπόν και κάθε άλλη συνείδηση». Από την ίδια οπτική γωνία, της εθνικής ιστορίας και του εθνικού συμφέροντος θα κρίνει και την πολιτεία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, το 17^ο αι.(βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.108-118), *Νουμάς*, αρ.289, σ.7-8. Γενικά το μένος του εναντίον των Φαναριωτών είναι μεγάλο. Σχετικά βλ. *Νουμάς*, αρ.290,σ.2-5. Για τους Φαναριώτες σε αντιδιαστολή με τους Αρβανίτες έχει αφιερώσει ξεχωριστό άρθρο στο Νουμά, «Φαναριώτες κι Αρβανίτες», 16-11-1903, αρ.70, σ. 1-2.

⁴⁰¹ «...είδος τι πολιτικής του έθνους αριστοκρατίας» θα τους χαρακτηρίσει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.122.

⁴⁰² Απαντάει συγκεκριμένα στη διαπίστωση του Παπαρρηγόπουλου, ό.π. σ.125, «Αλλ' η δικαιοσύνη απαιτεί να ομολογήσωμεν, ότι πάντα εκείνα τα ελαττώματα, η υπεροψία, η φιλαρχία, η πτωχαλαζωνεία απαντώνται κατά το μάλλον και ήττον εις πάσας τας ανωτέρας λεγομένας κοινωνικάς τάξεις· οι δε Φαναριώται εξηγόραζον τας κακίας ταύτας δια προτερημάτων τα οποία δεν ευρίσκομεν πάντοτε εις τας τάξεις ταύτας, και όταν αύται διατελώσιν εις ευτυχεστέρας περιστάσεις».

⁴⁰³ *Νουμάς*, αρ.290, σ.4.

⁴⁰⁴ *Νουμάς*, αρ.281, σ.6.

της αφύπνισης. Η ρωμαλεότητα του γένους προβάλλει ως συνεχές και αδιάπτωτο χαρακτηριστικό από την αρχαία Ελλάδα· «Λες και ταθάνατα φυσικά και κλιματικά στοιχεία που ενωθήκανε μια φορά για να γεννήσουν και να πλάσουν την αρχαία την Ελληνική ψυχή, μαζεύτηκαν πάλε για να της δώσουν τουλάχιστο όση της χρειαζότανε δύναμη για να βασταχτή, να ξαναζήση, να ελπίση, να αγωνιστή»⁴⁰⁵. Αφύπνιση και συνέχεια⁴⁰⁶ είναι δύο έννοιες που χαρακτηρίζουν τη σκέψη των δημοτικιστών και τους βοηθούν να αντιμετωπίσουν τον «καθαρεύοντα» λόγο εντασσόμενοι πλήρως στο αντιληπτικό του σύμπαν. Ο πατριωτισμός της ελληνικής φυλής δεν είναι αποτέλεσμα των γραμμάτων και της παιδείας, αλλά «ύπαρχε πάντα»⁴⁰⁷. Η άποψη του Παπαρρηγόπουλου ότι η ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας οδήγησε στην τόνωση του εθνικού συναισθήματος⁴⁰⁸ τον βρίσκει αντίθετο. Τονίζει, μάλιστα, πως οι αγώνες των Ελλήνων μέχρι το 18^ο αιώνα «...είτανε πολύ σπάνια εθνικοί, και πολύ συχνά της ανάγκης, και μάλιστα της ιδιωτικής της ανάγκης...»⁴⁰⁹. Καθοριστικό παράγοντα, επίσης, για τη βελτίωση της εθνικής διαγωγής θεωρεί τις ευρωπαϊκές ζυμώσεις που διευκόλυναν τη μετάβαση από τις φυλές στα έθνη, καθώς και την επίδραση της Γαλλικής επανάστασης⁴¹⁰. Εκείνο που τον ενοχλεί προφανώς στη διαπίστωση του Παπαρρηγόπουλου ότι «δια της προς τον αρχαίον ελλητισμόν προσοικειώσεως, συνδυαζομένης μετά των φιλελευθέρων δοξασιών, ας ήγαγεν εις μέσον η από της Γαλλίας ορμήσασα μεγάλη των νεωτέρων πραγμάτων μεταβολή, εκρατύνθη παραδόξως το εθνικόν του ελληνικού λαού φρόνημα»⁴¹¹ είναι η ιδέα που ανυψώνει τον αρχαίο ελλητισμό σε δημιουργό του νεώτερου έθνους, παραγνωρίζοντας τη δημοτική παράδοση και γλώσσα.

Για τον Εφταλιώτη ο όρος «εθνική συνείδηση» παρόλο που έχει ιστορικές ρίζες και κραταιώθηκε με τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης δεν πρέπει να αποδοθεί «μήτε στην πολύκροτη την Ελληνική παιδεία, μήτε σε

⁴⁰⁵ *Νουμάς*, αρ.291, σ.2.

⁴⁰⁶ Για τη δυσκολία συνταιριάσματος των δύο εννοιών βλ. Α. Λιάκος, ό.π., σ.174-175.

⁴⁰⁷ *Νουμάς*, αρ.292, σ.2.

⁴⁰⁸ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.241.

⁴⁰⁹ *Νουμάς*, αρ.293, σ.5.

⁴¹⁰ *Νουμάς*, αρ.293,σ.5-6. Αξιοσημείωτο για την ιστορική του αντίληψη, που θα προσδιορίζαμε ως μεταφυσική, είναι ότι, αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα της γαλλικής επιρροής, γράφει: «Τη ζυγιάσαμε...και την κατατάξαμε πρώτη μέσα στ' αληθινά βοηθήματα που μας έφερε την εποχή εκείνη η Πρόνοια», *Νουμάς*, αρ.303, σ.2.

⁴¹¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.213.

φυσική εθνική πρόοδο⁴¹², παρά στην ανάγκη που γεννήσανε οι συφορές, και στην ελπίδα που γέννησε...η πολιτική της ρούσικης της ενέργειας»⁴¹³.

Εκείνος που, κατά τον Εφταλιώτη, ενσάρκωσε «την ιδέα της εθνικής πρωτοβουλίας»⁴¹⁴, που επέδειξε ανεξάρτητο χαρακτήρα και δίδαξε τον αληθινό πατριωτισμό ήταν ο Λάμπρος Κατσώνης. Ο Αλή-πασάς χαρακτηρίζεται «στενοκέφαλος και ποταπός»⁴¹⁵, αλλά υπήρξε η αφορμή να αναδειχτούν οι Σουλιώτες «η μεγαλύτερη φυλή που φάνηκε στον τόπο ύστερ' από τους Σπαρτιάτες»⁴¹⁶.

Για τον Παπαρρηγόπουλο η επανάσταση του 1821 είναι «αποτέλεσμα αναπόδραστον όλων των προηγουμένων περιστάσεων, πόθων και ενεργειών του έθνους»⁴¹⁷. Ο Εφταλιώτης δε θα διαφωνήσει στην ουσία αυτής της ιδέας, αλλά τονίζει πως οι περισσότεροι από τους αγώνες εκείνους ήταν «αντεθνικοί»⁴¹⁸ και μόνο στις αρχές του 18^{ου} αιώνα έχουμε την αρχή της εθνικής συνειδητοποίησης στους κόλπους της Κλεφτουριάς. Ο Λάμπρος Κατσώνης και οι Σουλιώτες εξέφρασαν κατά τον Εφταλιώτη «τα ηρωικότερα ψυχόρμητα της φυλής», θεμελίωσαν τον «αυτότελο και ανεξάρτητο Ελληνισμό μέσα στη ρωμαϊκή ψυχή» και γονιμοποίησαν και τον έξω Ελληνισμό που εμφορούνταν από τις ιδέες του νεώτερου πολιτισμού, αλλά αποπροσανατολιζόταν από το δασκαλισμό. Η Φιλική Εταιρία θα φέρει την *ένωση* και θα ολοκληρώσει το έργο⁴¹⁹.

Εκείνο που απομένει για να ολοκληρώσει το σχήμα του και να υπηρετήσει τους στόχους του Δημοτικισμού είναι η αναφορά στα υλικά, κοινωνικά, ηθικά και νοητικά κεφάλαια που κατείχε το έθνος τη στιγμή του Αγώνα.

Εξετάζονται πρώτα οι κοινότητες στη στεριά και τη θάλασσα, αφού θεωρείται ότι τον κοινοτικό οργανισμό «...τονέ βρίσκουμε κάμποσο βαθιά

⁴¹² Προφανώς αυτή η διαπίστωσή του αντιφάσκει με την προηγούμενη για τα προαιώνια χαρακτηριστικά της φυλής, τα οποία την έσωσαν τελικά.

⁴¹³ *Νουμάς*, αρ.295, σ.2. Στη συνύπαρξη της γενικής αναγέννησης που προκάλεσε η γαλλική Επανάσταση και στο αβάσταχτο βάρος της τυραννίας θα αποδώσει «ένα είδος εθνική συνείδηση και φιλοτιμία» που υπήρχε λίγα χρόνια πριν από την Επανάσταση, ό.π., αρ.298, σ.2.

⁴¹⁴ *Νουμάς*, αρ.295, σ.5.

⁴¹⁵ *Νουμάς*, αρ.296, σ.5-6, βλ. αντίθετη άποψη που αναπτύσσει ο Σκληρός στα «Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού», ό.π., σ.225-228.

⁴¹⁶ *Νουμάς*, αρ.296, σ.6 και αρ.297, σ.2-5.

⁴¹⁷ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.298.

⁴¹⁸ *Νουμάς*, αρ.298, σ.5.

⁴¹⁹ *Νουμάς*, αρ.298, σ.5-6.

ριζωμένο μέσα στο είναι μας»⁴²⁰. Η εμπορική, όμως, επιτυχία και ο πλούτος των κοινοτήτων, που οφείλεται στο ότι «Όλα συντροφικά, όλα κανονισμένα με τους πιο πραχτικούς σοσιαλιστικούς όρους, επειδή ο καθένας άφινε τα κεφάλαιά του στην κοινή βιομηχανία, κι ανάλογα κέρδιζε, με περιορισμούς, όμως, για να μην παρακερδίζουν οι πλούσιοι»,⁴²¹ δεν μπορούν να εξασφαλίσουν επιτυχή διακυβέρνηση. Οι Κοινότητες, μάλιστα, αποτελούν εμπόδιο για την εθνική ενότητα· «...το παμπάλαιο φυσικό της φυλής, να μοιράζεται δηλαδή σε κοινοτικά κέντρα ανεξάρτητα τόνα από τάλλο, σε ολιγαρχικές να πούμε δημοκρατούλες, έπαιρνε τέτοιο δρόμο αυτούς τους καιρούς, που α δεν άλλαζε την όψη της ρωμιοσύνης η ενωτική επιρροή του νέου πολιτισμού και της Φιλικής Εταιρίας, θα είχαμε ίσως ως τα σήμερα αρίθμητες τέτοιες Κοινότητες...είδος ουδέτερη ύπαρξη, μήτε Κόλαση μήτε Παράδεισο, και το χειρότερο, μήτε Έθνος»⁴²². Η προσφορά των κοινοτήτων ήταν ότι αποτέλεσαν την πνευματική κιβωτό της φυλής, αφού διαφύλαξαν τη γλώσσα, τα ήθη, τη θρησκεία, μ' ένα λόγο την Παράδοση· σημείο που τον ενδιαφέρει περισσότερο, αφού τον οδηγεί στα νοητικά και ηθικά κεφάλαια του Ελληνισμού, πεδίο όπου θα διατυπωθούν και οι ουσιωδέστερες διαφωνίες του με τον Παπαρρηγόπουλο, τον οποίο αντιμετωπίζει ως τυπικό εκπρόσωπο των «καθαρολόγων».

Ο Εφταλιώτης δεν θα κάνει τίποτε άλλο σ' αυτό το σημείο παρά να επαναδιατυπώσει το λογοτεχνικό κανόνα των δημοτικιστών⁴²³, διαβάζοντας ξανά το Κεφάλαιο Ζ' «Οργάνωσις του νέου ελληνισμού. Διανοητικός βίος. Δημοσία παιδείυσις»⁴²⁴ από την ιστορία του Παπαρρηγόπουλου, στον οποίο

⁴²⁰ *Νουμάς*, αρ.299, σ.2. Με τις κοινότητες και τη ναυτιλία θα ασχοληθεί γενικά στο φύλλο, 299, σ.2-6.

⁴²¹ *Νουμάς*, αρ.299,σ.4.

⁴²² *Νουμάς*, αρ. 300,σ. 4. Αντίθετα, υπέρ των κοινοτήτων θα συνηγορήσουν ο Ίων Δραγούμης και ο Γ. Χατζής. Σε άρθρα τους στο Νουμά θα τονίσουν και αυτοί τη σύνδεση της ελληνικής φυλής με τον κοινοτικό τρόπο διακυβέρνησης και θα εκφράσουν την αντίθεσή τους με το συγκεντρωτικό σύστημα που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα επί Όθωνα. βλ. Ίων ο Σκληρός, «Ο Νόμος πλακώνει έναν Ελληνικότατο ανθό», *Νουμάς*, 2-4-1906, φ.192, σ.1-3, Γ. Χατζής, «Οι Κοινότητες», *Νουμάς*, φ.306-315, από 24-8-1908 έως 16-10-1908 και Ίδας «Στρατός και άλλα», *Νουμάς*, 11-10-1909, φ.361, σ.7-9, όπου τονίζει τη σημασία της ανάθεσης εξουσιών στην τοπική αυτοδιοίκηση και της διατήρησης των κοινοτήτων στις αλύτρωτες περιοχές. Ο Σκληρός, επίσης, θα επιτεθεί στον Καποδίστρια, επειδή κατάργησε το φιλελεύθερο σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης· «...το Παλλάδιο αυτό του έθνους μας, που το σεβάστηκαν τόσοι αιώνες και που βάσταξε ξυπνό το αστικό πνεύμα της φυλής και στις πιο σκοτεινές στιγμές της τουρκικής δουλείας», *Σύγχρονα Προβλήματα...*, ό.π., σ.258.

⁴²³ *Νουμάς*, αρ.301, σ.2-7 και αρ.302, σ.2-3. βλ. επίσης με ποιο τρόπο οι δημοτικιστές, παρόλο που έδωσαν έμφαση στο παρόν αιχμαλωτίστηκαν στο παρελθόν, αφού θεμελίωσαν το αίσθημα της καταγωγής και της συνέχειας, το εθνιστικό τους σύμπαν δηλαδή, σε μια σειρά γραπτά κείμενα, ένα corpus που θα ανέτρεπε τα επιχειρήματα των καθαρολόγων στο D. Tziouvas, ό.π., σ.208-220.

⁴²⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.191-213.

αναγνωρίζει κάποια μετριοπάθεια έναντι των υπολοίπων, αφού δε διστάζει να παραδεχτεί την αξία του Σολωμού και των κλέφτικων δημοτικών τραγουδιών.

Η φιλολογία (όρος που χρησιμοποιεί αντί για τον όρο λογοτεχνία) τον ενδιαφέρει από εθνική σκοπιά, γιατί δεν υπάρχει λαός χωρίς λογοτεχνική παραγωγή και γιατί «...ξετάζουμε αυτά τα στραγγίσματα της εθνικής ψυχής...και μ' αυτόν τον τρόπο διαβάζουμε την ψυχή τους»⁴²⁵.

Ο λογοτεχνικός κανόνας για τον Εφταλιώτη περιλαμβάνει τον Ερωτόκριτο, τα δημοτικά τραγούδια και το Σολωμό. Μ' ένα λόγο σχεδόν εκκλησιαστικό ο Εφταλιώτης γράφει: «Ο Τεχνίτης, που πάει να πη ο *Προφήτης* ενός λαού, δηλαδή ο Κορνάρος, έπειτα ο Γαλαξίας των αριθμητων ανώνυμων που μας χάρισαν τα Τραγούδια, τέλος ο Σολωμός, αυτοί όλοι πήγαν στην εθνική τη γλώσσα να τελέσουν τον ιερό τους σκοπό, να θρέψουνε δηλαδή το Έθνος με την ψυχή τους, που κι αυτή πάλε από την εθνική την ψυχή μάζευε και τρυγούσε. Τι συνέβηκε το λοιπόν; Συνέβηκε, πρώτο, να συστηθούνε δυο στρώματα μέσα στο Έθνος. Ένα λαϊκό και παραγωγικό, ένα δασκαλίσιο και στείρο»⁴²⁶. Το τελευταίο σχήμα τον βοηθάει να τεκμηριώσει τη λογοτεχνική αξία των δημοτικών τραγουδιών, βασιζόμενος στην αντίθεση ομιλίας και γραπτού λόγου και προκρίνοντας την προφορικότητα ως την απαρχή των γλωσσών «...όλες οι γλώσσες λαληθήκανε και τραγουδηθήκανε πρώτα...»⁴²⁷. Μ' αυτό τον τρόπο τα δημοτικά τραγούδια εξασφαλίζουν τη συνέχεια με το παρελθόν: «Τίποτις που τραγουδήθηκε ή γράφτηκε στο νεώτερο κόσμο δε συγγενεύει τόσο στενά με την αρχαία την τέχνη όσο αυτά τα Τραγούδια»⁴²⁸. Στο ίδιο πλαίσιο κινούμενος θα διαφωνήσει με την άποψη του Παπαρρηγόπουλου ότι ο νέος Ελληνισμός αν και δεν δημιούργησε λογοτεχνία ανώτερη από τη δημώδη «εκανόνισε, κατά το μάλλον ή ήττον, την λαλουμένην και γραφομένην γλώσσαν...»⁴²⁹ με τον

⁴²⁵ *Νουμάς*, αρ.301, σ.2. Για τη συσχέτιση θεολογικού και εθνιστικού λόγου και για το ρόλο της «εθνικής ψυχής» που παίζει το ρόλο του θεού βλ. D. Tziouvas, ό.π., σ.209.

⁴²⁶ *Νουμάς*, αρ.301, σ.5. βλ. και άποψη Δραγούμη για τις δυο παραδόσεις που συνυπάρχουν στον ελλητισμό: μια σχολαστική, φορέας της οποίας είναι το Κράτος, η εκκλησία και οι λόγιοι και μια λαϊκή δημοτική, φορέας της οποίας είναι ο αγράμματος λαός στα έργα Ίων Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Αθήνα 1926(α' έκδοση 1911), σ.21-22 και *Ελληνικός Πολιτισμός*, Αθήνα 1927(α' έκδ. 1913), σ.189-192.

⁴²⁷ *Νουμάς*, αρ.301, σ.5. Για το πώς ο εθνισμός θεμελίωσε στην προφορικότητα των δημοτικών τραγουδιών και στην εσωτερικότητα του ήχου την οργανική δομή του έθνους βλ. D. Tziouvas, ό.π., σ.232-234.

⁴²⁸ *Νουμάς*, αρ.301, σ.6.

⁴²⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π.,σ.211.

Κοραή. Για τον Εφταλιώτη η λαλούμενη δεν άλλαξε και η θεωρία για τη φτώχεια της σε επιστημονικούς ή φιλοσοφικούς όρους είναι ανυπόστατη, αφού και η δημοτική μπορεί να δανείζεται από παλιότερους τύπους της γλώσσας «επειδή ζωντανεύει τη νεκρή τη λέξη με δικούς της τύπους»⁴³⁰.

Τελειώνει επαναλαμβάνοντας τη διαπίστωση ότι ο λαός διασώθηκε χωρίς να έχει φωτισμένους οδηγούς μόνο χάρη στα «αθάνατα χαρακτηριστικά της φυλής»⁴³¹. Δύο είναι οι φοβερές εθνικές αρρώστιες που ακόμα και τη στιγμή που μιλάει ταλανίζουν τον ελληνισμό: «ο δασκαλισμός κ' ελπίδα της ξένης βοήθειας». Η τελευταία ερώτηση «Θα κατορθωθεί άραγες η πολιτική η ένωση της φυλής...;» θα αποτελέσει το επιστέγασμα του εθνικού προγράμματος των δημοτικισμών, το οποίο μπορεί να πραγματωθεί με τη μελέτη της Εθνικής Ιστορίας: «Σα μελετήση και νοιώση ο Ελληνικός ο Λαός ποια είναι η δύναμή του και ποια η αδυναμία του, τότες θάχη δικαίωμα να ελπίζη πως ίσως αληθέψουνε μια μέρα ταγαπημένα του όνειρα».

Ο Εφταλιώτης δε διαφωνεί επί της ουσίας με τον Παπαρρηγόπουλο, αφού αποδέχεται το χρόνο από την Άλωση μέχρι το 1821 ως προπαρασκευαστικό της εθνικής αναγέννησης. Η επιχειρηματολογία του, όμως, επιφέρει ρωγμές στην κυρίαρχη ιστορική αντίληψη. Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε την αντίθεσή του σε τρία σημεία:

A. Η εχθρότητα προς τη Δύση αντανακλά τη μετάβαση των δημοτικιστών από το ιδεώδες του ελληνικού Διαφωτισμού, που συνοψίζεται στο δίπτυχο: Δύση και αρχαία Ελλάδα, στην καλλιέργεια της ιδέας για την ανωτερότητα του Βυζαντίου και της λαϊκής κουλτούρας⁴³², καθώς και την προσπάθεια καλλιέργειας μιας λογοτεχνίας «εθνικής», καθαρής από ξένες επιδράσεις⁴³³.

B. Όλη η πορεία από την Άλωση έως και τον 18^ο αιώνα χαρακτηρίζεται αντεθνική, αφού κυριαρχούν οι συναλλαγές με τον κατακτητή, η επιδίωξη προσωπικών κερδών και η παντελής απουσία εθνικής συνείδησης. Η αποφυγή, όμως, οποιασδήποτε ωραιοποίησης του παρελθόντος δεν θα τον

⁴³⁰ Νουμάς, αρ.301, σ.7.

⁴³¹ Νουμάς, αρ.304, σ.6.

⁴³² «...εξέγερση εναντίον μιας εικόνας του εθνικού εαυτού η οποία είχε επιβληθεί και υιοθετηθεί από την ευρωπαϊκή κουλτούρα», θα χαρακτηρίσει την ένταξη της βυζαντινής ιστορίας στο σώμα της εθνικής ιστορίας ο Α. Λιάκος, ό.π., σ.180-181.

⁴³³ Για την αντιμετώπιση της Ευρώπης από τους δημοτικιστές και για τη σύγκρουση ελληνοκεντρικών και ευρωπαϊστών στη λογοτεχνία βλ. D. Tziouvas, ό.π., σ.293-322.

απομακρύνει από τους κανόνες της «εθνικής ανάγνωσης» της ιστορίας, στην οποία συνυπάρχουν ετερόκλητα στοιχεία, όπως η ανάπτυξη εθνικής συνείδησης υπό την επίδραση των φιλελεύθερων ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης, η προνοιακή αντίληψη της ιστορίας και ο φυλετικός προορισμός⁴³⁴. Η υποταγή της ιστορίας σε εθνικές σκοπιμότητες πιθανότατα οφείλεται στην προσπάθειά του να αποσείσει τις κατηγορίες που εκτόξευαν οι καθαρολόγοι εναντίον των δημοτικιστών για αντεθνισμό. Από την άλλη, όμως, ο Εφταλιώτης δεν θα μπορούσε να ξεφύγει από το γεγονός ότι ο λόγος που ανέπτυξαν οι δημοτικιστές για τη γλώσσα ήταν κατεξοχήν εθνικός⁴³⁵.

Γ. Η πιο ουσιώδης αντίρρηση αφορά το ερώτημα ποια γλώσσα είναι η κατάλληλη να αναγορευτεί σε εθνική και ποια έργα αποτελούν το υπόδειγμα για την εθνική λογοτεχνία. Η συμβολή της κλασικής παιδείας απορρίπτεται και προκρίνεται άλλος κανόνας.

Για τον Εφταλιώτη, επομένως, εκτός από τις ουσιώδεις αντιρρήσεις του για τη γλώσσα, υπάρχει ένα πρότυπο εθνικής συμπεριφοράς που απορρέει από τα αναλλοίωτα χαρακτηριστικά της φυλής και ανταποκρίνεται σ' έναν εθνικό προορισμό. Η ιστορική του απόπειρα υποτάσσεται σ' αυτό το πρότυπο και υπηρετεί το σχήμα της εθνικής αφύπνισης που λαμβάνει χώρα σ' ένα χρονικό συνεχές⁴³⁶. Λόγω αυτού μπορούν να συνυπάρχουν στην ιστορική του

⁴³⁴ Η ιστορία ταυτίζεται με την αποστολή του έθνους και η Θεία Πρόνοια την εννοημάτωνει, βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ.178.

⁴³⁵ D. Tziouvas, *ό.π.*, σ.90-91. «language is a more suitable code to demonstrate the continuity and historicity of a nation, since the qualities of the language can be transferred easily to its speaking subject(i.e. the nation)» και σχολιάζοντας την άποψη του Ψυχάρη από τα «Ρόδα και Μήλα» ότι «...Η γλώσσα μας η εθνική μας φύλαξε πιστά όλα μας τα περασμένα. Μας φύλαξε τον εθνισμό μας, αφού μόνη της αυτή μας συνεδένει με τους προγόνους» γράφει «Language here is treated as a Ding-an-sich, as a substantial medium which interposes itself between man and the nation's historical past». Η ιδέα ότι στη γλώσσα αποτυπώνεται η μοναδικότητα του κάθε έθνους, γι' αυτό και είναι το πιο σπουδαίο κριτήριο της ύπαρξης του ανήκει στον Herder, βλ. E. Kedourie, *Nationalism*, 1978(α' έκδ. 1960), σ.62-64 και D. Tziouvas, *ό.π.*, σ.98.

⁴³⁶ βλ. και Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ.180 και 183, όπου η ένταξη του Βυζαντίου στην εθνική ιστορία αποτελεί την άρση της σύγκρουσης μεταξύ των εννοιών της «αναβίωσης» και της «συνέχειας», αφού εκτός του ότι συμπληρώνονται τα «κενά», το Βυζάντιο προβάλλει και ως ο χώρος καταγωγής του νέου ελληνισμού. Για να αναγνώσουμε καλύτερα τον εθνικισμό του Εφταλιώτη θα μας χρησίμευε ο διαχωρισμός που κάνει ο Anthony Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Οδυσσέας 2000, σ.23-32 και 121-123, σε Εδαφικούς εθνικισμούς που προκύπτουν από τα «έθνη του πολίτη» και τους εθνοτικούς εθνικισμούς που προκύπτουν από τα «εθνοτικά – γενεαλογικά μοντέλα». Οι εθνικισμοί του δεύτερου τύπου δίνουν μεγάλη σημασία στην έννοια της καταγωγής και στη γλώσσα, καθώς και στο λαό ως φορέα της παράδοσης. Οι διανοούμενοι σ' αυτό το μοντέλο, *ό.π.*, σ.97-103, εφοδιάζουν το έθνος με ιστορία και μάλιστα αξιοποιούν ιδιαίτερα μια χρυσή εποχή: «...είναι απαραίτητη και η ενίσχυση της εγχώριας εθνοτικής βάσης με τη βοήθεια μιας εκστρατείας που αποσκοπεί στην εξοικείωση των νέων γενεών με την εκ νέου ανακαλυφθείσα εθνοτική ιστορία και την αναγεννημένη γλώσσα της κοινότητας και την κοινωνικοποίησή τους μέσα από αυτή. Στο πλαίσιο αυτών των διαδικασιών σφυρηλατούνται νέοι αυτοπροσδιορισμοί της κοινότητας – προσκρούοντας συχνά στην αντίσταση των θεματοφυλάκων των

κατασκευή ο θεολογικός λόγος, η Πρόνοια ως κινητήρια δύναμη της Ιστορίας, η έννοια του «προορισμού» της φυλής, μαζί με την έννοια του λαού και του λαϊκού δυναμισμού⁴³⁷. ένας λόγος μεταφυσικός, εμπλουτισμένος με νεωτερικά στοιχεία (γλώσσα, λαός, γαλλική επανάσταση).

Μεταφυσικά θεμελιωμένη⁴³⁸, όμως, θα παραμείνει η εθνική ιστοριογραφία, ακόμα και στις σοσιαλιστικές της εκδοχές. Ο Γ. Σκληρός παρόλο που θα προκρίνει τη διαλεκτική μέθοδο εξήγησης των κοινωνικών φαινομένων⁴³⁹ έναντι της μεταφυσικής, «Οι “μεταφυσικοί” παίρνοντας ως τελευταία αιτία των φαινομένων την “ανεξάρτητον θέλησιν” των ανθρώπων αναγκάζονται να βλέπουν τον κόσμο μάλλον με ιδεαλιστικά μάτια»,⁴⁴⁰ τελικά θα αντιμετωπίσει το κοινωνικό ζήτημα ως ιδεολογικό⁴⁴¹. Στα δε *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* θα εντάξει ανάμεσα στους ουσιώδεις παράγοντες της κοινωνικής ζωής και το φυλετικό, με τον οποίο θα επιχειρήσει να εξηγήσει πλευρές της ελληνικής ιστορίας⁴⁴². σ’ αυτόν μάλιστα θα αποδώσει και την περιορισμένη απήχηση του δημοτικισμού «Και τούτο γιατί οι δημοτικισταί με όλη τους την επαναστατική ιδιοσυγκρασία είχαν ωστόσο τα φυλετικά μας ελαττώματα του ατομικισμού, της μικρολογίας και της ανικανότητος ομαδικής διοργανωτικής εργασίας...»⁴⁴³.

Ο Γληνός, επίσης, αργότερα, στο άρθρο του «Η κρίση του δημοτικισμού»⁴⁴⁴, επιδιώκοντας να θεμελιώσει την καθολική αναμορφωτική δύναμη του δημοτικισμού θα γράψει· «...το σταμάτημα του δημοτικισμού μόνο στη γλωσσική αλλαγή είναι αδιανόητο. Αν ο Ελληνισμός έχει ζωή, ή θα είναι ο δημοτικισμός κάτι πέραν από τη μορφική αυτή μεταβολή, αλλαγή ουσίας, ιδεών, επιστήμης, πνευματικού κόσμου, αξιών πολιτισμού, ή όλα (και αυτή η

παλαιότερων εθνο-θρησκευτικών αυτοπροσδιορισμών...», ό.π., σ.103. Ο Λιάκος, τελικά, θα εντάξει τις θεωρίες της εθνικής αφύπνισης στα στοιχεία συγκρότησης του έθνους, επιχειρώντας μια συγχώνευση των δυο θεωριών, ό.π., σ.172-173.

⁴³⁷ Α. Λιάκος, ό.π., σ.181.

⁴³⁸ Α. Λιάκος, ό.π., σ.185.

⁴³⁹ Γ. Σκληρός, «Στους δημοτικιστάς», *Νουμάς*, 4-11-1907 στο Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ.40-50.

⁴⁴⁰ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, ό.π., σ.42.

⁴⁴¹ Χ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, τ. Α1, σ.16.

⁴⁴² Γ. Σκληρός, *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*, ό.π., σ.178-179, 199-211, 278, 280-281, 352-354.

⁴⁴³ Γ. Σκληρός, *Τα Σύγχρονα...*, ό.π., σ.294-295.

⁴⁴⁴ *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου(ΔΕΟ)*, τ. ΙΙ, 1923-1924, σ.3-45.

γλωσσική μεταβολή) θα γίνουν μισά, άτελα, φτωχά, ανατολίτικα, γιατί η ζωτική δύναμη του Ελληνισμού, η βιολογική του αξία θα είναι μειωμένη»⁴⁴⁵.

Τα «Ιστορικά Ξεγυμνώματα», παρά τον προκλητικό τίτλο τους, όχι μόνο δεν ανατρέπουν το τρίσημο σχήμα της ιστορίας του Παπαρρηγόπουλου⁴⁴⁶, αλλά το ενισχύουν περισσότερο, παρόλο που η άρνησή τους να δεχτούν την εθνική προσφορά ορισμένων ατόμων ή ομάδων μπορεί επιφανειακά να θεωρηθεί ότι διασπά την ενότητα της εθνικής ιστορίας. Η αλήθεια της άποψης ότι το κύριο μέλημα των δημοτικιστών ήταν η «...μεταμόρφωση του ρεπερτορίου της εθνικής ταυτότητας μέσω της λογοτεχνίας και της γλωσσικής μεταρρύθμισης και όχι μέσω της ιστορικής γραφής»⁴⁴⁷, δεν ακυρώνει την προσπάθεια του Εφταλιώτη να αναμετρηθεί με την εθνική ιστορία, αν και δεν κατάφερε να ξεφύγει από την κυρίαρχη γραμμή της εθνικής ιστοριογραφίας. Πιθανόν γιατί δεν ήταν αυτός ο σκοπός του, αλλά τον ενδιέφερε μόνο η ιστορική δικαίωση της δημοτικής και η επιβολή της ως εθνικής γλώσσας.

4.III. Κοινωνικά στερεότυπα και θέση δημοτικιστών

Ο Ψυχάρης το δήλωσε πολλές φορές, αρχής γενομένης από *Το Ταξίδι μου*. «Δική μου γλώσσα δεν έχω και δεν έφτιασα γλώσσα, γιατί πλάστης δεν είμαι. Γράφω την κοινή γλώσσα του λαού»⁴⁴⁸. Ο λαός – έθνος είναι, λοιπόν, για τους δημοτικιστές ο δημιουργός της γλώσσας, γι' αυτό και η ομιλία προηγείται της γραπτής μορφής και αποτελεί την αυθεντική και άμεση έκφραση της εθνικής ψυχής⁴⁴⁹. Δεν αρνούνται, βέβαια, την άποψη ότι οι

⁴⁴⁵ ΔΕΟ, ό.π., σ.34.

⁴⁴⁶ Η εμμονή των δημοτικιστών στο Βυζάντιο δεν μπορεί να αγνοήσει την προσφορά του Παπαρρηγόπουλου στην ένταξη της βυζαντινής ιστορίας στην εθνική ιστοριογραφία, βλ. R. Argyropoulos, ό.π., σ.39-40.

⁴⁴⁷ Α. Λιάκος, ό.π., σ.192.

⁴⁴⁸ Γ. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ.8.

⁴⁴⁹ D. Tziovas, *The nationalism of the Demoticists and its impact on their literary theory (1888-1930)*, Amsterdam 1986, σ. 100-104, όπου αποδεικνύεται μέσα από το λόγο των δημοτικιστών ότι ο λαός-έθνος θεωρείται ο δημιουργός της γλώσσας, αντίθετα από τους καθαρολόγους που θεωρούσαν την πολυμαθή elite δημιουργό και φύλακα της γλώσσας και προέκριναν την προτεραιότητα της γραπτής. Ανιχνεύονται, επίσης, οι επιδράσεις που άσκησαν στη σκέψη των δημοτικιστών οι Wilhelm von Humboldt και Herder.

Ο ίδιος ο Ψυχάρης θα γράψει «Το να γράφουμε, δεν είναι γλώσσα· γλώσσα λέγεται το να μιλούμε. Γλώσσα είναι η λαλιά· εθνική γλώσσα δεν μπορεί νάναι παρά ο τύπος της εθνικής λαλιάς, ο τύπος που λέει το έθνος», *Νουμάς*, 24-4-1905, αρ.145, σ.1-3, «Τι λέγεται γλώσσα». Το απόσπασμα σ.2.

Ο Πάλλης, επίσης, σε γράμμα που θα στείλει στη Σηροτροφική επιτροπή, *Νουμάς*, 22-1-1906, αρ.182, σ.1, θα γράψει «Έπειτα να σας πω την αλήθεια, το θεωρώ ιεροσυλία να καταστρέψουμε των χωρικών

λογοτέχνες και οι λόγιοι γενικότερα είναι αυτοί που θα καλλιεργήσουν τη γλώσσα· «Από τους πεζογράφους, από τους ποιητάδες, από τους συγγραφιάδες μ' ένα λόγο καλλιεργήθηκε παντού κάθε γλώσσα φιλολογική»⁴⁵⁰. Αλλά, εφόσον δημιουργός είναι ολόκληρο το έθνος δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ μορφωμένων και αμόρφωτων⁴⁵¹. Άποψη που θα διακηρύξει και η εταιρεία «Εθνική Γλώσσα» το 1905· «Ενωμένο είνε το έθνος μόνον όταν έχη μια γλώσσα που τη νοιώθει. Ενωμένο δεν είνε άμα το διαιρούν σε γραμματισμένους και αγράμματους. Ενωμένο θα ήνε άμα ο λαός αναιβή στους λογίους κι' εκείνοι καταιβούν στο λαό»⁴⁵². Παράλληλα, με το να εγγράφεται η ιδιαιτερότητα, αλλά και η εθνική ουσία της γλώσσας στην ομιλούσα μορφή της, δίνεται έμφαση στο γλωσσικό παρόν· η γλώσσα τοποθετείται εντός του χρόνου, αποκτά ιστορική υπόσταση και παύει να είναι η α-χρονική και α-ιστορική σύλληψη των καθαρολόγων.

Σ' αυτό το πλαίσιο θα αναδειχτεί η έμφυλη διάσταση του λόγου περί γλώσσας. Το μητρικό σύμπαν προβάλλει ως εντελής κόσμος που περιλαμβάνει την πρωτογενή τροφή, υλική -γάλα- και πνευματική -γλώσσα- «Ομιλουμένη είνε μόνον η μητρική. Κι αυτή πρέπει νάναη η γραπτή μας γλώσσα, αυτή που βυζάξαμε απ' τον κόρφο της μάννας»⁴⁵³. Γλώσσα και μάνα ταυτίζονται μέσα στο φυσικό σύμπαν και προικοδοτούνται με δυνάμεις υπερφυσικές που μπορούν να μεταλλάξουν και καθαρά κοινωνικούς θεσμούς, όπως είναι το σχολείο· «...να επιστεύσουν τον ερχομό της ευλογημένης ώρας που το Σκολιό, το άσωτο παιδί, θα γυρίση στην αγκαλιά της Μητρικής γλώσσας και θα βυζάξη, με το γάλα της μάννας του, την αγάπη του τόπου του και την πνευματική ρώμη»⁴⁵⁴. Τα πάντα εκπορεύονται από τη γυναίκα που συμπυκνώνει και εγγυάται την εθνική υπόσταση· «Μήπως το έθνος δεν είναι η γυναίκα, αφού η γυναίκα είναι μάνα; Η γυναίκα, που πλουτίζει το έθνος με το παιδί της, πλουτίζει με την καρδιά της, πλουτίζει με τη γλώσσα της και το παιδί. Εσείς είστε οι αληθινές οι ψυχοπλάστρες. Πρέπει εσείς να μας

τη γλώσσα, που είναι η μόνη σεβαστή κι' εθνική μας, και δεν επιθυμώ να γίνω βοηθός τέτιας καταστροφής».

⁴⁵⁰ Γ. Ψυχάρης, «Απολογία», *Νουμάς*, 1-1-1906, αρ. 179, σ.9.

⁴⁵¹ D. Tziouvas, ό.π., σ. 104.

⁴⁵² *Η Εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα» προς το Ελληνικό Έθνος*, 1905, σ. 12.

⁴⁵³ Απόσπασμα από την προκήρυξη της εταιρείας «Η Εθνική Γλώσσα», 1905. Το δανείζομαι από την «Απολογία» του Ψυχάρη, *Νουμάς*, 1-1-1906, αρ.179, σ.9.

⁴⁵⁴ Στ. Ραμάς, «Οι Μαλλιαροί», *Νουμάς*, 7-3-1904, αρ.86, σ.1-3. Τα απόσπασμα βρίσκεται στη σ.2.

διαβάζετε, για να μάθουνε κατόπι και τα παιδιά τον άγιο το σκοπό που κυνηγούμε, την εθνική μας την Ιδέα»⁴⁵⁵. Ποια γυναίκα, όμως, είναι άξια να διασώσει τη ζωντανή γλώσσα και το έθνος; Ο Ψυχάρης πιστεύει ότι «Η γυναίκα θέλει αφέλεια κι απλότητα· αφτά είναι ταληθινά της στολίδια. Η δασκάλισα δεν μπορεί νάχη, ό τι κι αν κάμη, της αγράμματης τη νοστιμάδα. Μια χωρική, με τη φυσική της χάρη, πάντα πιώτερο θα σε μαγέψη παρά η πολίτισσα που κορακίζει»⁴⁵⁶. Η γυναίκα, δηλαδή, ταυτίζεται περισσότερο με τις μυστηριακές και ά-λογες δυνάμεις της φύσης και αν παραμείνει ανέγγιχτη από τη διαβρωτική επίδραση της κοινωνίας και της παιδείας μπορεί να επιτελέσει το σκοπό της. Παράλληλα, όμως, ο Ψυχάρης διαβλέπει ότι αν δεν αλλάξει η κοινωνικά προσδιορισμένη θέση της γυναίκας τίποτα δεν θα επιτευχθεί· «Η γυναίκα δεν έχει τη θέση που της πρέπει ούτε στην κοινωνία, ούτε στη φαμελιά της. Πιο αναπτυγμένη στην Ελλάδα, πιο καλλιεργημένη από τον άντρα, τη βλέπουμε ως τόσο σα νάναι λιγάκι σκλάβα του αντρός...Εκείνοι που σκλαβώνουνε τη γυναίκα, σκλαβώνουνε την Ιδέα. Συντρόφισσα είναι του αντρός· δεν τον ακλουθάει, πλάγι του βαδίζει· μπορεί πολλές φορές και να τον ξεπερνά. Τα μεγάλα τα κατορθώματα δε γίνονται στον κόσμο δίχως τη συνέργεια, δίχως της Γυναικός την αγάπη»⁴⁵⁷. Ο Α. Πάλλης, πολύ αργότερα, το 1923 θεωρούσε αυτές τις απόψεις πρόωρες, αλλά συνάμα επικίνδυνες για την καθαρότητα της αστικής τάξης και απειλητικές για την πολιτική της κυριαρχία· «Για τούτο εγώ φρονώ, κυρίες μου, πως όλες οι καινούργιες ιδέες σας περί χειραφέτηση, ανώτερη μόρφωση και καθεξής είναι πρόωρες. Αφτές βρίσκονται περί το Ωμέγα του πολιτισμού, και εγώ λέω καλύτερα ας καταπιαστούμε πρώτα την Άρφα. Και οι ιδέες αφτές δεν είναι παρά ξενομαϊμουδισμός. Επικίντunos, όμως, γιατί θα πάρουν και όλες οι Μενιδιάτισσες ψήφο. Μας φτάνουνε δα οι Μενιδιάτες»⁴⁵⁸.

⁴⁵⁵ Γ. Ψυχάρης, «Αφιερωτικό γράμμα»: Πρόλογος στο ρομάντσο «Τα δυο αδέρφια», *Νουμάς*, 4-1-1904, αρ.77, σ.7-12.

⁴⁵⁶ Γ. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, ό.π., σ.239.

⁴⁵⁷ Γ. Ψυχάρης, «Αφιερωτικό γράμμα», *συνέχεια*, ό.π., 11-1-1904, αρ.78, σ.5-8. Όταν ο Ψυχάρης μιλάει για τη θέση της γυναίκας, προφανώς εννοεί τις γυναίκες της τάξης του. Σε γράμμα του στον Εφταλιώτη στις 2 του Σταβρού 1900, *Αλληλογραφία Ι*, σ.302-303 θα γράψει με αφορμή τον έρωτα μιας δούλας του για τον Εφταλιώτη, παραμένοντας δέσμιος των αστικών του καταβολών· «Ποτέ μου ακόμα δεν κατάλαβα τόσο στα γερά πως τα δουλικά τα καημένα έχουνε και τούτα μια ψυχή. Κι αφτά σαν κ' εμάς». Και λίγο παρακάτω προβληματισμένος από την αποκάλυψη αναρωτιέται· «...γιατί μαθές όλοι οι άνθρωποι μήπως δεν είναι το ίδιο;».

⁴⁵⁸ Α. Πάλλης, *Μπροσός*, Αθήνα 1975(1^η έκδ. 1923), σ.83-84.

Ο Πέτρος Βλαστός συμφωνεί με τον Ψυχάρη ότι η γυναίκα-φύση, η ακατέργαστη, μπορεί να υποδείξει τη σωστή γλώσσα: «Η γυναίκα, η αδασκάλεφτη, η αμόλεφτη κι ασκλάβωτη από μάθηση, είναι ο κριτής της γλωσσικής αξίας»⁴⁵⁹. Όταν, όμως, αντιμετωπίζει το θέμα στην κοινωνική του διάσταση, δεν επηρεάζεται από ρομαντικούς συσχετισμούς της γυναίκας με το έθνος και την Ιδέα: «Και γενικά δεν καταλαβαίνω γιατί μερικοί άνθρωποι αφήνουν τις γυναίκες να τους χαλούν τη ζωή τους. Είναι τόσο μικρό πράγμα η γυναίκα και τέτοια κωμική υποκρισία αυτό που λέμε αγάπη. Έχουν αξία φυλετική, μα για μυαλά που έχουνε μια θέληση μέσα τους κ' έναν αγώνα να νικήσουν, μου φαίνεται χαμός κι αφανισμός να σταματούνε στη γυναίκα. Χάνουν έτσι την ατομικότητά τους ξαναπέφτοντας μέσα στη φυλή – στο κοπάδι που ζει με ψυχόρμητα και σωματικές αγάπες»⁴⁶⁰.

Παράλληλα, ο λαός συγκινεί τους δημοτικιστές ως το ομιλούν υποκείμενο και ο δημιουργός της γλώσσας, αποκομμένος από κοινωνικές συνδηλώσεις⁴⁶¹. Αντιμετωπίζεται, δηλαδή, αντιορθολογικά: «...τον αντιορθολογισμό που περιείχε ο ρομαντισμός των δημοτικιστών με την επίκληση ενός εξιδανικευμένου λαού και την απόρριψη σαν χυδαίου του πραγματικού λαού που τους περιέβαλε»⁴⁶². Όταν η αστική τάξη αντιλαμβάνεται τη συνειδητοποίηση των λαϊκών στρωμάτων, θα θεωρήσει ότι το καλύτερο μέσο για τη χειραγωγή τους αποτελεί η δημοτική γλώσσα ή κάποια μορφή της. Ο Νικόλαος Δραγούμης, από το 1865, στο «Συμβουλαί προς τους Χειρώνακτας» θα υποδείξει τρόπους για τη βελτίωση της τύχης των εργατών: «Ο χειρώναξ πρέπει προς τούτοις να ομιλή την ελληνικήν, ουχί βεβαίως όπως οι καθηγηταί του Πανεπιστημίου..., αλλά ορθώς και ευκρινώς... Ας λέγη και ας γράφη φεγγάρι και ουχί σελήνη, άλογον και ουχί ίππος, δρόμος και ουχί οδός, νερόν και ουχί ύδωρ, μαλλία και ουχί κόμη, απέθανε και ουχί απεβίωσεν· ας μη μεταχειρίζεται δηλαδή λέξεις αρχαίας, όταν υπάρχωσιν εν χρήσει, εκ μακράς μάλιστα παραδόσεως, άλλαι επίσης

⁴⁵⁹ Π. Βλαστός, *Η ελληνική και μερικές άλλες παράλληλες διγλωσσίες*, Εστία, Αθήνα 1934, σ.39.

⁴⁶⁰ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 13-4-11, *Αρχείο Τωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.2, υποφ.1. Σε δύο προγενέστερες επιστολές, 19-11-1900 και 14-1-1901, ό.π., φάκ.1, υποφ.3, θα εκφράσει το μισογυνισμό του.

⁴⁶¹ βλ. και σχόλιο Εμμ. Μοσχονά, επιμελητή του έργου του Πάλλη, *Μπροσός*, ό.π., σ.ιζ' «...ο δημοτικισμός περιορίζεται να παίρνει από τον λαό μόνο τύπους, αγνοώντας εξακολουθητικά το κοινωνικό περιεχόμενο».

⁴⁶² Χ. Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ό.π., σ.20.

ελληνικά»⁴⁶³. Ο Σπύρος Σκιαδαρέσης θα εκφράσει στον Ίωνα Δραγούμη παρόμοια άποψη «Η γλώσσα του Βλαστού είναι πράγματι καλή σχεδόν χωρίς λάθη γραμματικά και βρίσκω ότι αυτή είνε η καλλιτέρα προπαγάνδα για την ομιλουμένη...Αλλά νομίζω πρακτικόν θα ήτο να γράφονταν και τεχνικά βιβλία για τους εργάτας που συγχρόνως να διέδιδαν και πρακτικές γνώσεις ωφέλιμας στην εργασία τους όπως γίνεται στ' άλλα μέρη του κόσμου και έτσι θα είχαμε διπλό όφελος...»⁴⁶⁴.

Ο λαός ως κοινωνική κατηγορία, με οράματα, αξιώσεις και δύναμη ιδεολογική που φιλοδοξεί να μετατραπεί σε μοχλό κοινωνικής πίεσης θα προβάλλει μόνο στο λόγο που θα διατυπώσουν οι σοσιαλιστές και θα ακουστεί δημόσια στη συζήτηση που θα διεξαχθεί στο Νομά από 1907-1909. Οι «νασιοναλιστές» θα εκφράζουν σε κάθε ευκαιρία την περιφρόνησή τους για το λαό. Ο Βλαστός σε γράμμα του στο Δραγούμη στις 13/26-10-05 θα γράψει «Σιχαίνουμε τους Ρωμηούς»⁴⁶⁵. Ο ίδιος το 1934 θα δώσει την αναγκαία επεξήγηση και θα κάνει το διαχωρισμό ανάμεσα στην έννοια «λαός» ως ιδεατή πηγή της γλωσσικής καθαρότητας και του λαού ως κοινωνικού δεδομένου που πρέπει να αποτελεί όργανο για τη συνειδητοποίηση των αρίστων· «Δε θέμε για βάση μας τη λαϊκή γλώσσα γιατί προσκυνούμε το χωριάτη. Τη θέμε μόνο και μόνο γιατί η γλώσσα του δε σακατέφτηκε από το σκολιό, και γιατί αφτή είναι η γνήσια κληρονόμισα της αρχαίας παράδοσης... η φυσική γλώσσα του ελληνισμού πρέπει να βασιλέψει παντού και να γίνει κ' επίσημη, όχι τόσο για το χατήρι του λαού παρά για να μπορέσουν οι λιγοστοί...να καταλάβουν τι θα πει πολιτισμένη συνείδηση και πως δουλέβει το σωστό μυαλό»⁴⁶⁶. Ενδιαφέρον για την αντίληψη των δημοτικιστών περί λαού παρουσιάζει και η αλληλογραφία της Π. Δέλτα με τον Α. Δελμούζο. Ο δεύτερος σε επιστολή του στις 20-7-1921 θα γράψει πως ο λαός είναι ένας άγνωστος και ότι η αστική τάξη ευθύνεται για τη στρεβλή άποψη που

⁴⁶³ Ν. Δραγούμης, «Συμβουλαί προς τους Χειρώνακτας», *Πανδώρα*, 1 Οκτωβρίου 1865, τ.1^{ος}, φ.373, σ.329. Παρόμοιες απόψεις και επισήμανση της ανάγκης να αρθεί η γλωσσική βαβυλωνία και να επικρατήσει μια γλώσσα που θα ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες διατυπώνονται και λίγο αργότερα στο Α.Ο. Ρουσόπουλος, «Το Γλωσσικόν Ζήτημα», *Δελτίον Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας*, τ. Α', τεύχος Γ', Αθήνα 1895, σ.57-59.

⁴⁶⁴ Επιστολή Σκιαδαρέση σε Δραγούμη, χ.η., χ.ε., ό.π., φάκ.8, υποφ.2. Για το ίδιο θέμα θα δημοσιεύσει ο Χαρ. Ανδρεάδης σειρά άρθρων στο Νομά με τίτλο «Η γλώσσα μας και τα κέρδη που θάχουμε», 3-8-1903, αρ.54, σ.2-3, 10-8-1903, αρ.55, σ.3-4, 17-8-1903, αρ.56, σ.7, 24-8-1903, αρ.57, σ.3.

⁴⁶⁵ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 13/26-10-05, ό.π., φάκ.1, υποφ.5.

⁴⁶⁶ Π. Βλαστός, *Η ελληνική και μερικές άλλες παράλληλες διγλωσσίες*, Εστία, 1934, σ.170 και 178.

επικρατεί γι' αυτόν. Στην ουσία τον θαυμάζει και καταλήγει ότι «Σε όλα του ο λαός είναι ασύγκριτα ανώτερος και βαθύτερος από τους σημερινούς δημιουργούς του»⁴⁶⁷. Η θέση της Δέλτα⁴⁶⁸, όμως, είναι διαμετρικά αντίθετη, αφού αποκαλεί τον ελληνικό λαό «ανθρωπομάζωμα», αρνείται την ύπαρξη τάξεων και ταυτίζει την αστική τάξη με το «λαό» που έμαθε γράμματα και ανέβηκε κοινωνικά. Επαινεί μάλιστα το Σκληρό για το έργο του *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*.

Η δημοτική, λοιπόν, είναι η αυθεντική γλώσσα του λαού που αξίζει να γίνει και γλώσσα του έθνους, αφού αντλεί το κύρος της από το μυστηριακό, εξω-λογικό κάποτε φυσικό σύμπαν, όπου έννοιες, όπως φύση, γυναίκα, μάνα συμφύρονται και πιστοποιούν την αλήθεια της Ιδέας· αλήθεια που ο Ψυχάρης θα προσπαθήσει να θεμελιώσει και σε επιστημονική βάση, χρησιμοποιώντας τους νόμους της γλωσσολογίας και να αποδείξει έννοιες, όπως εξέλιξη, συνέχεια γλώσσας, γραμματική και συντακτικό δημοτικής.

Ο λαός-έθνος εξυψώθηκε από τους δημοτικιστές σε ιδεατό επίπεδο και αυτή η ρομαντική ανάγνωση της κοινωνίας τους εμπόδισε να αντιληφθούν τα πραγματικά του προβλήματα. Όταν εκ των πραγμάτων αντιμετώπισαν το λαό στην κοινωνική του διάσταση και αντίκρυσαν ακόμα και την απόρριψη της δημοτικής από μέρους του οι ενθουσιασμοί εξέλιπταν. Ο Πέτρος Βλαστός θα γράψει το 1920 στον Πετροκόκκινο, κρίνοντας προφανώς την ήττα των βενιζελικών· «Αλήθεια συμφωνούμε κατά βάθος στην κρίση μας για τα ρωμαίικα τα πολιτικά. Εσύ κατηγορείς τη ράτσα και γω τον όχλο. Μα ένα πράμα είναι και τα δυο· αριστοκρατία στην Ελλάδα δεν υπάρχει πια...Οι αριστοκράτες της Αθήνας κάθε άλλο από αριστοκράτες είναι. Βγαίνουν όλοι τους από το λαό και δεν είναι παρά μια πλουτοκρατία μπακάλικη, μια σπείρα καταφερτζήδων – δηλαδή το χειρότερο είδος ολιγαρχίας»⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ Επιστολή Δελμούζου σε Δέλτα, 20-7-1921, *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940*, Εστία, 1997, σ.262-263. Το απόσπασμα βρίσκεται στη σ. 262.

⁴⁶⁸ Επιστολή Δέλτα σε Δελμούζο, 26-7/8-8-1921, ό.π., σ.263-266.

⁴⁶⁹ Επιστολή Βλαστού σε Πετροκόκκινο, 18 του Δεκέμβρη 1920, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου, Αλληλογραφία*.

4.IV. Γλωσσικές αντιπαραθέσεις μέχρι το 1917

Ψυχαρισμός και γλωσσικός συμβιβασμός

Το 1919 ο Ψυχάρης θα γράψει απογοητευμένος στον Δ. Πετροκόκκινο· «Εσύ πέρασες χρόνια χαρισάμενα στις Ίντιες. Έκαμες κατάσταση. Γύρισες στην Αθήνα. Έγινες ο Βικέλας της δημοτικής. Παίζεις ρόλο. Εγώ, φίλε μου, έπαιξα τη ζωή μου – και την έχασα...Κ' έτσι παραιτήθηκα...Τραβήχτηκα και σώνει πια. Δε θα ξαναγυρίσω. Αφήνω τους Χατζηδάκιδες και λοιπούς να χαίρονται την πέννα τους την παινεμένη...Δημόσια δε γράφω πια τίποτα...μα τι να πω ακόμα σα διαβάζω τον αριθμό του όμιλου που είχες την καλοσύνη να μου στείλης; Σαν να μην ύπαρχε ο Παλαμάς. Σα να μην είχανε γραφεί μήτε τα Δυο Αδέρφια μήτε η Ζωή κι Αγάπη μήτε το Ταξίδι. Και θέλεις να σκοτώνουμαι για τέτοιο πούμπλικο;»⁴⁷⁰. Στην προσπάθεια αποξένωσης από τον Ψυχάρη και τα γλωσσικά του κηρύγματα, που είχε αρχίσει πολύ νωρίς εντοπίζεται μια άλλη διάσταση της διαφωνίας των δημοτικιστών-πέραν της κοινωνικής- η «ενδογλωσσική», που οδήγησε, τελικά, στην ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» το Μάρτιο του 1910⁴⁷¹.

Οι διαφορές, που θα διασπάσουν τους δημοτικιστές και θα διαχωρίσουν τη δημόσια δράση του δημοτικισμού από το σύμπαν του ψυχαρισμού⁴⁷², που ταυτίζεται με το μαλλιαρισμό, αφορούν ζητήματα ουσίας (υιοθέτηση λόγιων λέξεων, τυπικό καθαρεύουσας), αλλά και ζητήματα «πολιτικής»(όρος που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι δημοτικιστές), αν δηλαδή πρέπει να υπάρξει συμβιβασμός και για λόγους τακτικής να γίνουν παραχωρήσεις στην καθαρεύουσα.

Στη συζήτηση που αναπτύσσεται μεταξύ Βλαστού και Δραγούμη μέσω της αλληλογραφίας τους από πολύ νωρίς θα θιγεί το θέμα της γλώσσας και η διάσταση «ψυχάρης». Στις 7 Απριλίου 1902 ο Δραγούμης θα του γράψει ότι δε θαυμάζει τον Ψυχάρη ως συγγραφέα, παρόλο που αναγνωρίζει την

⁴⁷⁰ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο, Οχτώβρης 1919, ό.π.

⁴⁷¹ Στις 2 του Μάη του 1910, αρ. 390, σ. 1, ο *Νουμάς* θα δημοσιεύσει την προκήρυξη του Μαρτίου του 1910 για την ίδρυση του «Προτύπου Δημοτικού Σχολείου» και στο επόμενο φύλλο, 9 του Μάη 1910, αρ. 391, σ.6, θα δημοσιεύσει γράμμα του Δ. Πετροκόκκινου, με ημερομηνία 30 Απρίλη 1910, που απευθύνει πρόσκληση σε όσους επιθυμούν να γίνουν μέλη του Ομίλου.

⁴⁷² Ο Ψυχάρης στην Απολογία του, *Νουμάς*, 22-1-1906, αρ. 182, σ.9, θα αποδώσει τον όρο στα «προσωπικά» που κυριαρχούν στην Ελλάδα· «στα πολιτικά ...ιδέες δεν υπάρχουνε, παρά κόμματα, δηλαδή πρόσωπα, είναι αδύνατο στην Ελλάδα να μην μπόυνε τα προσωπικά και στο ζήτημα το γλωσσικό. Έτσι βγήκε στη μέση το άτομό μου· έτσι βγήκανε κ' οι λέξεις *ψυχαριστής*, *ψυχαρισμός*, *ψυχαρίζω* που βέβαια εγώ δε φταίω για δάφτες. Κόμματα δε γύρεβα· γύρεβα ένωση εθνική».

προσφορά του στο θάρρος με το οποίο ανακίνησε το θέμα της διγλωσσίας και θα προσθέσει· «Το λάθος της καθαρευούσης, νομίζεις πως δεν θα αφήση άραγε κληρονομία μεγάλη στην ελληνική γλώσσα του μέλλοντος;»⁴⁷³. Ο Βλαστός στην απαντητική του επιστολή θα γράψει· «Το παράξενο είναι πως κι ο Ψυχάρης ο κακομοίρης δεν έκανε τίποτες άλλο παρά να σκαλίζη και να ξαναζωντανεύη τη γλώσσα... δεν έβγαλε κανένα νόμο ούτε καμιά ορθογραφία που να μην είχε κιάλας καθιερωθή από τους ποιητές και τους λογογράφους και τους γλωσσολόγους ακόμα του Μεσαίωνα και των καιρών που γειτονεύουν το Σηκωμό του '21... Όλοι νομίζουν πως ο Ψυχάρης θέλει να κάνη του κεφαλιού του. Αυτός ως τόσο βγάζει στο φως συνήθειες παλιές και πολυκαίρινες που χτες ακόμα τις θυμούμαστε, που τις ξεχάσαμε με το ζόρι...»⁴⁷⁴. Στις 12/3/05 θα του γράψει· «Πολύ στενοχωρέθηκα να δω πως έβγαλες δήλωση⁴⁷⁵ σε κάποια φημερίδα πως δεν είσαι ψυχαριστής. Θαρρώ πως έκανες στραβά, πολύ στραβά. Αφού είσαι φίλος της δημοτικής έπρεπε ν' αποφεύγης καμώματα που είναι βλαβερά για τη δημοτική. Χρειαζούμαστε να είμαστε όλοι ένα και να μην αρχίσουμε από τώρα ρωμαίικες αντιζηλίες και μικροφιλοτιμίες. Ά δε σου άρεσε η λέξη «ψυχαριστής» μπορούσες να παραπονεθής στο «Νουμά» κι αφού σου φαίνονταν τόσο σπουδαία η διαφορά από «δημοτικιστή» σε «ψυχαριστή» μπορούσες να του γράψης γι' αυτό...»⁴⁷⁶.

Η καταδίκη των γλωσσικών ακροτήτων του Ψυχάρη θα προέλθει από το εξωτερικό. Ο καθηγητής Herbert Krüger με επιστολή του στο *Νουμά*⁴⁷⁷ θα αποκηρύξει τα αυστηρά δόγματα του Ψυχάρη. Ο Karl Brugman θα αρθρογραφήσει στο *Νουμά* σε 4 συνέχειες με τίτλο «Γραφή και λαϊκή γλώσσα και το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα»⁴⁷⁸. Στο τελευταίο άρθρο

⁴⁷³ Επιστολή Δραγούμη σε Βλαστό, 7-4-1902, *Αλληλογραφία II*, σ.61-64. Το απόσπασμα βρίσκεται στη σ. 64.

⁴⁷⁴ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 24 του Απρίλη 1902, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.1, υποφ.4.

⁴⁷⁵ «Δήλωση», *Νουμάς*, 30 του Γενάρη 1905, σ.10, όπου ανακοινώνεται η δήλωση μερικών δημοτικιστών στην εφημερίδα «Αθήναι» ότι αρνούνται τον κατάλογο του Ψυχάρη. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Το μόνο που μας ελύπησε είτανε η δήλωση του κ. Δραγούμη, γιατί ο «Νουμάς» και όχι ο κ. Ψυχάρης, έβαλε τόνομά του στον κατάλογο, - των Δ η μ ο τ ι κ ι σ τ ώ ν κι όχι Ψ υ χ α ρ ι σ τ ώ ν, γιατί ο κ. Ψυχ. δεν αναγνωρίζει ούτε θέλει κανένα για Ψυχαριστή, μα όλους τους θεωρεί οπαδούς της Εθν. Γλώσσας».

⁴⁷⁶ Επιστολή Βλαστού σε Δραγούμη, 12-3-05, ό.π., φάκ.1, υποφ.5.

⁴⁷⁷ *Νουμάς*, φ. 209, 13 του Τρυγητή 1906, σ.11.

⁴⁷⁸ *Νουμάς*, 15-10-1906, αρ.217, σ.2-4, 22-10-1906, αρ.218, σ.7-10, 5-11-1906, αρ.220, σ.2-5, 19-11-1906, αρ.222, σ.2-5.

διακηρύττει «Ο Χατζιδάκης κι' ο Κρούμπαχος είναι ένα – κι' είμαι κι' εγώ της ίδιας γνώμης- ως προς τούτο, πως η θεωρία των ριζοσπαστών από τους Προοδεφτικούς (καθώς του Ψυχάρη, του Πάλλη και των λοιπών) που άρον άρον ξεγράφουν την καθαρεύουσα ως γραφή και στον τόπο της θρονιάζουν άλλη, αγνή δημοτική, είναι λάθος. Οι ριζοσπάστες αφοί το παραξηλώνουν...Χρειάζεται λοιπόν κάποιος συβιβασμός...Ως προς το φτογγολογικό, το τυπικό και τα κυριώτερα ακόμα του συνταχτικού, πρέπει ο κόσμος ν' ακολουθήσει τη ζωντανή δημοτική...ως προς το λεξιλογικό θησαβρό, δεν πρέπει η διανοητικά δουλιά που συγγενέβει και βασίζεται στην καθαρεύουσα να μείνει άχρηστη...»⁴⁷⁹.

Ο Μ. Τριανταφυλλίδης σε άρθρο στο *Νουμά* με τίτλο «Το γλωσσικό μας ζήτημα στη Γερμανία»⁴⁸⁰ θα συμφωνήσει με τον Brugman και θα αποτιμήσει θετικά τη θέση του Χατζιδάκη για την απλούστερη μορφή της Καθαρεύουσας και του Krumbacher για την επίτευξη της ομαλότερης μεταρρύθμισης. Οι διαθέσεις του Τριανταφυλλίδη φαίνονται σε επιστολή του στο Δραγούμη την 1-4-1905· «Η Εταιρεία μας (προφανώς εννοεί την «Εθνική Γλώσσα») πηγαίνει καλούτσικα· δεν ξέρω αν έμαθες πως επαρητήθηκε ο Μαλακάσης, και ο Παλαμάς δεν φαίνεται πια· αυτό έγινε αφότου εφάνηκε ότι η Εταιρεία δεν θα ενεφανίζετο τόσο ριζοσπαστική, τόσο αδιάλλακτη, τόσο ψυχάρικη, να πούμε, όσο στην αρχή εφάνετο...Όπου κι αν είναι πρόκειται να τυπωθή μια προκήρυξις εκτενής επεξηγηματική του σκοπού της Εταιρείας: είναι πολύ μετριοπαθής, γραμμένη απλά ώστε να μην είναι αποκρουστική, και θίγει προ πάντων το εκπαιδευτικό ζήτημα»⁴⁸¹.

Ο Μάρκος Τσιριμώκος θα εκφράσει την αντίθεσή του στον ψυχαρισμό και θα αποδώσει την ανεπάρκεια του *Νουμά* στις δύο αντίπαλες απόψεις· «Οι περισσότεροι δημοτικισταί, και μεταξύ τους κ' εσύ κ' εγώ, στεκόμαστε με το μέρος που το επεκύρωσε στερνά η ειδικότης ενός Μπρούγγμαν, στεκόμαστε δηλαδή με το μέρος...της ανάγκης, της αλήθειας, της ζωής. Γιατί μερικές λέξεις και μερικοί τύποι της καθαρεύουσας μπήκαν απ' το σχολείο στη Ζωή και ζωντάνεψαν. Αυτό είναι το γεγονός...Ν' αποφύγουμε δε όσο μπορούμε τον μερικότητα γλωσσικό και τον ψυχάρικο φανατισμό που οδηγούν στην

⁴⁷⁹ *Νουμάς*, 19-11-1906, αρ.222, σ. 4.

⁴⁸⁰ *Νουμάς*, 24 του Δεκέβρη 1906, αρ. 227, σ.7-9.

⁴⁸¹ Επιστολή Τριανταφυλλίδη σε Δραγούμη, 1-4-05, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη*,...ό.π., φάκ.9, υποφ.1.

υποστήριξη κάθε γλωσσοκοπανίσματος και στο θαυμασμό κάθε τρέλλας γραμμένης στη δόλια δημοτική...»⁴⁸². Θα συνδέσει, μάλιστα, τον ψυχαρισμό με την αποξένωση των δημοτικιστών από την υπόλοιπη κοινωνία· «Περί του Νουμά, της ανυψώσεώς του και λοιπά, μιλήσαμε πολλές φορές με τον Έρμονα και θα μπορούσα να πω, πως μισοβρεθήκαμε σύμφωνοι. Μα δε θα γίνει, κατά τη γνώμη μου, εντελώς τίποτα. Γιατί; Γιατί, δίκια ή άδικα, οι ορθόδοξοι ψυχαρισταί θα δυσπιστήσουν πάντοτε στη συνεργασία με τους γκιαούρηδες, εμάς τους άλλους. Απόκτησαν ορθόδοξον όργανο. Αυτό τους φτάνει. Αν τ' όργανο αυτό είναι σα να μην είναι; Αυτό θα το εξέταζαν, εάν δεν έννοιωθαν, ότι για να ζήσει τοργανό τους πρέπει πρώτα ν' αγκαλιάσει την πραγματικότητα. Κ' η πραγματικότητα ποτέ –επί του παρόντος τουλάχιστο– δε θα συμφωνήσει με τον ψυχαρισμό. Γιατί πραγματικά η πραγματική ζωή του Κράτους, έχει εθνική, πολιτική, εσωτερική(καλή ή κακή) πολιτική, έχει πνευματική κίνηση, έχει επιστημονική ζωή και κοινωνική. Όλα αυτά ζούν και υπάρχουν ξέχωρα από τον ψυχαρισμό...Κ' επειδή νομίζω πως ζούμε μακριά πολύ από τον κόσμο, κι' ότι ο κόσμος θα μας αναγνωρίσει ομοίους του μόνο αν μιλάμε για όσα ενδιαφέρεται, γι' αυτό πήρα και απόφαση απ' εδώ κ' εμπρός να μη δουλέψω συντροφικά παρά με ανθρώπους, που θ' αναγνωρίσουν ότι πρέπει να ζήσουμε σαν τον άλλο κόσμο. Ότι πρέπει να ενδιαφερόμαστε για όσα ενδιαφέρεται...»⁴⁸³.

Ο Ψυχάρης λιγότερο με τη γλωσσική του αδιαλλαξία⁴⁸⁴ και περισσότερο με την προσωπική του φιλοδοξία και την εμμονή του στην πρωτοκαθεδρία της λογοτεχνίας θα αποτελέσει τον ένα πόλο στον οποίο θα προσκολληθεί ο Εφταλιώτης, ο Πάλλης και ο Βλαστός, ενώ το «αντίπαλον δέος» θα συγκροτήσουν εκείνοι που διαβλέπουν την κοινωνική διάσταση του ζητήματος και αντιμετωπίζουν τη γλώσσα ως μέσο, γι' αυτό και δεν αρνούνται κάποιες παραχωρήσεις στην καθαρεύουσα. Εδώ εντάσσονται σοσιαλιστές ή εθνικιστές, όπως Δραγούμης, Πετροκόκκινος, Τσιριμώκος, Τριανταφυλλίδης, Δέλτα, Σκληρός.

⁴⁸² Επιστολή Τσιριμώκου σε Δραγούμη, 23-12-1907, ό.π., φάκ.9, υποφ.1.

⁴⁸³ Επιστολή Τσιριμώκου σε Δραγούμη, 21-3-1908, ό.π.

⁴⁸⁴ Ο Ψυχάρης στην «Απολογία» του, που θα δημοσιευτεί στο *Νουμά* από 6 Νοέβρη 1905, αρ. 171, μέχρι 29 Γενάρη 1906, αρ.183, συμφωνεί απολύτως με τις απόψεις του Brugman ότι λέξεις δανειζόμαστε αλλά όχι τύπους.

Ο Πάλλης θα γράψει στο Δραγούμη στις 5-6-1910· «Στις Βρυξέλλες είδα τον Τριανταφυλλίδη. Πολύ καλό παιδί, μα μου φαίνεται άσπρο το αίμα του. Προσπαθεί να ταιριάσει τα ατέριαστα, να είναι δημοτικιστής και να φαίνεται καθαριστής. Δε γίνεται έτσι δουλιά. Αδύνατο. Του το ξήγησα, δηλαδή του ξήγησα τη δική μου γνώμη. Το πρώτο ταμπούρι –το πιο ζόρικο– το πήραμε, και τώρα δεν είναι καιρός για λιανοντούφεκα. Χρειάζεται γιρούσι όλοι μαζί. Μου έλεγε πως το Πρότυπο θα παρουσιαστεί τάχα ως προετοιμαστικό προς την καθαρέβουσα. Αδυνατώ να το πιστέψω. Για μας δεν υπάρχει καθαρέβουσα ως γλώσσα παραδεχτή με κανέναν τρόπο...»⁴⁸⁵. και στις 28-6-1910· «καλύτερα που τραβήχτηκε ο Τριανταφυλλίδης. Δε γίνεται τίποτα με Δροσίνηδες. Βάρος μοναχά είναι»⁴⁸⁶. Παρόλα αυτά είναι πρόθυμος να βοηθήσει με 500 φράγκα αρχικά και 1000 μετά. Εξακολουθεί να είναι χρηματοδότης κάθε σημαντικής προσπάθειας του δημοτικισμού⁴⁸⁷, αλλά τη μέση⁴⁸⁸ οδό των νεώτερων δεν την παραδέχεται.

Ο Δραγούμης, παρόλο το φορτισμένο κλίμα από τη συζήτηση για το Σύνταγμα και τη διάταξη υπέρ της καθαρεύουσας, θα γράψει στον Πάλλη στις 22-3-1911 ότι σχεδιάζει ο Όμιλος να εκδόσει εφημερίδα, αφού ο *Νουμάς* αποδείχτηκε σχεδόν άχρηστος· «Στο γλωσσικό και εκπαιδευτικό ζήτημα θα υποστηρίξει τη δημοτική καθαρά και ξάστερα και από την αρχή, είτε γράφονται τα άρθρα στην απλή καθαρεύουσα είτε στη δημοτική. Είναι φανερό πως με την καθαρεύουσα μπορεί κανείς να πολεμήσει το Μιστριωτισμό για την ώρα καλλίτερα παρά με τη δημοτική που όταν τη βλέπουν γραμμένη οι καθαρευουσιάνοι ταραάζονται και αντιπαθούν τον αγώνα μας. Δε συμφωνώ με τον Εφταλιώτη και με τον Ψυχάρη πως μπορούμε χωρίς πολιτική να επικρατήσουμε. Ίσως και σεις έχετε αυτή τη γνώμη. Μα μου φαίνεστε σεις πιο γενικό μυαλό πιο *compréhensif* για να καταλαβαίνετε πιο καλά τις άπειρες δυσκολίες του αγώνα που κάνουμε εδώ και στην Πόλη...Λοιπόν όλα

⁴⁸⁵ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 5-6-1910, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη...*, ό.π., φάκ.5, υποφ.4.

⁴⁸⁶ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 28-6-1910, ό.π.

⁴⁸⁷ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 28-6-1910, ό.π. και 6-3-1911, ό.π. “τις 50 δρχ. δώσε τις, παρακαλώ, της Φοιτ. Συντροφιάς. Όσο για τον Όμιλο, σου είχα τάξει 1000φρ. Όταν τα χρειάζεστε, γράψε μου”.

⁴⁸⁸ Το 1923 θα γράψει· «Αυτό μπορείς να το πεις και περί τα γλωσσικά. Μερικοί σου καμαρώνουν πως δεν πάνε στα άκρα – όχι κύριε, σαν τον Ψυχάρη ή τον Παλαμά ας πούμε – παρά ακολουθούν το φρόνιμο το μεσιανό το δρόμο, όπως da η σοφή γκαμήλα, που δεν ήθελε μήτε τον ανήφορο μήτε τον κατήφορο παρά ίσια. Αφτού κερδίζουν το να χώνονται ως το λαιμό στη λασπουριά μέσα σαν το μουλάρι. Γιατί η αλήθεια είναι άκρο κατάκρο· μεσιανό είναι η υποκρισία και η δειλία», *Μπρουσός*, ό.π., σ.75, σημ.1.

επιτρέπεται να τα μεταχειριζόμαστε και δεν πρέπει να θέλουμε να πάρουμε το κάστρο με την απότομη και ίσια επίθεση γιατί δεν είμαστε αρκετοί ακόμα»⁴⁸⁹.

Το σχίσμα, που θα φανερωθεί με την ίδρυση του Ε.Ο., θα επιβεβαιωθεί από μια σειρά άρθρων που θα εμφανιστούν στις στήλες του *Νουμά*. Ο Δ. Πετροκόκκινος με το άρθρο «Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο» αναγνωρίζει την ανάγκη να «κανονιστή» η ζωντανή γλώσσα, συμφωνώντας με τον Χατζιδάκη και προσυπογράφοντας εκείνους που θεωρούν το σύστημα του Ψυχάρη ανεφάρμοστο. Η επίδραση της καθαρεύουσας δεν μπορεί να αγνοηθεί: «...γι' αυτό βλέπομε την εγκύκλιό τους γραμμένη σε γλώσσα ναι μεν ζωντανή, αλλά με αρκετές παραχωρήσεις στην καθαρεύουσα και όχι στη φόρμα της κλασσικής δημοτικής»⁴⁹⁰. Στο άρθρο του «Δημοτική και Καθαρεύουσα»⁴⁹¹ θα συμπεριλάβει απόψεις της Π. Δέλτα για τη γλώσσα, η οποία προβάλλεται ως μέσον και όχι ως σκοπός⁴⁹².

Ο Ψυχάρης θα απαντήσει από τις στήλες του *Νουμά* σε δύο συνέχειες με τίτλο «Πάμε Σκολειό»⁴⁹³. Θα κατηγορήσει τον Ε.Ο. για συμβιβασμό και απαντώντας στην Π. Δέλτα και στον Πετροκόκκινο θα δηλώσει πως «η γλώσσα είναι **σκοπός** και **μέσο**»⁴⁹⁴. Η επίθεση θα συνεχιστεί με το άρθρο «Ακόμα λιγάκι Σκολειό»⁴⁹⁵. Ο Εφταλιώτης θα πάρει τη σκυτάλη με το άρθρο «Καινούργια πολιτική της Μισορωμαϊκής»⁴⁹⁶. Στις 16 του Γεννάρη 1911, ο *Νουμάς* θα αναδημοσιεύσει από το *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου «Δήλωση»*, όπου εμφανίζεται ο όρος νεοδημοτική. «...αν στο λεκτικό των εγγράφων του και των άρθρων του παραδέχεται τύπους και φθόγγους, που μπορεί να μην είναι χυμένοι στα καλούπια των κανόνων του πυρήνα της γλώσσας, δεν το κάνει από **κανένα άλλο λόγο** παρά από ειλικρινή αντίληψη –αδιάφορο αν σωστή ή στραβή– ότι οι τύποι ή οι φθόγγοι που μεταχειρίζεται είναι ολοζώντανοι στο στόμα των κατοίκων της σημερινής πρωτεύουσας του

⁴⁸⁹ Επιστολή Δραγούμη σε Πάλλη, 22 Μάρτη 1911, *Αλληλογραφία II*, σ.124-128. Το απόσπασμα στη σ.126.

⁴⁹⁰ Δ. Πετροκόκκινος, «Το Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο», *Νουμάς*, 13 του Θεριστή(Ιούνιος) 1910, αρ.396, σ. 1-2. Το απόσπασμα στη σ. 2.

⁴⁹¹ *Νουμάς*, 26 του Σεπτέβρη 1910, αρ.406, σ. 114-115.

⁴⁹² Η αντίδραση του Ψυχάρη υπήρξε θυελλώδης. Βλ. αλληλογραφία με Εφταλιώτη, *Αλληλογραφία I*, 7 Φλεβάρη 1911, σ.613-614, 9 του Μάη 1911, σ.618-619, 21 του Μάη 1911, σ.622, και τη χυδαία επίθεση του Ψυχάρη στην Π. Δέλτα, 19 του Χριστού 1911, σ.626-7.

⁴⁹³ 12 και 26 του Δεκέβρη 1910, αρ. 415 και 416, σ. 257-262 και 273-277 αντίστοιχα.

⁴⁹⁴ *Νουμάς*, αρ.416, σ.274.

⁴⁹⁵ *Νουμάς*, 20 του Φλεβάρη 1911, αρ.424, σ.114-119.

⁴⁹⁶ *Νουμάς*, 2 του Γεννάρη 1911, αρ.417, σ.4-5.

Ελληνισμού και ανήκουν στη νεοδημοτική»⁴⁹⁷. Η οργή του Ψυχάρη και των συν αυτώ δεν είναι αδικαιολόγητη, αφού ο όρος θυμίζει τη γλώσσα «των αιθουσών των πόλεων»⁴⁹⁸ που πρότεινε ο Γ. Χατζιδάκις στους καλλιτέχνες ως πρότυπο ή τον όρο που θα μεταχειριστεί ο ίδιος αργότερα, «αστική, πολιτική»⁴⁹⁹.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος στην ομιλία του στη Βουλή στις 28 Φεβρουαρίου 1911 θα χαρακτηρίσει την επίδραση του Ψυχάρη «ολεθρία» και θα καταλήξει: «...η κατεύθυνσις ημών δέον να είνε προς εξάλειψιν της διγλωσσίας. Όταν θα γίνη τούτο τότε η μορφή του γραπτού λόγου θα είνε η λαλουμένη σήμερα εις αδιάσπαστον κύκλον μορφωμένων κατοίκων της πρωτευούσης»⁵⁰⁰.

Τον Ιανουάριο του 1911 ο Νουμάς θα φιλοξενήσει στις στήλες του την προκήρυξη του νεοσύστατου «Αδερφάτου της Δημοτικής»⁵⁰¹, η ίδρυση του οποίου μπορεί να ερμηνευθεί ως η ψυχαρική αντίδραση στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο», αφού είναι εμφανείς οι αναφορές στις ιδέες του Ψυχάρη· ονομαστική αναφορά και έπαινοι στον ίδιο και στους Πάλλη, Παλαμά, Βλαστό, Εφταλιώτη και αποκήρυξη κάθε συμβιβαστικής πολιτικής. Θα υπάρξει άλλη μια προκήρυξη⁵⁰² το Μάη του 1911 και το Αδερφάτο δεν θα εμφανιστεί ξανά.

Ο δημοσιογραφικός λόγος συντονίζεται με τη γενική φοβία, αποκηρύττει τις γλωσσικές ακρότητες και τους ηγέτες του κινήματος της δημοτικής. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης σε λόγο⁵⁰³ του στην Αλεξάνδρεια υπερασπίζει τη δημοτική ως αντιπρόσωπο ενός λαμπρού νέου κόσμου που ταυτίζεται με τη μεγάλη «Ελληνικήν Δημοκρατίαν», αλλά αποκηρύττει τις ακρότητες του Πάλλη.

⁴⁹⁷ αρ.419, σ.46-47. Τα απόσπασμα βρίσκεται στη σ. 46.

⁴⁹⁸ Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, *Περί του γλωσσικού ζητήματος εν Ελλάδι*, Αθήνησιν, 1893, σ.40.

⁴⁹⁹ Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Γενηθήτω φως. Ο Μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία*, Εν Αθήναις, 1920. Αξίζει να σημειωθεί ότι με το βιβλίο αυτό αντιτίθεται στη μεταρρύθμιση του 1917, για λόγους όχι γλωσσικούς, αλλά ιδεολογικούς και κοινωνικούς. Το βιβλίο του Σκληρού *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού* χαρακτηρίζεται «βιβλίον απαίσιον, άτε ανατρεπτικόν πάντων των ημετέρων καθεστώτων»(σ.53), που θα προσηλυτίσει τους μικρούς μαθητές «εις τας νέας μολοσεβικιάς θεωρίας»(σ.54). Ο ίδιος φόβος για το σοσιαλισμό που εκφράζουν οι δημοτικιστές προβάλλεται και από τον πιο επιφανή καθαρολόγο.

⁵⁰⁰ «Το ζήτημα στη Βουλή», *Νουμάς*, 13 του Μάρτη 1911, αρ. 427, σ.172.

⁵⁰¹ «Το Αδερφάτο της Δημοτικής. Προς τους οπαδούς και εργάτες της Ιδέας. Α΄ Προκήρυξη», *Νουμάς*, 23 του Γενάρη του 1911, αρ.420, σ.49-50.

⁵⁰² «Το Αδερφάτο της Δημοτικής...ό.π., Β΄ Προκήρυξη», *Νουμάς*, 8 του Μάη 1911, αρ.435, σ.289-290.

⁵⁰³ Στις 23 του Γενάρη 1911 ο *Νουμάς*, αρ.420, σ.63 αναδημοσιεύει και σχολιάζει το λόγο του Βλ. Γαβριηλίδη στον «Επιστημονικό Σύλλογο» της Αλεξάνδρειας.

Ο ποιητής Λορέντζος Μαβίλης ο οποίος στη συζήτηση που θα διεξαχθεί στη βουλή για τη γλώσσα το Φεβρουάριο του 1911 θα διακηρύξει ότι είναι δημοτικιστής⁵⁰⁴ σε δοκίμιό του για τη γλώσσα, γραμμένο μετά τα «Ευαγγελιακά», αναφέρθηκε στην ολέθρια επίδραση που είχαν «...αι δύο αντίθετοι άλλοι όψεις εκείνου του δασκαλισμού, τον οποίον ο Σολωμός είχε μεγαλοφυϊώς χαρακτηρίσει ως τον μέγιστον εχθρόν της Ελλάδος, μετά τον Τούρκον: Ο Κ ο ρ α ῖ σ μ ό ς και ο Ψ υ χ α ρ ι σ μ ό ς. Πατρίς των η Χίος. Έδρα των τα Παρίσια...»⁵⁰⁵.

Ο Κ. Χατζόπουλος, μετά τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας, θα υπερασπιστεί τον Ψυχάρη και την προσφορά του σε άρθρο του στο *Νουμά* με τίτλο «Ύστερ' από την Καταστροφή»⁵⁰⁶, δηλώνοντας πως οι δημοτικιστές παρασύρθηκαν από ένα στην ουσία του «πισοδρομικό κίνημα»(εννοεί το Γουδί) και χαιρέτησαν το Βενιζέλο ως τον Παράκλητο, αλλά κατέληξαν στη συζήτηση της Βουλής να βρεθούν από κατηγοροί κατηγορούμενοι για αντεθνική δράση. Οι δημοτικιστές παρόλο που έχουν διαφορές πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι στα μάτια των εχθρών τους είναι ίδιοι. Στις κρίσιμες ώρες λοιπόν δεν υπάρχουν μαλλιαροί ή μη. Τελικά, όμως, γι' αυτόν το ουσιώδες είναι να επιτευχθεί μια αριστερή στροφή με σκοπό το φωτισμό του λαού, γιατί «πολιτική ανόρθωση δε γίνεται με το κόλλημα στην αρχή, μα με το κόλλημα σε **αρχές** πιο καθαρές από τις αρχές του σημερινού φιλελεύτερου κόμματος και της ομάδας των κοινωνιολόγων»⁵⁰⁷.

Τριανταφυλλίδης, Γληνός και Δελμούζος

Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1917

Μέσα σ' αυτό το κλίμα της καθαρά γλωσσικής αντιπαράθεσης θα προβάλλει ρυθμιστής της καινούργιας γλώσσας ο Τριανταφυλλίδης, που μαζί με το Γληνό και το Δελμούζο, θα ηγηθούν της αντι-ψυχαρικής μερίδας, και θα αποτελέσουν τους εμπνευστές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917.

⁵⁰⁴ *Νουμάς*, 6 του Μάρτη 1911, αρ. 426, σ.153-156.

⁵⁰⁵ Μ. Μαντούβαλου, *Λορέντσου Μαβίλη Άγνωστον Δοκίμιον περί Γλώσσης*, Αθήναι 1969, σ.10.

⁵⁰⁶ *Νουμάς*, 3 του Απρίλη 1911, αρ.430, σ.209-213.

⁵⁰⁷ *Νουμάς*, ό.π., σ.213.

Η τριανδρία αυτή σε δύο επίπεδα, και στο γλωσσολογικό και στο πολιτικό-ιδεολογικό, θα επιφέρει τη ρήξη με την παλιά μορφή του δημοτικισμού.

Στο πρώτο επίπεδο, διευθύνοντας τον Ε.Ο, θα ανοίξουν το δρόμο για τη ρύθμιση της γλώσσας, ώστε αυτή να μπορεί να θεσμοποιηθεί ως επίσημη γλώσσα της εκπαίδευσης, και θα πραγματώσουν μέσω της σύνδεσής τους με το κόμμα των Φιλελευθέρων και κατ' επέκταση με την κρατική πολιτική τις αλλαγές που οραματίζονται στην παιδεία. Ο δημοτικισμός από την ίδρυση του Ε.Ο, το 1910, θα συνδέσει σταδιακά την πορεία του με τη δράση των τριών κορυφαίων στελεχών του Ομίλου, Μ. Τριανταφυλλίδη, Α. Δελμούζο και Δ. Γληνό· «ενώ όλα (ή, έστω, σχεδόν όλα) όσα αποδίδονται στον Όμιλο είναι έργο ατομικό (ή συλλογικό) μόνο των τριών κορυφαίων στελεχών του, που ενεργούσαν με άλλες ιδιότητες, καλλιεργήθηκε από τους ίδιους, έμμεσα αλλά συστηματικά, η εντύπωση πως πίσω τους υπήρχε ένα σχετικά πολυάριθμο, μαχητικό και κοινωνικά ισχυρό συλλογικό σώμα, που τους στήριζε, και του οποίου αυτοί ήταν απλοί εκφραστές και εκτελεστικά όργανα»⁵⁰⁸. Αυτοί θα αποτελέσουν και τους πρωτεργάτες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917, που ατελώς θα πραγματοποιηθεί στα πλαίσια μιας επαναστατικής κυβέρνησης, καταδεικνύοντας την αδυναμία του δημοτικισμού να επιβληθεί· πράγμα που καταφέρνει, έστω και μερικώς, μόνο όταν συνδέεται με ένα πολιτικό κόμμα, το βενιζελικό. Με το διάταγμα 2585 (11 Μαΐου 1917) αποφασίζεται τα αναγνωστικά των τεσσάρων πρώτων τάξεων του δημοτικού «να είναι γεγραμμένα εις την κοινήν ομιλουμένην (δημοτικήν) γλώσσαν, απηλλαγμένην παντός αρχαϊσμού ή ιδιωτισμού»⁵⁰⁹.

Η μεταρρύθμιση⁵¹⁰ θα σημάνει το τέλος του δημοτικισμού, όπως εκφράστηκε από τον Ψυχάρη και θα αποτελέσει δικαίωση της εκπαιδευτικής διάστασης του γλωσσικού ζητήματος, όπως διατυπώθηκε θεωρητικά από την αντι-ψυχαρική μερίδα και θεμελιώθηκε πρακτικά με την ίδρυση του Ε.Ο.

⁵⁰⁸ Για τη σημασία της συμβολής των τριών ηγετών παρά την προσπάθεια προβολής του έργου του Ομίλου ως συλλογικού, βλ. Α. Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνοψη-Περιγραφή-Εκτιμήσεις*, Σχολή Μωραΐτη 1994, ειδικά σ.24.

⁵⁰⁹ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Β' 1895-1967, Αθήνα 1986, σ.121. Η μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε στην Αθήνα, όταν το διάταγμα έγινε νόμος του κράτους.

⁵¹⁰ Στη βιβλιογραφία από άλλους η μεταρρύθμιση θεωρήθηκε ως περιορισμός του οράματος του δημοτικισμού, βλ. Ε. Μοσχονάς στην εισαγωγή του έργου Α. Πάλλης, *Μπρουσός, ό.π.*, σ.μδ'-νβ' και ριθ'-ρκ' από άλλους θεωρήθηκε ως ρεαλιστική αντιμετώπιση του γλωσσικού ζητήματος, βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα 1977, σ.125-134.

Τελικά αποτέλεσε περισσότερο έργο των τριών, Τριανταφυλλίδη, Δελμούζου και Γληνού, όπως διαπιστώνει και ο Μάρκος Τσιριμώκος: «Εφεξής θα αποφύγω λεπτομερέστερη κρίση για τη λεγόμενη μεταρρύθμιση, που στο τέλος δεν ήταν έργο του Ομίλου, μα επιχειρήθηκε από το Κράτος με τη συνδρομή τριών ειδικών, οι οποίοι εγωϊστικά, μα καλόπιστα πάντοτε, έκαναν το λάθος ν' αυτοαναγνωρίζονται κι αυτοκαλούνται εντολοδόχοι κι αντιπρόσωποι του Ομίλου και του Δημοτικισμού»⁵¹¹.

Στο δεύτερο επίπεδο η προσωπική σύγκρουση Δελμούζου – Γληνού θα αποτυπώσει τη σύγκρουση φιλελεύθερων και σοσιαλιστών, που ξεκίνησε θεωρητικά το 1907 με τη συζήτηση στο Νουμά και θα ολοκληρωθεί στην πράξη το 1927 με την πρώτη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Σπουδασμένοι στη Γερμανία και οι τρεις έχουν γνωρίσει το Σκληρό και έχουν επηρεαστεί από τον τρόπο που ερμηνεύει τα πράγματα. Ο Δελμούζος είναι αυτός που θα ανοίξει τη συζήτηση στο *Νουμά* από την πλευρά των σοσιαλιστών και θα αναλάβει να κάνει γνωστό το έργο του Σκληρού στην Ελλάδα. Ο Γληνός θα αναγνωρίσει τις οφειλές του στο *Κοινωνικό μας Ζήτημα*⁵¹² και ο Τριανταφυλλίδης, αν και θεωρεί αναγκαία τη θεμελίωση φιλελεύθερης ιδεολογίας, θα υπερασπιστεί, αρχικά, την οπτική γωνία του Σκληρού σε αντιδιαστολή με τον εθνικισμό του Δραγούμη. «Κοντά στάλλα σου βιβλία το τωρινό (εννοεί το *Όσοι Ζωντανοί*) παρουσιάζει μεγάλη πρόοδο και ξεκαθάρισμα στην εξέλιξή σου. Γενικότερα, έπειτα από το βιβλιάρaki του Σκληρού, που πρώτο παράστησε την ανάγκη ξεχωρισμού των τάξεων, του αγώνα τους κάτω από προγραμματικές ιδεολογίες, που χωρίς να πει άλλο παρά πράγματα κοινά, όμως για την Ελλάδα πρώτη φορά τόνισε τη σημασία τους, έπειτα από το βιβλιάρaki εκείνο, δεν ξέρω άλλο παρά το δικό σου, που να σημειώνη ένα σταθμό προς τη μόρφωση πολιτικοκοινωνικού βίου. Σημειώνει ένα σταθμό, χωρίς να παρουσιάζει όμως ακόμα ξεκαθαρισμένο πρόγραμμα – μιας φιλελεύθερης ιδεολογίας. Βγαίνει από δημοτικιστή, κι αυτό

⁵¹¹ Μ. Τσιριμώκος, *Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, (ανατύπωμα από το περ. *Νέα Εστία*), Αθήνα 1927, σ.19.

⁵¹² Δ. Γληνός, *Άπαντα*, τ. Α' 1898-1910, Αθήνα 1983, σ.κζ' «στα 1907 με τη συζήτηση του Νουμά...έγινε σοσιαλιστής. Στα 1908-9 στη Λιψία μαζί με το Σκληρό μπήκα στην υλιστική φιλοσοφία».

είναι χαρακτηριστικό και σημαντικό για το δημοτικισμό. Είναι όμως μου φαίνεται, λίγο ακόμα με το παραπάνω εθνικιστικά χρωματισμένο...»⁵¹³.

Η πορεία θα είναι εντελώς διαφορετική. Υπό το βάρος των κατηγοριών της κοινωνίας που επιμένει να συνδέει το δημοτικισμό με το σοσιαλισμό, την αθεΐα και τις αντεθνικές πράξεις, ο Δελμούζος στη δίκη του Ναυπλίου το 1914 για το Παρθεναγωγείο του Βόλου θα αποσυνδέσει τις προσπάθειές του από το σοσιαλισμό. Στα 1927 θα αποτελέσει τον εκφραστή της μιας από τις δύο κοινωνικές θεωρίες που θα συγκρουστούν στον Ε.Ο και θα οδηγήσουν στη ρήξη και τη διάσπαση. Ο παλιός συναγωνιστής του, Γληνός, θα είναι ο αντίπαλός του. Η πλευρά του Δ. Γληνού που θα επικρατήσει τελικά θα διατυπώσει το σκοπό του Ε.Ο «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, σαν σωματείο εκπαιδευτικής πρωτοπορείας, έχει χρέος να εργάζεται για να εκφράζει τα εκπαιδευτικά αιτήματα και να διαμορφώνει την εκπαιδευτική συνείδηση των λαϊκών τάξεων, εργατικής, αγροτικής, μικροαστικής»⁵¹⁴. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στις αδικημένες τάξεις: εργατική, αγροτική, μικροαστική τις ίδιες ακριβώς που ο Αλ. Βαμβέτσος και ο Χ. Χρησταλάκης θεωρούσαν κεντρικό σημείο της φελελεύθερης ιδεολογίας που επεξεργάζονταν και προέβαλαν το 1911 και 1912.

Τα κορυφαία στελέχη του Ομίλου τον έχουν ήδη εγκαταλείψει. Ο Δραγούμης παραιτήθηκε ή είχε την πρόθεση να παραιτηθεί το 1911, όπως φαίνεται από επιστολή που έστειλε στον Πετροκόκκινο⁵¹⁵. Παρόλα αυτά

⁵¹³ Επιστολή Τριανταφυλλίδη σε Δραγούμη, 16-11-11, *Αρχειό Ίωνα Δραγούμη...*, ό.π., φάκ.9, υποφ.1. Τον ενδιέφερε, ιδιαίτερα, η αποκαθίλωση των στρεβλών ιδανικών που επιχειρούσε ο Σκληρός και όχι η σοσιαλιστική προοπτική του. Ενδιαφέρουσα απ' αυτή την άποψη είναι η επιστολή του στην Π. Δέλτα, Αύγουστος 1910, *Αλληλογραφία Π. Σ. Δέλτα*, ό.π., σ.328, όπου κρίνει τη βασική ιδέα του έργου της *Για την Πατρίδα* αντιπαιδαγωγική και την παραπέμπει στο άρθρο του Σκληρού «Το Ζήτημα της Ανατολής». «Γλώσσα, προγονισμός, θέση μας προς τους αρχαίους, προς τους γείτονες, παρελθόν και μέλλον, για όλα έχουμε στραβωμένα ιδανικά... Αυτές είναι οι “νέες αρχές” που θα πρέπει να φέρη το “νέο κόμμα” όταν αρχίση η “κοινωνική επανάσταση”. Αλλά τότε όλοι θα τις τρομάζουν. Όλα αυτά πρώτος τα είδε καθαρά ο Σκληρός. Εννοείται ότι δεν έχουν να κάνουν τίποτε με το σοσιαλισμό».

⁵¹⁴ Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Β' 1895-1967, Αθήνα 1986, σ.152. Για τη διάσπαση του Ε.Ο βλ. και Α. Πάλλης, *Μπρουσός*, ό.π., Εισαγωγή Εμμ. Μοσχονά σ.ξά'-ξγ' και τις προσωπικές εμπειρίες ενός από τους συμμετέχοντες στο Σ. Σωμερίτης, *Η Μεγάλη Καμπή. Μαρτυρίες – Αναμνήσεις 1924-1974*, Α' μέρος, Ολκός 1975, σ.163-241 γενικά για το δημοτικισμό και σ.185-241 για τις δύο διασπάσεις του Ε.Ο. το 1927 και το 1929 που οδήγησε στη διάλυσή του.

⁵¹⁵ Η επιστολή με ημερομηνία 17 του Νοέμβρη 1911 βρέθηκε στην *Αλληλογραφία του Ίωνα Δραγούμη*, φάκ.2, υποφ.3, και δεν γνωρίζουμε εάν στάλθηκε ποτέ. Η επιστολή έχει ως εξής
«Φίλε Κύριε Πετροκόκκινε,

Παρακαλώ να με διαγράψετε από τα μέλη του Ομίλου και τους συνδρομητές του Δελτίου. Αν ξανατυπώσετε το καταστατικό με τις υπογραφές των ιδρυτών, σας παρακαλώ να αφήσετε το όνομά μου αλλά να βάλετε στο πλάϊ σε παρένθεση “(παραιτήθηκε)”.
Πολύ φιλικά Ι.Δ.».

εξακολουθεί να ανταλλάσσει γνώμες με τον Πετροκόκκινο για τις υποθέσεις του Ομίλου⁵¹⁶. Την περίοδο 1920-22 θα αποτραβηχτούν και οι Τριανταφυλλίδης, Τσιριμώκος και Πετροκόκκινος⁵¹⁷. Το 1927, όταν η ρήξη αστών και σοσιαλιστών θα επιφέρει την πρώτη διάσπαση του Ε.Ο., ο Μ. Τσιριμώκος, στρεφόμενος εναντίον του Γληνού, θα γράψει· «Το δικό μου καθήκον ήταν άλλο – ν' αποδείξω πως κανένας από τους πρώτους Ιδρυτάς δεν ανήκει στο Σωματείο τους, κι ακόμα ότι από πολύν καιρό οι πρωτεργάτες του Ομίλου είχαν αποτραβηχτεί. Καθήκον των όσων αποτελούν το Σωματείο, που οικειοποιείται τον τίτλο του Ε.Ο., είναι να τα βεβαιώσουν αυτά, όταν τους δοθεί η ευκαιρία, προσθέτοντας και όλων των ειδών τα σχόλια, ή τους μυκτηρισμούς αν θέλουν, για τη στενότητα των αντιλήψεων του Αστικισμού των παλιών ιδρυτών, στους οποίους είχα την τιμή να ανήκω»⁵¹⁸.

Ο Τριανταφυλλίδης από το 1926 θα προσπαθήσει να αποδείξει άτοπη τη σύνδεση του δημοτικισμού με τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό· «Ο δημοτικισμός κλείνει μέσα του...την Ελλάδα ολόκληρη και ζητεί να μας ενώση στην προσπάθεια για μια εθνική ανάπλαση, τονίζοντας για την παιδεία και γενικώτερα για τη διαμόρφωση του πολιτισμού μας ό,τι είναι γνήσιο και ζωντανό ε θ ν ι κ ό και την ντόπια λαϊκή παράδοση και δεν έχει ούτε διεθνή χαρακτήρα ούτε πολιτικούς σκοπούς. Ο κομμουνισμός από το άλλο μέρος, κήρυγμα και σύστημα ιδεών εντελώς διαφορετικό και πέρα από εθνικά όρια, αξιώνει τη ριζική και βίαιη αλλαγή, με την επιβολή των κατώτερων τάξεων, όλων των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών καθεστώτων ολόκληρου του κόσμου, που μέσα του δεν ξεχωρίζει πια ούτε έθνη ούτε φυλές»⁵¹⁹. Αργότερα

⁵¹⁶ Ο Πετροκόκκινος σε επιστολές του με ημερομηνίες 18-3-1913 και 29 Αυγ./11 Σεπτ. 1913, *Αρχείο Τωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.6, υποφ.1, τον πληροφορεί για τις συνεδριάσεις, για τα σχέδια τους για έκδοση εβδομαδιαίου Δελτίου με ύλη εκπαιδευτική και παραπονεείται γιατί δεν υπάρχουν άνθρωποι πρόθυμοι να συνεργαστούν· «Όσο για τα όσα γράφετε, η τριετής μου πείρα με έπεισε ότι για την ώρα είναι απραγματοποίητα...Έπειτα εκτός τη τεμπελιά και αδιαφορία που απαντά κανείς, είναι και ο ατομικισμός του Ρωμιού. Δεν εννοεί να συνεργασθή, κ' έχομε παραδείγματα τον Πάλλη, Ψυχάρη...Όποιος είναι αισιόδοξος ας κοπιάση στον Όμιλο κι ας εργασθή. Εγώ αποφάσισα να κοιτάξω το ταμείο, γιατί βαρέθηκα να κάνω τον εκτελεστή των λουμινόζων ιδεών του ενός και του άλλου...», ό.π., 18-3-1913.

⁵¹⁷ Ο Τριανταφυλλίδης απομακρύνθηκε σιωπηρά από τον Όμιλο το διάστημα 1921-22, βλ. Δ. Φ. Χαραλάμπους, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τη διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη 1987, σ.125. Ο Μ. Τσιριμώκος στο έργο *Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, ό.π., σ.3 γράφει «...αποτραβηγμένος ουσιαστικά από το 1915 και τυπικά από τα 1922» και σ.20, ανακοινώνει ότι παραιτήθηκε το 1922, ενώ ο Πετροκόκκινος δύο χρόνια νωρίτερα.

⁵¹⁸ Μ. Τσιριμώκος, ό.π., σ.23.

⁵¹⁹ Μ. Τριανταφυλλίδης, *ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ Ένα γράμμα στους δασκάλους μας. Τι έγινε στα 1921 και τι θα γίνη τώρα. Γλωσσική μυθολογία, δημοτικισμός και κομμουνισμός. Τι πιστεύω*, Αθήνα 1926, σ.17.

στο έργο *Δημοτικισμός και Αντίδραση*⁵²⁰ θα αναφερθεί ευθέως στο Δ. Γληνό «Η σύγχυση του Δημοτικισμού με τον κομμουνισμό μεγαλώνει με τη στροφή του Γληνού προς αυτόν, και από τότε παρουσιάζεται η δημοκοπική εκμετάλλευση του περιστατικού αυτού...Το ότι ο Γληνός...πήγε με τον κομμουνισμό, ζημίωσε χωρίς άλλο το δημοτικισμό, δεν αποδείχνει όμως τίποτε για καμιά σχέση ανάμεσά τους»⁵²¹. Θα σημειώσει μάλιστα ότι η θέση των δημοτικιστών ήταν πάντα φιλελεύθερη, συμφωνώντας έτσι με το ιδανικό που είχε διατυπώσει ο Βλαστός περί αστικής επανάστασης. «Η συνείδηση του δημοτικισμού...δε γεννήθηκε καν στους εργάτες ή και γενικότερα μέσα στο λαό μας, που και σήμερα ακόμη αφώτιστος, αν και πέρασαν τόσα χρόνια, μένει ξένος και αδιάφορος, παρά στην λογοτεχνία, στους διανοούμενους, στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, κάποτε σαν ανάγκη, μόνο ή κυρίως, αισθητική, σε πολιτευόμενους κατ' εξοχήν εθνικιστές, σε δασκάλους που αποβλέπουν σ' αυτόν σα σε μορφωτικό μέσο» και «...ο Δημοτικισμός παρουσιάστηκε στην Ελλάδα για αιώνες, και ως τα 1920, ως κοινωνική κίνηση αστών»⁵²².

Η Γενική Συνέλευση του Ε.Ο στις 18 Φεβρουαρίου 1929 θα καταγράψει δύο τάσεις, την σοσιαλιστική και την κομμουνιστική. Η νέα διάσπαση που επήλθε με την επικράτηση της δεύτερης τάσης, υπό το Δ. Γληνό, οδήγησε στην παύση των εργασιών του Εκπαιδευτικού Ομίλου⁵²³.

4.V. Πολιτικό δίλημμα στο Διχασμό

Ο Διχασμός σηματοδοτεί ουσιαστικά το τέλος της αυτονομίας του δημοτικισμού και την απόλυτη υπαγωγή του στην πολιτική. Η πολιτική αρθρογραφία του *Νουμά* το 1915 θα εξαντληθεί στην αντιπαράθεση δύο ομάδων, των φιλοβασιλικών ή ουδετερόφιλων και των βενιζελικών⁵²⁴.

⁵²⁰ Άρχισε να γράφεται το 1949 και αποτελεί τον 6^ο τόμο του έργου Μ. Τριανταφυλλίδης, *Άπαντα*, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1963.

⁵²¹ *Δημοτικισμός και Αντίδραση*, ό.π., σ.156 και 157. Στη σ. 154, μάλιστα, θα σημειώσει τη γνώμη που διατύπωσε ο Ψυχάρης σε ανοιχτή επιστολή στον Πάγκαλο, σχετικά με την ταύτιση δημοτικισμού και κομμουνισμού, ότι «είναι το πρώτο παράδειγμα στον κόσμο όπου γραμματικό σύστημα επιδικάζεται σε κόμμα πολιτικό».

⁵²² Το πρώτο απόσπασμα από Μ. Τριανταφυλλίδης, *Ένα γράμμα στους δασκάλους μας...*, ό.π., σ.19 και το δεύτερο Μ. Τριανταφυλλίδης, *Δημοτικισμός και Αντίδραση*, ό.π., σ.153.

⁵²³ Για τη δεύτερη διάσπαση βλ. Στρατής Σωμερίτης, *Η Μεγάλη Καμπή...*, ό.π., σ.232-238.

⁵²⁴ Γ. Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα 1984, σ.204. Χαρακτηριστική η περίπτωση του Α. Βαμβέτσου που θα ταχθεί στο πλευρό του

Η πλειοψηφία των δημοτικιστών θα ταχθεί στο πλευρό του Βενιζέλου⁵²⁵. Ο Ψυχάρης θα θεωρήσει την παραίτηση του Βενιζέλου, το Φεβρουάριο του 1915, ως «παραίτηση του Ελληνισμού»⁵²⁶. Ο Ν. Γιαννιός σε άρθρο του με τίτλο «Γράμμα στο Βενιζέλο»⁵²⁷ προκαλεί το Βενιζέλο να δείξει ότι είναι πραγματικά αντιδυναστικός και να ηγηθεί του δημοκρατικού ρεύματος, χωρίς να υποβιβάζει τα κρίσιμα γεγονότα σε προσωπικές αντιπαραθέσεις.

Ο Πάλλης θα επικροτήσει τη στάση του Βενιζέλου που εξασφαλίζει την πρόσδεση στο δυνατό αγγλο-γαλλικό κεφάλαιο. Παράλληλα εκφράζει και το σεβασμό του προς το βασιλικό θεσμό, ο οποίος, όμως, πρέπει να μείνει μακριά από τις πολιτικές αντιδικίες⁵²⁸. Τις ίδιες θέσεις θα αναπτύξει και σε επιστολή του στον Ίωνα Δραγούμη⁵²⁹. η συστράτευση της Ελλάδας στο πλευρό των συμμάχων όχι μόνο θα της εξασφαλίσει πόρους, αλλά θα τη βοηθήσει αποτελεσματικά εναντίον των θανάσιμων εχθρών της, Τούρκων και Βουλγάρων.

Ο Δραγούμης, αντίθετα, σε επιστολή⁵³⁰ του στον Ronald Burrows στις 17/30-10-1915 θα εκτιμήσει πως οι Άγγλοι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, συμπεριφέρθηκαν σαν να ήταν ο Βενιζέλος δικτάτορας και συνεργάστηκαν μόνο μαζί του αντί με την ελληνική κυβέρνηση. Η αιτία της άρνησης για συμμετοχή στον πόλεμο δεν είναι η δειλία και η ανοησία, όπως είχε ισχυριστεί ο Burrows, αλλά διαφορετική εκτίμηση των συμφερόντων της χώρας. Η

βασιλιά. Μαζί του ο Κ. Καρθαίος με το ψευδώνυμο Gonfaloniere και αντίπαλός του ο Ι. Σταμνόπουλος με το ψευδώνυμο «Ο αδερφός μου ο Γιάννης».

⁵²⁵ Το Βενιζέλο θα υποστηρίξει και μεγάλη μερίδα των σοσιαλιστών. Για την αντίθετη πορεία, βλ. την Εισαγωγή του Εμμ. Μοσχονά στο Α. Πάλλη, *Μπροσός*, Αθήνα 1975, σ.μ' και μδ' όπου επισημαίνεται ότι η «Α' Πανελλαδική Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψις» θα συμμαχήσει εκλογικά το 1915 με τους φιλοβασιλικούς.

⁵²⁶ Στήλη «Ο,τι θέλετε», *Νουμάς*, 7-3-1915, αρ.555, σ.11. Εναντίον του βασιλιά και υπέρ του Βενιζέλου θα τοποθετηθεί σε άρθρο με τίτλο «Η φωνή του Ρήγα», *Νουμάς*, 18-6-1916, αρ.593, σ.157-158. Εκτενή σχόλια για το άρθρο βλ. στο Γ. Χ. Καλογιάννης, *ό.π.*, σ.206.

⁵²⁷ *Νουμάς*, 28-3-1915, αρ.558, σ. 148-150. Ο Νουμάς στο ίδιο φύλλο, στη στήλη «Παραγραφάκια», σ.153, θα κατηγορήσει το Γιαννιό για μονομερή άποψη, αλλά θα θεωρήσει ότι οι απόψεις του αξίζει να μελετηθούν.

⁵²⁸ Δήμος Νησιώτης, «Μια κουβέντα με τον κ. Αλέξ. Πάλλη», *Νουμάς*, 2-5-1915, αρ.563, σ.211-212.

⁵²⁹ Επιστολή Πάλλη σε Δραγούμη, 11-8-1915, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.5, υποφ.5. Ολόκληρη η επιστολή βρίσκεται στο Παράρτημα, σ.146. Ο Δραγούμης θα του απαντήσει στις 21-8-1915, *Αλληλογραφία II*, σ.150-151, λέγοντας πως θεωρεί ευνοϊκή την ουδετερότητα, αποκλείοντας την προσχώρηση στις Κεντρικές αυτοκρατορίες.

⁵³⁰ Επιστολή Δραγούμη σε R. Burrows, 17/30-10-1915, *ό.π.*, φάκ.2, υποφ.3 (προσχέδιο της επιστολής). Στην αλληλογραφία του Δραγούμη βρέθηκε και επιστολή του Ronald Burrows με ημερομηνία «January 1916», *ό.π.*, φάκ.2, υποφ.2, όπου διακηρύττει την αξία του Βενιζέλου και την ανικανότητα

φιλοβασιλική στάση του Δραγούμη⁵³¹ θα εγείρει αντιδράσεις. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή που του απευθύνει ο γιος του Πάλλη, Αλέξανδρος, που υπηρετούσε στην Επιτροπή προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, στις 20-6-1916⁵³², όπου εκφράζει την απογοήτευσή του γιατί ένας Μακεδονομάχος δεν κατήγγειλε την εισβολή των Βουλγάρων σε ελληνικό έδαφος. Τον προτρέπει να ασπαστεί την πολιτική του Βενιζέλου, «πολιτική τιμής και ειλικρίνειας», γιατί αλλιώς θέτει σε κίνδυνο το πολιτικό του μέλλον.

Ο Σπύρος Σκιαδαρέσης⁵³³, επίσης θα επιπλήξει εντονότατα το Δραγούμη για τις θέσεις του και θα χαρακτηρίσει παραδοξολογίες τις απόψεις ότι και ο βασιλιάς θέλει να βγει από την ουδετερότητα, αλλά θα το κάνει αφού τον απαλλάξουν από τον Βενιζέλο και συζητήσουν μόνο μαζί του. Απορεί, επίσης, που ο Δραγούμης εξανίσταται για την επέμβαση των ξένων, γιατί χωρίς αυτούς δεν μπορεί να γίνει τίποτα.

Η συζήτησή τους θα επεκταθεί και σε ζητήματα για τη θέση και τον προορισμό του ελληνισμού. «Μπορείς να λες όσο θέλεις ότι τα λεγόμενά μου προδίδουν επίρροια αγγλογαλλική· δεν το αρνούμαι, αλλ' η αντίληψις η αγγογαλλική είναι αυτή η ανθρωπινή αντίληψις, γιατί ο ανθρωπισμός, τον οποίον εγέννησε η παλαιά Ελλάς, εις τα δύο αυτά έθνη σήμερα προ πάντων ανθεί και ακμάζει, εις αυτά μόνον αναπνέει κανείς την γλυκειά αύρα του πολιτισμού, οι άλλοι οι [:] είνε και θα μείνουν βάρβαροι μ' όλη τους την πονηριά ή την εργατικότητα και την απελπιστική μέθοδο και τάξι.

Λες και κάτι αλλού, πως εμείς είμεθα Ανατολίταις και όχι Δυτικοί· και σ' αυτό μου φαίνεται πως λανθάνεσαι· γιατί του έθνους μας ο προορισμός ανέκαθεν ήταν να παλεύη προς τους Ανατολίταις και να τους νικά, Πέρσαις, Άραβας, Τούρκους. Αν επί των Βυζαντινών επήρε κάποια ασιατικήν χροιά, τούτο είνε γιατί δεν επρόφθασε να αφομοιώση και χωνεύση όλα τα ξένα

του Βασιλιά. Παραδέχεται ότι η Ελλάδα στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ταπεινωμένη, αλλά επισημαίνει πως δεν υπήρχε άλλη λύση.

⁵³¹ Μόνο ο Στελλάκης Ξενοφών, δημοτικιστής από τη Σμύρνη, θα συμφωνήσει μαζί του «Είμαι καθολοκληρία σύμφωνος μαζί σας και αφοσιωμένος στο μάρτυρα Βασιλέα μας, τον οποίον τώρα πια άρχισαν να δικαιώνουν δικοί μας και ξένοι για τη φρόνιμη στάσι του. Δεν έχω αμφιβολία ότι εμείς στο τέλος θα δικαιωθούμε, οι δε άλλοι θα ντρέπονται να μας βλέπουν», 2/Π/16, ό.π., φάκ.8, υποφ.5.

⁵³² Επιστολή Α. Πάλλη(γιού) σε Δραγούμη, 20 Ιουνίου 1916, ό.π., φάκ.5, υποφ.5. Ολόκληρη η επιστολή στο Παράρτημα, σ.147. Θα του στείλει συνολικά 4 επιστολές, 10-12-15, 24 Μαρτίου 1916, 22 Μαΐου 1916 και 20 Ιουνίου 1916, ό.π., φάκ.5, υποφ.5., όπου σχολιάζει την κατάσταση, ιδιαίτερα όπως διαμορφώνεται από την επικείμενη εισβολή των Γερμανοβουλγάρων.

⁵³³ Επιστολή Σκιαδαρέση σε Δραγούμη, χ.χ.(μετά την παράδοση της Καβάλας), ό.π., φάκ.7, υποφ.4.

στοιχεία· αλλά αν έχει κανένα προορισμό και αξίζει να ζήσει η Ελλάς, είναι για να υπάρχει πρόσκοπος της Δύσεως απέναντι της Ανατολής»⁵³⁴.

Φιλοβασιλική στάση θα διατυπώσει και ο Ψυχάρης το 1919, μετά το θάνατο των γιών του στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη στροφή του προς συντηρητικότερες θέσεις⁵³⁵. «Ο Κωνσταντίνος, να μην τον αδικούμε, δε μου φαίνεται διόλου, όπως τον κατηγορήσανε πολλές φορές, να φέρθηκε σαν τον ξένο. Αν είτανε αφτό, δε θα τον ακολουθούσε η Ρωμιούσνη αλάκαιρη. Ο Κωνσταντίνος στάθηκε ο αληθινός αντιπρόσωπος του Ρωμιού, σαν να βαστούσε από το σκαρί του, τι λέω; σα να είτανε ίδιο το σκαρί του Ρωμιού»⁵³⁶.

Ο *Νουμάς* θα προσπαθήσει να συμβιβάσει τη φιλοβενιζελική του θέση με τη συμπάθειά του για το βασιλιά⁵³⁷. Παράλληλα εκθειάζει το Δραγούμη· «Ξεχωριστά εμείς οι δημοτικιστές πρέπει να πανηγυρίσουμε την απόφαση αυτή του Ίδα, όχι γιατί ένας διαλεχτός δικός μας, που θάναι και ο πολιτικός αρχηγός μας, μπαίνει στη Βουλή, μα γιατί αν ο τόπος ευτυχήσει μια μέρα να κυβερνηθεί από τον Ίδα, το γλωσσικό ζήτημα θα λυθεί τελειωτικά»⁵³⁸. Ο Ταγκόπουλος δεν αξιολογεί τις πολιτικές θέσεις του Δραγούμη. Εκείνο που προέχει είναι ότι αποτελούσε μια λύση στα τεράστια οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η έκδοση του *Νουμά*. Στις 11-6-1916 γράφει ο Ταγκόπουλος στο Δραγούμη· «Η Τουρκιά αποκλεισμένη κι έτσι οι καλύτεροι συντρομητές χαμένοι για την ώρα. Το ίδιο και με την Ευρώπη. Όσο για τους εδώ, ξέρεις δα πόσο δύσκολοι είναι στις υποχρεώσεις τους...Κι όμως το φύλλο τόβγαλα ταχτικά και θαν το βγάζω. Το πώς μοναχά εγώ το ξέρω. Καταχρεωμένος ως το λαιμό στους τυπογράφους και σ' άλλους...Σε παρακαλώ, α θέλεις, στείλε μου τίποτα απέναντι της συντρομής σου»⁵³⁹. Το τελευταίο φύλλο της πρώτης περιόδου του *Νουμά* θα κυκλοφορήσει στις 20 Μαΐου 1917.

⁵³⁴ Επιστολή Σκιαδαρέση σε Δραγούμη, χ.χ., ό.π., φάκ.7, υποφ.4.

⁵³⁵ βλ. χαρακτηριστικά Ε. Κριαράς, *Ψυχάρης, Ιδέες, Αγώνες, ο Άνθρωπος*, Εστία 1981 (1^η έκδ. 1959), ιδιαίτερα το κεφ. «Η ιδεολογική μεταστροφή του Ψυχάρη», σ.231-240.

⁵³⁶ Επιστολή Ψυχάρη σε Πετροκόκκινου, Οχτώβρης 1919, *Αρχείο Δ. Πετροκόκκινου*.

⁵³⁷ Γ. Χ. Καλογιάννης, ό.π., σ.205, επίσης, «Πολεμιστής», ποίημα υπέρ του βασιλιά, *Νουμάς*, 16-5-1915, αρ.564, σ.223· στο φ.565, σ.232 θα ισχυριστεί ο Ταγκόπουλος ότι τους έγραψε ο ίδιος. Επίσης, στήλη «Παραγραφάκια», 30-5-1915, αρ.566, σ.249 και στήλη «Παραγραφάκια», 8-8-1915, αρ.571, σ.323.

⁵³⁸ Δήμος Νησιώτης, «Ο Ίδας», *Νουμάς*, 16 του Μάη 1915, αρ.564, σ.217-218.

⁵³⁹ Επιστολή Ταγκόπουλου σε Δραγούμη, 11-6-1915, *Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, Αλληλογραφία*, φάκ.8, υποφ.4. Στο φ. 2 verso υπάρχει ιδιόχειρη σημείωση του Ί. Δραγούμη «Του έστειλα σήμερα 11 Ιουνίου 1915, δραχμές 120 Ι.Δ.».

Ο Διχασμός αποτελεί ένα όριο, γιατί υποτάσσει την πρώτη, ενθουσιώδη, εικοσαετία του δημοτικισμού στην πολιτική σκοπιμότητα και ωθεί τους περισσότερους δημοτικιστές να επιλέξουν στρατόπεδο. Οι περισσότεροι προσχωρούν στο Βενιζελισμό, ενώ σημαντικό ρήγμα επιφέρει η απώλεια του Ίωνα Δραγούμη, που κάποτε πρόβαλλε και ως αρχηγός. Από κει και πέρα η συζήτηση είναι ποιοτικά διαφορετική και ο δημοτικισμός δεν αποτελεί πια κομβικό στοιχείο στην αναγέννηση του κράτους. Άλλωστε, θα τον διαχειριστούν πολιτικές αντικρουόμενες. Από τη δικτατορία του Πάγκαλου, όπου η δημοτική θα συνδεθεί με τον κομμουνιστικό κίνδυνο, μέχρι το Μεταξά που θα προωθήσει τη δημοτική με την κυκλοφορία της *Νεοελληνικής Γραμματικής*, για να ενισχύσει το λαϊκό του πρόσωπο. Μετά τον πόλεμο η δημοτική θα χρησιμοποιηθεί στην αντιπαράθεση αριστεράς-δεξιάς και θα ταυτιστεί με την πρώτη. Η ταύτιση αυτή θα επιβιώσει μέχρι τη δικτατορία του 1967 και θα δηλητηριάζει τη συζήτηση περί γλώσσας μέχρι σήμερα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο δημοτικισμός τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} και τις πρώτες του 20ου αιώνα εμφανίζεται ως δυναμική κίνηση που θα γεννήσει τεράστιες αντιδράσεις. Η πρότασή του εγγράφεται στο πλαίσιο μιας οξύτατης κρίσης του ελληνικού κράτους, το οποίο επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει τον πολιτικό και εθνικό του ρόλο μέσα από τις συμπληγάδες των οικονομικών προβλημάτων και της ταπείνωσης που προκάλεσε η ήττα του 1897. Φιλοδόξησε, δηλαδή, να αποτελέσει μια κίνηση παρέμβασης στην πολιτική ζωή με όχημα τη γλώσσα, όπου αποτυπώθηκαν πολιτικοί λόγοι και τακτικές. Η δημοτική προβλήθηκε ως δύναμη με ενοποιητική ισχύ που διευκόλυνε την απόπειρα να διατυπωθεί μια ενιαία εναλλακτική πρόταση στο καθολικό αίτημα για αναγέννηση του κράτους.

Το εγχείρημα, όμως, της ριζικής αναμόρφωσης της Ελλάδας με την αναγνώριση και επιβολή της δημοτικής αποδεικνύεται ιδιαίτερα δύσκολο. Οι δημοτικιστές και η γλώσσα που προκρίνουν είναι αποκλεισμένοι από το δημόσιο πεδίο, τελούν «υπό διωγμόν» και η πρόσβασή τους στους θεσμούς είναι ανύπαρκτη. Ο λόγος της δημοτικής καταλήγει αντιρρητικός της καθαρεύουσας, που περιβάλλεται από το κύρος της εξουσίας.

Η αντίδραση των καθαρολόγων και η θεσμική τους δύναμη θα καθορίσει εν πολλοίς τον προσδιορισμό και αυτοπροσδιορισμό του χώρου που ονομάζεται δημοτικισμός. Η ενότητα, δηλαδή, του δημοτικισμού είναι μάλλον προϊόν του αντίπαλου στρατοπέδου, που επιθυμεί να αντιμετωπίσει τον «εχθρό» ως συμπαγές σύνολο, και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα που διαμορφώνεται στο εσωτερικό της κίνησης.

Η επίδραση, επίσης, της λογοτεχνίας και η σχετική ευκολία με την οποία έγινε αποδεκτή η δημοτική σ' αυτό το χώρο, χαρίζοντάς του ένα όργανο εύπλαστο, ευέλικτο και κατανοητό από περισσότερους αναγνώστες, ενίσχυσαν την επίφαση της ενότητας.

Σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση του δημοτικισμού ως αρραγούς κινήματος της ανερχόμενης αστικής τάξης έπαιξε η ελληνική μεταπολιτευτική ιστοριογραφία. Ανταποκρινόμενη στις επιταγές της εποχής για αποκατάσταση της δημοκρατίας και εκκαθάριση του πολιτικού βίου από τα παθογόνα στοιχεία, χρησιμοποιώντας κυρίως τα εννοιολογικά εργαλεία της Κοινωνιολογίας, επιχειρεί να θεμελιώσει τη γενεαλογία του φιλελεύθερου

αστικού στοιχείου και τοποθετεί συνολικά το δημοτικισμό στην πρωτοπορία του προοδευτισμού.

Ο δημοτικισμός, όμως, ακριβώς επειδή αποτυπώνει τους κοινωνικούς και πολιτικούς κλυδωνισμούς αποτελεί κίνηση πολυσυλλεκτική με αποκλίσεις στην ιδεολογία και στο τρόπο που αυτή εκβάλλει στη δράση και εγγράφεται στο δημόσιο χώρο.

Οι διαφορές ξεκινούν από το χώρο που ζουν και δρουν οι πρωταγωνιστές· Ελληνικό Κράτος ή Διασπορά; Η διάκριση «μέσα» – «έξω» επανέρχεται συχνά στις συζητήσεις των δημοτικιστών και καθορίζει την οπτική τους. Το μικρό ελληνικό κράτος, περιορισμένο σ' ένα χώρο που απλώς θεωρείται η μήτρα για την πραγμάτωση των εθνικών οραμάτων, δύσκολα απαλλάσσεται από τις αγκυλώσεις της επαρχιώτικης νοοτροπίας. Οι περισσότεροι διανοούμενοι του δημοτικισμού και όλοι εκείνοι που αποτελούν τον αρχικό, ηγετικό πυρήνα ανήκουν στον ελληνισμό της Διασποράς και συχνά υπογραμμίζουν την πολλαπλή ένταξή τους στο χώρο· ιδιαίτερα ο Ψυχάρης σε κάθε ευκαιρία τονίζει τη διπλή εθνική του ιδιότητα. Το γεγονός της διάκρισης αυτής επιβάλλει στο δημοτικισμό, εκ προοιμίου, την αντιπαλότητα και την καχυποψία που συνήθως συνόδευε τις σχέσεις «Ελλήνων» και «Ελλαδικών»⁵⁴⁰. Παράλληλα διευκολύνει τη δράση, επειδή εμπλουτίζει τον τρόπο θέασης των πραγμάτων με την ευρωπαϊκή ευρύτητα και την οικονομική άνεση που χαρίζουν οι εμπορικές δραστηριότητες των ηγετών του δημοτικισμού. Ο *Νουμάς* και η εφημερίδα *Λαός* της Κωνσταντινούπολης είναι χαρακτηριστικό δείγμα του πώς το «έξω» λειτουργούσε συχνά ως το αντίπαλο δέος του «μέσα» και πώς οι ίδιοι οι δημοτικιστές έβλεπαν τη διάκριση αυτή· στηλίτευαν τους Έλληνες του κράτους για την επαρχιώτικη νοοτροπία τους, οι οποίοι με τη σειρά τους τους αφαιρούσαν το δικαίωμα να νομοθετούν για την ελληνική γλώσσα, που τους ήταν ξένη.

Η ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης του γλωσσικού ζητήματος και η απόπειρα διείσδυσης σε χώρους, όπως είναι η Εκπαίδευση, θα διαλύσει την «κατ' επίφασιν» ενότητα και ομοιογένεια και θα καταδείξει, περισσότερο ρητά,

⁵⁴⁰ Οι όροι ανήκουν στον Ίωνα Δραγούμη, που ιδιαίτερα επέμεινε στη διάκριση αυτή για να δώσει υπόσταση στα εθνικά του οράματα. Βλ. Ι. Δραγούμης, «Οι Ελλαδικοί», *Νουμάς*, 6-5-1907, αρ.246,

την πολυδιάσπαση του δημοτικισμού. Τα πρώτα ρήγματα θα γίνουν εμφανή με το Γεώργιο Σκληρό και το έργο *Το Κοινωνικό μας Ζήτημα*. Η εμφάνιση των σοσιαλιστικών ιδεών αποτελεί κομβικό σημείο για την εξέλιξη της σκέψης των διανοουμένων του δημοτικισμού· γεγονός που θα αναδείξει τις εσωτερικές αντιφάσεις του και την πολυμορφία του. Η συζήτηση που θα διεξαχθεί στο *Νουμά* θα αναδείξει δύο ομάδες, τους «σοσιαλίστες» και τους «νατσιοναλίστες», που πέρα από την ψυχαρική Ιδέα και την αντιμετώπιση της δημοτικής ως πανάκειας, τοποθετούνται με διαφορετικό τρόπο απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα. Ενώ, όμως, είναι η πρώτη φορά που παρατηρείται συγκροτημένη διατύπωση αντίπαλων θέσεων, οι ιδεολογικές ασυνέπειες είναι εμφανείς.

Η ρευστότητα του δημοτικισμού επέτρεψε τη διαπίδυση διαφορετικών ιδεολογικών χώρων. Η επιδίωξη συγκρότησης μιας σαφούς ιδεολογικής ταυτότητας του αστικού στρατοπέδου, θα οδηγήσει τους νεώτερους εκπροσώπους του να επιχειρήσουν μια εσωτερική τομή, διαγράφοντας τη σύγκρουση φιλελεύθερων και συντηρητικών αστών. Η συζήτηση, όμως, δεν διεξάγεται σε ξεκάθαρο ιδεολογικό τοπίο. Κυριαρχεί ο συγκρητισμός των ιδεών σε μια απόπειρα χρηστικής διαχείρισης του υπάρχοντος σοσιαλιστικού εννοιολογικού οπλοστασίου, για να υπηρετήσει τα «εκσυγχρονιστικά» οράματα των φιλελεύθερων διανοούμενων. Ο φιλελευθερισμός του Αλέξανδρου Βαμβέτσου δανείζεται το λεξιλόγιο του σοσιαλισμού, για να μεταλλάξει σε ένα ιδιότυπο μόρφωμα, που μπορούμε να ονομάσουμε «αστικό σοσιαλισμό». Ο Χρήστος Χρηστούλακης, σε μια εκ των υστέρων αναδίπλωση, θα χαρακτηρίσει την άκρως φιλελεύθερη στάση του «επιπόλαιο μοντερνισμό»· όρος που διασαφηνίζει τη δημιουργική παρερμηνεία πολλών ιδεολογικο-πολιτικών εννοιών από τους διανοούμενους του δημοτικισμού.

Παράλληλα οι σοσιαλιστές εμφανίζονται αδύναμοι λόγω έλλειψης χρηματικών πόρων, αλλά και σαφούς ιδεολογικού προσανατολισμού, αφού περισσότερο επιδιώκουν τη δικαιότερη ρύθμιση των κοινωνικών δεδομένων παρά την ανατροπή τους. Η ερμηνεία που επιχειρεί ο Σκληρός της ελληνικής κοινωνίας δεν ξεφεύγει από το ιδεαλιστικό πλαίσιο ερμηνείας των πραγμάτων. Ο Δελμούζος, που εισάγει και προωθεί το Σκληρό στην ελληνική διάνοηση,

σ.1-2. Βλ., επίσης, Ε. Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές

εντάσσει το σοσιαλισμό του στην προσπάθεια διαφορετικής ανάγνωσης της ελληνικής κοινωνίας· γεγονός που επιβάλλεται από την ανάγκη εκσυγχρονισμού του αστικού κράτους. Το θολό τοπίο της ελληνικής σοσιαλιστικής σκέψης επιτρέπει ακόμα και «μεταφυσική» ανάγνωση των κοινωνικών αναγκών, οι οποίες συμφύρονται με τη ζωτικότητα του έθνους και της φυλής. Γι' αυτό, άλλωστε, η έλευση του Βενιζέλου και η ανάδειξη του κόμματος των Φιλελευθέρων σε ηγετική ομάδα θα ενσωματώσει τους περισσότερους σοσιαλιστές.

Η συζήτηση σοσιαλιστών – εθνικιστών θα οδηγήσει στη συγκρότηση αστικού, αντισοσιαλιστικού μετώπου, το οποίο ελέγχοντας τη χρηματοδότηση βασικών δράσεων, όπως η έκδοση του *Νουμά*, θα καταφέρει να αρθρώσει βιώσιμο λόγο, αν και όχι συμπαγή και ενιαίο. Ο φόβος για το σοσιαλισμό είναι ένα σημείο συνάντησης για τους αρχηγούς του κινήματος και θα επηρεάζει τις επιλογές τους είτε πρόκειται για τη χρηματοδότηση του *Νουμά* και του *Λαού* είτε πρόκειται για την ευρύτερη ιδεολογική τους στάση, πολιτική και κοινωνική.

Ο *Νουμάς*, παρά τις σφοδρές αντιρρήσεις των ίδιων των δημοτικιστών εναντίον του και παρά τις παλινδρομήσεις του Πάλλη και του Βλαστού σχετικά με τη χρηματοδότηση του, θα αποτελέσει ενοποιητικό παράγοντα, ακριβώς επειδή στέγαζε όλες τις απόψεις αρκεί να είχαν σημείο αναφοράς τη δημοτική γλώσσα⁵⁴¹. Ο ρόλος του περιοδικού συντηρείται ιδιαίτερα χάρη στην ακαμψία του Ψυχάρη και τη διαλλακτικότητα του Δραγούμη, που αντιλαμβάνονταν τη σημασία του ως συνδετικού χώρου των δημοτικιστών. Ο Ψυχάρης είναι ίσως η μόνη μορφή που παραγνώριζε τις ιδεολογικές διαφορές για χάρη της Ιδέας, που τη θεωρούσε ανώτερη από κάθε άλλη. Η πραγματικότητα, όμως, τον ξεπέρασε. Πίστευε στην απόλυτη δύναμη της δημοτικής, την οποία ανήγαγε σε υπέρτατη αξία με ενοποιητική δύναμη, και αυτός είναι ίσως ο λόγος, μαζί με τη γλωσσική του αδιαλλαξία, που συγκέντρωσε τα περισσότερα πυρά και των δημοτικιστών και των καθαρολόγων.

Το βασικό συμπέρασμα είναι πως ο δημοτικισμός υπήρξε ένα πεδίο που με αιχμή του δόρατος τη δημοτική γλώσσα επιχείρησε ανανέωση της εθνικής ζωής, αλλά δεν υπήρξε ένας χώρος απόλυτα συμπαγής και

του εικοστού αιώνα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1900-1922 Οι Απαρχές*, τ. Α2, σ.11.

⁵⁴¹ Την ίδια άποψη θα υποστηρίξει και ο Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, 1989, σ.57.

ομοιογενής ιδεολογικά. Αποτέλεσε ένα πεδίο στο οποίο εκφράστηκαν και διατυπώθηκαν πολλοί και ποικίλοι λόγοι, στον εθνικό, πολιτικό, κοινωνικό, επιστημονικό, θρησκευτικό τομέα· γεγονός που αναδεικνύει την πολυμορφία αυτού του φαινομένου της ιστορίας των ιδεών που ονομάζουμε δημοτικισμό. Μπορούμε, ακριβέστερα, να μιλάμε για μια χοάνη, όπου ανιχνεύεται ένα πλήθος ιδεών από τον αντικοινοβουλευτισμό μέχρι το φιλελευθερισμό της αστικής τάξης και το σοσιαλισμό· από την αδιαφορία για τα εθνικά οράματα μέχρι τον εθνικισμό· από το θαυμασμό στη λαϊκή ψυχή μέχρι την αριστοκρατική θέαση της κοινωνίας και τον έμφυλο λόγο· από το χριστιανισμό μέχρι τον αντικληρικισμό και την αθεΐα· από τη σοσιαλιστική στη μεταφυσική ερμηνεία των πραγμάτων και την προνοιακή αντίληψη της Ιστορίας. Είναι λάθος, λοιπόν, να τον ταυτίζουμε αποκλειστικά με τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, αποδίδοντας στους δημοτικιστές «προοδευτικές» απόψεις και χαρακτηρίζοντας τους καθαρολόγους συλλήβδην «συντηρητικούς». Επομένως, απομένει η πλήρης διερεύνηση αυτού του θέματος που θα ξεκαθαρίσει το τοπίο και θα ακυρώσει πολλές από τις παρανοήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας.

Η παρούσα εργασία αναγνωρίζοντας τη δυσκολία του εγχειρήματος δεν επιχείρησε να ερμηνεύσει το φαινόμενο του δημοτικισμού, αλλά να καταγράψει τη στρωματογραφία του. Γεγονός που επιτρέπει τη διατύπωση της θέσης ότι δεν υπήρξε μονοσήμαντη και μονολιθική κίνηση, ούτε, όμως, και αδιαμόρφωτο συνονθύλευμα ατομικών λόγων που ακυρώνουν ο ένας τον άλλον. Απλώς, ο δημοτικισμός δεν κατάφερε να αυτονομηθεί από τις πολιτικές εξελίξεις και να τις προσδιορίσει, αλλά πάντα τις ακολουθούσε. Η ύπαρξη «πολλών δημοτικισμών» που αποτέλεσαν εναλλακτικές προτάσεις στο πλαίσιο του αιτήματος για ένα σύγχρονο κράτος, κινητοποίησε όλο το δυναμικό της ελληνικής κοινωνίας και γονιμοποίησε συζητήσεις που κυριάρχησαν στην ελληνική κοινωνία μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Επιστολές Ψυχάρη σε Πετροκόκκινο

1. **16 Rue Chaptal Paris – IX, 22 του Χριστού 1901** (χειρόγραφο, 2 δίφυλλα).

Μα, μα, μα, αγαπητέ μου φίλε, τι καμώματα είναι αφτά τα δικά σας, δε μου λέτε; Κι ως τόσο κοιτάζτε τι διαφορά, φτάνει κανείς ν' αλλάξει τόπο, φτάνει να ζη στην Εβρώπη, κι αμέσως τα βλέπει τα πράματα μ' άλλο μάτι. Εμείς όλοι μας τώρα, κι ο Εφταλιώτης κι ο Πάλλης κι ο Μαρκέτος κι ο Βλαστός και σεις και γω, το ίδιο αίμα το ρωμαϊκό έχουμε που έχουν κ' οι δικοί μας εκεί κάτω. Διάστε όμως πως φέρνονται και πως φερνόμαστε! Άμα έγινε το κίνημα και σκότωσαν ανθρώπους κ' έρριξαν υπουργείο, σώπασαν όλοι, φίλε μου. Καλέ, τι σώπασαν; Κρύφτηκαν όσο κι όπου μπόρεσαν. Τζιμουδιά δε βγάνουνε. Μόλις έγινε το γιουρούσι της φοιτηταριάς στ' Άστυ, και την ίδια μέρα μούγραψε ο Κακλαμάνος πως για άρθρα πια μήτε λόγος και μάλιστα πως μου γυρίζει ένα μου άρθρο γραμμένο πρι γίνουν τα φοιτητικά και που μιλούσα μέσα για τον Μποέμ και για το Σουρή! Και κανένας τους δεν κατάλαβε πως έπρεπε ξεναντίας τώρα να τους χτυπήση τους δασκάλους, ύστερα από τα ελεεινά κι άθλια που τόλμησαν κ' έκαμαν ώσπου να ντροπιαστούν ολότελα στην Εβρώπη. Στην Εβρώπη όλοι μας εμείς οι Ρωμιοί, τι συλλογιστήκαμε; Αντίσταση αμέσως. Και κοιτάζτε τι περίεργο! Μήτε σας έγγραφα μήτε μου γράψατε, αφού δεν προφτάξαμε. Μα τα ίδια που κάναμε μεις εδώ, την ίδια στιγμή, τα κάνατε στο Karachi· άρθρο, βιβλίο, αστροπελεκιές. Μπράβο σας και το καταχάρηκα και γι' αυτό που σας λέω και για μένα. Ναι, για μένα, και σας το λέω φανερά. Έρχονται αφοί και γράφουνε σ' εβρωπαϊκές φημερίδες κι όλο φωνάζουνε πως είμαι μόνος, πως δε μ' ακούει κανείς. Είναι Ρωμιοί, φοιτητάδες· λέει ο κόσμος· κάτι θα ξέρουνε κι αφοί! Πολύ ωραία λοιπόν και το γράψατε εγγλέζικα και το υπογράψατε Chiensis. Για μένα είναι λουκούμι που μου φανέρωσε ακόμη περισσότερο την καλή και μεγάλη σας τη φιλία· είναι λαμπρό και για την Ιδέα. Κι αφτό ξέρετε πως είναι το πρώτο για μας. Εγώ λέω πως πρέπει τώρα να το ξαναβγάλετε αφτό σαν είδος πρόλογο με τα δυο σας μεταφρασμένα. Θα πιάση τον τόπο του, γιατί καθώς λέτε στην Εβρώπη πολύ μας ωφέλησε, κι ας χαίρουνται αφοί [ημέρες], δεν πειράζει, αφού στην

Εβρώπη μας ωφέλησε, θα μας ωφελήσει και στην Ελλάδα· πρέπει να μάθη από την Εβρώπη και θα μάθη.

Που λέτε. Βρεμένες όρνιθες. Ένας φίλος μου Πολίτης, μα πολύ άξιος αφτός και δικός μας, ο Φωτιάδης, μου έγραψε τις προάλλες πως ίσως πιο φρόνιμο να μην τυπώσει το βιβλίο του τώρα. Θυμήθηκα που μια μέρα με πήγε ο γέρο Πασπάτης...να μου δείξη τον τόπο που έπεσε ο Κωνσταντίνος στα 1453. Είδαμε σωρό όρνιθες. Τέτοιοι κ' οι Πολίτες. Ο Κων/νος πάει· απόμειναν οι όρνιθες μονάχα. Του αποκρίθηκα μάνι μάνι να βγάλη το βιβλίο του, γιατί να δήτε πως στην αρχή διόλου δε μου άρεζε του Πάλλη το κίνημα, να μεταφράση το Βαγγέλιο κ' έλεγα να μην ανακατεφτώ καθόλου. Σα μυρίστηκα μπαρούτι, πετάχτηκα. Και τώρα είμαι ακόμα πιο φούρκα παρά πρώτα. Έγραφα κι άλλο άρθρο που γρήγορα θα βγη· ελπίζω να γράψω κι άλλο...

2. 28 του Τρυγητή 1902 [Rosmaramon] (χειρόγραφο, δίφυλλο)

Κάποτες, φίλε μου, φοβούμαι μπας και γελάστηκαν οι Δυνάμεις στο Ναβαρίνο και πολέμησαν τους Τούρκους, μη βλέποντας πως οι Έλληνες είταν οι Τούρκοι οι αληθινοί. Τα βάρβαρα καμώματα της φοιτηταρίας μας δείξανε πόσο βαθιά ρίζωσε στην ψυχή τους η σκλαβιά, δηλαδή της σκλαβιάς οι τρόποι. Φέρνουνται μαζί μας όπως οι Τούρκοι φερνόντανε με δάφτους. Κι άμα πη τίποτες η αρχή, ο αφέντης, ο πασάς, σκύφτουν αμέσως το κεφάλι. Ανεξάρτητο έθνος αφτό δεν είναι – κ' ίσως δε θα γίνη. Έμαθαν πως ο Πάλλης τυπώνει τη μετάφρασή του στο Παρίσι. Βέβαια πως έχει άδικο και τον συβούλεψα πρώτος εγώ να μην το κάμη. Στον απολιτισμό το σημερινό της Ρωμιοσύνης δεν μπορεί να βγη παρά σε κακό. Μα τι λέτε που η φοιτηταριά σηκώθηκε να τον εμποδίση; Το λοιπόν όποιος θέλει δεν έχει το δικαίωμα να τυπώνει ότι του αρέσει στο Παρίσι; Χερότερα, φίλε μου, κι από τους Τούρκους που εμποδίσανε να παραστηθή ο Μωάμεθ στη γαλλική κωμωδία...Σκούρα τα βλέπω τα πράματα. Το λάθος το δικό μας είναι που είμαστε κλασσικοί· δεν είδαμε πως η Ελλάδα είναι κράτος βαλκάνικο, από τα μικρότερα· εμείς θαρρέψαμε πως είτανε απόγονοι της αρχαίας και θελήσαμε να της ξαναδώσουμε ποίηση κ' Ιδέα...

3. 16 Rue Chaptal Paris-IX, 10 του Σποριά 1906 (χειρόγραφο
μονόφυλλο)

Εγώ είμαι αηδιασμένος. Θα τάκουσες, θα τα ξέρης. Ο Πάλλης τραβιέται από το Νουμά, ο Πάλλης μας αφήνει μέσα στη μέση του αγώνα. Είναι, ματάκια μου, να μην τα πολυλογούμε, αληθινή προδοσία. Τους λόγους;...Ο λόγος, ο κυριώτερος, είναι που έβαλε αγγελία ο Ταγκόπουλος –αναμεταξύ μας αφτά, στη ζωή σου- πως θα δημοσιέψη ρομάντζο δικό μου. Θα θυμάσαι πως ο Πάλλης δεν ήθελε να δημοσιέψω το Ρομπινσώνα. Ζούλια και προσωπικά. Πίστεψέ με. Δεν έχω καιρό να σου τα ξεδιαλύσω. Μα τα βλέπω τα πράματα όπως είναι. Και τι αχαριστία! Εγώ που στα Βαγγελικά πήρα το μέρος του τόσο ζεστά και που του κάνω τόση ρεκλάμα, θα το δης και στην Απολογία μου, γιατί ο Πάλλης περνά γι' απλός μεταφραστής κ' έπρεπε ναρθώ εγώ να του πω τι σημαίνει να μεταφράζης. Ας τ' αφήσουμε. Περίεργο να μην μπορή ο Ρωμιός να κάμη τίποτα με συνέχεια. Περίεργο να μην μπορή κανείς νάχη πίστη σε κανένα από μας...

Πρώτα πρώτα...δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να πάψη ο Νουμάς. Πώς να τονέ βαστάξουμε; Αφτό να συλλογιστούμε...Δωδεκασέλιδο δεν μπορούμε θαρρώ να τον έχουμε πια – παρά όπως θα σου το πω παρακάτω. Ίσως και δεν αξίζει δωδεκασέλιδο, γιατί δεν έχουμε και τόση ύλη. Με οχτώ σελίδες πρέπει και μπορεί να μείνη χωρίς να παραξενεφτή κανένας, δηλαδή χωρίς να πη πως έπεσε ο Νουμάς. Ο Ταγκόπουλος θα βρη τρόπο να το πη την Πρωτοχρονιά, γιατί μόνο την Πρωτοχρονιά παραιτιέται ο Πάλλης. Πώς είναι οι λογαριασμοί; ο Ταγκόπουλος μούγραψε τον περασμένο Μάρτη πως για οχτασέλιδο Ν. του χρειάζονται δρχ. 4790, ας βάλουμε 4800.

Ο Ταγκόπουλος παίρνει

Από συντρ. Εσωτερ. Δρ. 700

Από συντρ. Εξωτερ. Δρ. 900

Από την Εθνική τράπεζα δρ. 500

Από σένα 972

Από μένα(δηλαδή φρ. χρ.) 600

3672

Θα του δίνη από δω κι ομπρός ο Αργύρης μας (αναμεταξύ μας όλους διόλου) μια λίρα το μήνα, ας πούμε το χρόνο δρ. 300

Άλλες τόσες ελπίζω να μας δώση κι ο Πέτρος, που θα του γράψω	300
Οι Πολίτες, υποθέτω, θα του δίνουνε όλοι μαζί (Σιώτης, Φωτιάδης, Παππάς, Τανταλίδης), υποθέτω, μα ιδέα δεν έχω,	<u>δρ. 600</u> 1200 <u>3672</u> 4872

Βλέπεις πως τα βγάζουμε πέρα. Μα φοβούμαι μήπως κ' οι συντρομές δεν είναι ταχτικές, μήπως δεν είναι τόσες όσες τις λογαριάζει ο Ταγκόπουλος. Φοβούμαι μήπως δεν είναι ταχτικά κι όσα παίρνει από την Εθνική Τράπεζα.

Τώρα το συμπέρασμα. Πρέπει να τα ξετάσης κατάβαθα μαζί του, να κοιτάξετε τους λογαριασμούς, να δης με ασφάλεια πόσα του χρειάζονται και πόσα παίρνει. Τότες βλέπεις κι ο ίδιος τι μπορεί να κάμης. Πρέπει όμως να σου μιλήσω και για μένα, για να μη φαίνουμαι πως χτυπώ τους φίλους, ενώ δεν κάνω τίποτα ο ίδιος. Ξάστερα να το πούμε, φέτο και του χρόνου ακόμα, οι δουλειές μου κακορίζικες και με πολύ πολύ μεγάλο[;] μπορώ να κάμω θυσίες. Και να σου μάθω και το πιο αχρείο· το ξέρει ο Πάλλης, ξέρει και για ποιους λόγους είμαι στεναχωρημένος φέτο και πάβει το Νουμά, την ώρα που το γνωρίζει πως δεν μπορώ να κάμω τίποτα σημαντικό. Θα χρειαστή ωστόσο να σκάσω και γω τον παρά μου. Ιδού γιατί! Ο Νουμάς να βγαίνει, οχτασέλιδος, ναι, γίνεται. Φαντάσου όμως σα δημοσιέψω το ρομάντζο μου· είναι μακρινό και για να βγαίνει με όφελος, πρέπει να βγαίνει σαν την Απολογία σε τέσσερες σελίδες. Μα τότες δεν απομνήσκει τόπος για τους άλλους. Λοιπόν ανάγκη, όσο βαστά το ρομάντζο, νάχουμε πάλι τις δώδεκα σελίδες. Για τις τέσσερες παραπάνω θα δίνω 50 φρ. παραπανιστά το μήνα. Λογαριάσαμε τότες, σα βγήκε ο Ρομπ., πως 50 φρ. παραπάνω θέλουνε τα τέσσερα παραπάνω φύλλα – και να ξέρης γι' αυτό και τάδινα! Δηλαδή, ο Πάλλης μου είχε γράψει πως δεν πρέπει να δημοσιέψω το Ρομπ., γιατί δεν αφήνω τόπο στους νέους να γράφουνε! Κατάλαβα, τι τρέχει, και σαν καλός άνθρωπος που είμαι, του απάντησα πως για να ησυχάσουμε δίνω τα 50 φρ. ώστε μάλιστα είχαμε κάπως συμφωνία μαζί, να δίνουμε κ' οι δυο μας. Ωστε δεν είχε το δικαίωμα να τραβηχτή, χωρίς να με ρωτήση πρώτα. Μα ο φίλος, μαθημένος να παίρνη

τους υπάλληλους από κλώτσο κι από μπάτσο, κάνει απόφαση μοναχός του, δίχως κανε να [σε;] ρωτά...

Εννοείται, φίλε μου, ότι θυσία μπορείς να κάμης για τον οχτασέλιδο Νουμά, τώρα πρέπει να γίνη – Να πάψη ο Νουμάς, χαντακώσαμε την Ιδέα. Για τα χρήματα που θα παίρνη ο Ταγκόπουλος από φίλους που βρίσκονται στο Κατάστημα Ράλλη αδερφοί, αν άξαφνα κανείς διστάζει για το λόγο που ο Πάλλης δε δίνει, τι λες; μπορεί πάντα να μου στέλνονται τα χρήματα εμένα και γω τάχα να τα στέλνω στο Νουμά. Δε μιλώ για σένα, επειδή δεν πιστέβω να σε πειράζη αφού έδινες και πρώτα, κι αφού μάλιστα κάπως δεν τό ξέρεις τι κάνει και τι δεν κάνει ο Πάλλης. Με τον Αργύρη όμως σα να τόχουμε συμφωνημένο έτσι· έτσι θα πω και του Πέτρου μας.

Τώρα, ματάκια μου, το πρώτο που έχεις να κάμης, να τρέξης στου Ταγκόπουλου. Να του δώσης θάρρος, γιατί σαν πολύ τσακισμένος μου φάνηκε στο γράμμα του το σημερινό. Να του πης –θα του το πω κι ο ίδιος- ρητά κι αποφασιστικά πως αν τα χτυπήση κάτω, αν τύχη και σταματήση το Νουμά, ας είναι και για λίγο καιρό, εγώ μήτε σήμερα μήτε άβριο δε θα κάμω τίποτα για το Νουμά, θα παρακαλέσω και τους φίλους μας να μην κάνουνε τίποτα. Και βέβαια! Ο λόγος είναι να ξακολουθήση. Άμα σταθή, το κακό έγινε και δεν πρέπει να γίνη. Μην ξεχνάς πάλι –και δε θα το ξεχάσης εσύ που έχεις καλή καρδιά- πως ο δύστιχος ψύθηκε από τον Πάλλη εδώ και τρία χρόνια. Του φερνότανε όπως δε φέρνεται κανείς σ' ένα δούλο. Μπρε, αδερφέ, ιδέα μου είναι πως για το ζήτημα θα τα πάμε τώρα καλήτερα, πολύ καλήτερα. Μας έκαμε καλό, μας έβλαψε όμως πολύ, δεν είναι ρώτημα.

4. 16 Rue Chaptal Paris-IX, 18 του Σποριά 1906 (1 χειρ. δίφ., 2 χειρ. μονόφ.)

Εγώ γράφω, γράφω, να μαζώξω παράδες, και μαζώνω. Θα το καταφέρουμε. Μα θαρρώ πως στους λογαριασμούς μας έχουμε χρέος να συλλογιστούμε και τον Ταγκόπουλο τον ίδιο, δηλαδή όχι μόνο τα έξοδα του Νουμά. Πρώτα πρώτα, κόπος χωρίς ανταμοιβή πουθενά δε γίνεται. Αφτός ο άνθρωπος πεντάρα δική του δεν έχει. Πρέπει να ζήση. Ο Πάλλης, κάπως αστεία, σαν το ξετάσης, κατηγορούσε τον Ταγκόπουλο που ήθελε τάχα να κερδίση από το Νουμά. Πολύ νόστιμο. Μήπως ο Πάλλης δεν κερδίζει τίποτες

από τη δουλειά που κάνει; Χάρισμα δουλέβει;... Την κατάσταση τη χρηματική του Ταγκόπουλου θα την ξέρης καλύτερα από μένα. Εγώ θαρρώ πως για να είναι τα πράματα ταχτικά ταχτικά, θα του χρειαζόντανε αφτουνού τρακόσιες δρ. το μήνα. Μα καταλαβαίνω από το γράμμα του πως βολέβεται και με δυο χιλιάδες το χρόνο. Ιδού λοιπόν τώρα οι καινούριοι μας λογαριασμοί. Ο Νουμάς οχτασέλιδος θέλει δρ. 4320 το χρόνο.

Έχουμε το χρόνο

Πετροκόκκινος δρ. 972

Ψυχάρης (για την ώρα) 600

Δηλαδή εγώ μπορώ και τρεις λίρες το

Μήνα με κάποια θυσία, μα κι από τώρα

Αργύρης 300

1872

Ευρ. Αλ. Πανταζή (από την Πόλη) 128

Εθνική Τράπεζα 400

Συντρ. Εσωτερικού 700

Συντρ. Εξωτερικού 900

4000

Ελπίζω τώρα να πάρω από

Τον Πέτρο Βλαστό 300

Από τους Πολίτες(;τους έγγραφα γερό
γράμμα) 1200

από τον Παρμενίδη 300

5800

Κάμποσα, βλέπεις, πια σαν αφαιρέσουμε

τα έξοδα του Νουμά 4320

1480

μόνο 1480 δρχ. μας μνήσκουνε για τον Ταγκόπουλο. Και σίγουρο πως αρκετές δεν είναι. Γι' αυτό υπολείβεται πάντα και σου ζητά πάρωρα (μου το είπε πως το κάνει). Δεν το φταίει από αταξία· το φταίει από έλλειψη παρά...Μα πρέπει φρόνιμα οι δυο μας να κοιτάξουμε από πού να βρούμε

τους παράδες που μας λείπουνε. Ας υποθέσουμε πως δίνω το μήνα
εικοσπέντε φρ. παραπάνω. Έχουμε 5800

300

6100

Πρέπει να βρεθή κανείς που να μας δώση ακόμη δρ. 220 κ' έτσι
βολέβουνται κάπως τα πράματα. Μα να ξέρεις πως τα πολιτικά δεν τάχω για
σίγουρα διόλου. Μόνο ελπίζω πολύ. Το ρομάντζο μου για την ώρα δε θα βγη.
Ωστε να που θα γίνη και το χατίρι του Πάλλη...Για να βγαίνη το ρομάντζο
θέλει Νουμά δωδεκασέλιδο. Δηλαδή να πλερώνω παραπανιστές 180 δρ. το
μήνα. Δεν μπορώ και δεν πρέπει να μπορέση κανείς...Το σπουδαίο, το
σημαντικό, το απαραίτητο είναι να βγαίνη ο Νουμάς...

Το πιστέβεις; Θυμό δεν έχω κανένα. Μήτε αηδιασμένος πια δεν είμαι,
όπως θαρρώ και σου τόγραψα. Είναι παιδί, σωστό παιδί, παιδιάτικα φέρεται,
άθρωπος δεν είναι...Στον αγώνα πρέπει να φανούμε. Στον αγώνα φαίνεται ο
άντρας.

5. 16 Rue Chaptal Paris-IX, 24 του Σποριά 1906 (χειρ. 3 δίφ.)

Ψυχίτσα μου...

Οι τριάντα λίρες που μου τάξεις για το Πάσχα, περίφημες...

Ο Ταγκόπουλος – και τα εμπορικά του. Παραπονιέται. Δέρνεται.
Γραμματόσημα δεν έχει. Χρωστά στον τυπογράφο. Πολύ φυσικά, φίλε μου.
Δεν του δίνουμε αρκετούς παράδες. Πρέπει ο άνθρωπος να βγάξη και το ψωμί
του. Μ' όσα του δίνουμε, δεν τα βγάζει. Δοκίμασε να τα καταφέρης στη θέση
του. Δε θα μπορέσης. Έχει ελαττώματα, μου γράφεις, δεν είναι ο κατάλληλος
διεφτυντής, θέλουνε άλλονε πιο άξιο, να τον αφήσουμε λίγο λίγο κ.τ.λ. Είναι
παραμύθια, και θα το δης.

Τα προτερήματα του Ταγκόπουλου, να σου τα πω. Το πρώτο, που
υπάρχει. Β'. υπάρχει εδώ και τέσσερα χρόνια. Γ'. Έναν άνθρωπο που δούλεψε
τίμια και με αγάπη τόσο καιρό, να τον πετάξουμε είναι πράμα που δε γίνεται.
Τρόποι αλά Πάλλη, όχι δικοί μου. Δε συμφέρνει κιόλας, γιατί κάνουμε οχτρό και
με το δίκιο του μπορεί να μας χτυπήση. Τέταρτο προτέρημά του, που δε
βλέπω κανένανε να βάλουμε στη θέση του. Και συ ο ίδιος, κι ο Πάλλης όνομα
δεν έχετε να μου πήτε. Να είσαι βέβαιος πως τα ψεγάδια που ανακάλυψες

στον Ταγκόπουλο, και μάλιστα την ακαταστασία, θα τανακαλύψης αργά νωρίς και στο διάδοχό του. Όλοι τους Ρωμιοί και να τους βλέπουμε όπως είναι. Θαρχίσουμε σε τέσσερα χρόνια τα ίδια παράπονα. Και τι βγαίνει; Βγαίνει που εμείς, θέλοντας να κάμουμε τους πολιτισμένους, δεν κατορθώνουμε να πιάσουμε δουλειά που νάχη και συνέχεια. Μου γράφεις πως καλό θάτανε να πάβαμε το Νουμά για κανένα χρόνο κ' έπειτα να βρίσκαμε κανέναν καταλληλότερο. Δηλαδή ένα χρόνο να μη βγαίνει ο Νουμάς και κατόπι από ένα χρόνο να βγάλουμε άλλο φύλλο. Εσύ που έχεις νου και κρίση απορώ πως μου τα λες τέτοια πράματα. Ιδού η Ρόδος, ιδού και το πήδημα. Πάψε για ένα χρόνο τη Rallis Brothers agency στην Καλκούτα και ξανάπιασέ τηνε κατόπι από ένα χρόνο. Τι συστήματα είναι αφτά; Να σου ένα φύλλο που γνωρίστηκε, που έκαμε όνομα, που το ξέρουνε στην Εβρώπη, που η κυκλοφορία του μεγαλώνει· όχι, να το πάψουμε. Να σου πω, είναι πράματα που δεν πρέπει ούτε να τα βάλουμε στο νου μας. Το κάτω κάτω, τι τρέχει; Θέλουμε αλλαγή σα Ρωμιοί που είμαστε. Και γω τις αλλαγές τις σιχαίνουμαι. Μια ο Ταγκόπουλος δυσαρέστησε τον τάδε με τους τρόπους του· ο δείνας δε γράφει στο Νουμά, γιατί πειράχτηκε. Λοιπόν εγώ να σου πω, το μόνο γιατρικό είναι ο καιρός. Άμα βαστάξη ο Νουμάς, θα τονέ συνηθίσουνε κ' οι οχτροί του, ώστε θαρθούνε κι αφτοί μόνο και μόνο από την απορία τους που βλέπουνε στη Ρωμιοσύνη μια φημερίδα που με τις μπόρες, με τα εμπόδια, με τα προσωπικά, βαστά ολοένα και πάει...Ξεκομμένα, φίλε μου· εγώ είπα του Πάλλη, εδώ και δυό χρόνια, σου το ξαναλέω σήμερα και λόγου σου, πως μπορείτε να κάμετε ότι θέλετε, και διεφτυντή ναλλάξετε, και τρεις φημερίδες να μου βγάλετε αντίς μιά· εγώ σε άλλη φημερίδα παρά στο Νουμά, δε γράφω και σώνει. Θα πω μάλιστα και τους λόγους δημόσια, γιατί απ' αφτά που διάβασες θα είδες πως έχουνε οι λόγοι μου το γενικό τους όφελος...Μα με τον Πάλλη αλλάζει το ζήτημα. Ο Πάλλης θέλει να κάμουμε οι άλλοι όπως εννοεί αφτός...

Και βέβαια πως δεν πρέπει να μαθεφτή. Μα να σου πω την αλήθεια δε βλέπω τι τρόπος υπάρχει να μη μαθεφτή τέτοιο κάμωμα. Πες τα του Πάλλη...Ο Πάλλης έκαμε χοντρό κάμωμα. Να μην τα μασούμε· προδοσία και μαζί [;] αχαριστία που δε λέγεται. Εγώ θα σωπάσω. Μα έπρεπε να συλλογιστή πως δεν ξαπολνά κανείς έτσι τους φίλους του και πως αφού τόκαμε μπορεί και να μην απομείνη κρυφό. Αμέ; αν άξαφνα σταματούσε ο

Νουμάς! Φαντάσου τότες τι θα γινότανε. Τότες είναι που θα το φωνάζανε και τα κεραμίδια. Θέλοντας να μη σταματήσει ο Νουμάς δούλεψα για την Ιδέα. Θα είτανε όλεθρος, αν έπαβε. Τώρα εμένα με ξέρεις. Την ιδέα κοιτάζω. Σα μετανοιώση ο φίλος και γυρίση πάλι σε μας, ένα θα κοιτάξω, πως δουλέβει ξανά για την Ιδέα. Τίποτε άλλο. Θα κάμω σα να μην είχε τραβηχτή, όσο για την εμπιστοσύνη μου στον Πάλλη εννοείται πως τέλειωσε· δεν είναι μήτε άθρωπος μήτε φίλος. Ότι έγινε πια, έγινε· δεν ξεγίνεται...Σήμερα άξαφνα λαβαίνω γράμμα κι από τον Ταγκόπουλο που μου λέει πως ο Πάλλης θα ξακολουθή να γράφη στο Νουμά. Αι δε μου λες, στη ζωή σου, τι παιδιάτικα φερσίματα είναι τούτα; Μια τραβιέται και μου γράφει πως θα τον αφήση σε μας τον αγώνα. Τώρα να που αγωνίζεται κι ο ίδιος – με την πέννα, χωρίς τον παρά. Θεοφάνερα μας δείχνει πως τραβήχτηκε από πείσμα...

Ο Πάλλης φέρθηκε άσκημα και μου τα ψέλνεις εσύ εμένα...Με κατηχίζεις, να μη μαθεφτή, να μην ανοίξω στόμα. Καλά. Μα πες τα του Πάλλη, τον Πάλλη κατήχισε. Θα μου πης, και το νοιώθω και το ξέρω προτού μου το πης, πως στον Πάλλη έχεις την τάδε ή την τάδε υποχρέωση, πως δεν ταιριάζει να του τα πης έτσι, πως μαζί σου φέρθηκε πάντα καλά κ.τ.λ., κ.τ.λ. Βέβαια. Μα τότες η δικαιοσύνη που είναι; Που φέρθηκε ο Πάλλης καλά μαζί σου, δε θα πη πως φέρθηκε μαζί μου καλά...

Την τρυφεράδα σου όληνε της έχυσες σε μέρος όπου μου γυρέβεις συμπάθειο που δε μου στέλνεις παραπάνω από [150 ή 750 ;] φρ. Κράτα τον παρά σου, εγώ πρώτα πρώτα θέλω νάχω την καρδιά ενός φίλου...

Το σημαντικό, τ' απαραίτητο, να βγαίνει ο Νουμάς –και βγαίνει. Το δέφετερο,...να ξακολουθάς να του δίνης ότι του έδινες, δηλαδή δρ. 982 το χρόνο (τόσες τώρα και γω). Και γι' αφτό σου λέω ένα γερό μερσί.

6. 16 Rue Chaptal Paris-IX, 2 του Γεννάρη 1909 (χειρ. δίφ.)

Αγαπητέ μου...

Στο ζήτημα του Λαού και του Νουμά, φέρθηκες ακόμα πιο άτοπα. Μήτε φιλικά μήτε πειθαρχικά. Εγώ σου είπα, σου ξήγησα κιόλας πως ο Λαός πάει ενάντια στο σκοπό της Ιδέας και πως πρέπει με κάθε θυσία να βαστάξουμε το Νουμά. Τίποτα. Εσύ τα δικά σου. Αν είναι να μας βγης και του λόγου σου

καμματάρχη, να κάνης του κεφαλιού σου και να μας τα μπερδέβης όλα, τότες δε βλέπω ούτε που πάμε ούτε που θα σταματήσουμε. Το ζήτημα εσύ το ξέρεις· έχε το με το νου σου. Το ξέρω γω. Εσύ δεν πολέμησες· εσένα δε σε βρίσανε. Η δουλειά σου είναι να μ' ακούς. Ολουσδιόλου αλλόκοτο να κάθεσαι να μου μιλάς για υποχρέωση που έχεις προς τους Πολίτες. Πρώτα πρώτα υποχρέωση έχεις σε μένα. Σου τα ξεδιάλυσσα τα πράματα· ούτε πρόσεξες. Αφτοί δεν κρατήσανε τον όρο. Δουλειά μας δεν είτανε να τους ρωτήσουμε όρους ή πρόγραμμα. Δουλειά τους είτανε να φερθούνε τίμια. Δε φερθήκανε. Μας γελάσανε ή όχι; Μας γελάσανε πολιτικά και ραγιαδίκια. Το λοιπόν υποχρέωση δεν είχαμε καμιά. Κ' έτσι τόκρινα κ' εγώ, αφού τραβήχτηκα. Είναι κωμικό, είναι γελοίο να μου γράφης πως «φυσικά θα είταν διαφορετικό αν σε χτυπούσαν ή έγγραφαν τίποτα για σένα». Πώς θέλεις να με χτυπήσουνε πιο φανερά, παρά μη βάζοντας τόνομά μου και μη θέλοντας να γράφω εγώ σε μια φημερίδα δημοτική; Και συ αφτό το παραδέχεσαι; Και σένα δε σου φτάνει αφτό; Και γυρέβεις άλλα; Και μου υποστηρίζεις μια φημερίδα όπου μου φέρνουνται με τέτοιο τρόπο; Και κάθεσαι και μου μιλάς για προπαγάντα και πως ο Λαός είναι καλός στο ζήτημα της προπαγάντας «στραβά δυστυχώς αλλά έτσι είναι και το βλέπω κάθε μέρα». Έτσι είναι κι έτσι είτανε προτού ανοίξης ακόμα τα μάτια σου εσύ, που θα τόβλεπες ακόμα πιο νωρίς αν είχες τα μάτια μου και δεν καθόσουνα στις Ίντιες, απ' όπου φαίνεται πως μας ήρθες για να μας μάθης πράματα που τα κατέχαμε από το 1888. «Έτσι είναι» και θα είναι ακόμη χειρότερα, φτάνει να είναι πολλοί σαν και σένα που να βοηθούνε τους οχτρούς μας...Εσένα η δουλειά σου, η νοστιμάδα σου κιόλας είτανε η πίστη που είχες σε μένα. Είτανε η γλυκειά σου η ουσία, είτανε κ' συνέργεια η δική σου στην Ιδέα. Εγώ ξέρεις πως μόνο την Ιδέα κοιτάζω. Ας με παραιτήση ο κόσμος όλος, δε με μέλει. Την πίστη εγώ την έχω και μου φτάνει...Μήτε μισή γλώσσα θέλω μήτε μισούς φίλους. Είναι η αρχή μου και θα την ακολουθήσω, ακόμη κ' α με πονή. Να διαλέξης. Ή το λαό, μαζί με τ' Αδερφάτο, θα παραιτήσης – ή εμένα. Ή θα βαστάξουμε μαζί το Νουμά, και μόνο το Νουμά, ή θα πας με τους Πολίτες. Εμένα τότες να με ξεσβήσης από τα κατάστιχα σου...

Οι συνέπειες του Λαού, άμα δεν τις σταματήσουνε αμέσως, θα γίνουνε κάθε μέρα πιο αχαμνές. Πήρα τώρα τώρα γράμμα του Ταγκόπουλου και μου

λέει πως του δηλώσανε από το Αδερφάτο πως από δω κι' ομπρός δε θα του στείλουνε άρθρα και να τα βολέψη όλα μοναχός του. Δηλαδή, θέλουνε να τον πνίξουνε, όπως θαρρούνε πως θα πνίξουνε και μένα...Είδα τις προάλλες τον Αργύρη, που είτανε στο Παρίσι. Αφτός εννοείται μαζί μου, αμέσως, με το Νουμά, όχι κι το Λαό. Το ζήτημα, όπως σου είπα, εμείς το ξέρουμε· στην Καλκούτα, βέβαια πως δεν τόμαθες. Εμάς πρέπει νακολουθάς. Από κει φαίνεται κι ο αληθινός φίλος...

Τι μας κάνεις τον αρχηγό, μόλις που γύρισες από την Καλκούτα; Έχεις μόνο δυο λόγια να τους γράψης, δηλαδή πως μήτε σου πέρασε μήτε μπορούσανε να σου γυρέψουνε να υποστηρίξης μια φημερίδα δημοτική, όπου ο Ψυχάρης δε γράφει, όπου δεν παρακαλέσανε τον Ψυχάρη να γράψη. Και πως αφτό από μένα το ξέρεις. Εγώ δεν κρύφτουμαι σαν κι αφτούς. Δε μου ζητήσανε, γιατί δεν το θέλουνε, από φόβο, να γράψω στο Λαό...

Και σου το ξαναλέω· προσμένω να διαλέξης. Σίγουρο, αρχισίγουρο να τόχης πως ή με τον έναν ή με τον άλλον θα πας, όχι με τους δυο.

Αντίγραφο επιστολής του Πετροκόκκινου στον Ψυχάρη

Αθήνα 27-XII- 1908 (χειρ., δίφ.)

Αγαπητέ μου,

Σούγραψα προχτές και σούστειλα αντίγραφο του γράμματός μου στο Φωτιάδη. Σήμερα έλαβα το γράμμα σου των 2 του Γεννάρη(ε.ν.)

Μ' όλο το σέβας και την αγάπη που εξακολουθώ να έχω σε σένα, ακόμα και μετά τις βρισιές που μου δίνεις, λυπούμαι πολύ που μου είναι αδύνατο να συμμορφωθώ με τις διαταγές σου. Θα κάνω εκείνο που θεωρώ σωστό για τις ακόλουθες αιτίες.

1^ο Σαν ήρθα εδώ, μίλησα πολλές φορές με το Βλαστό για το «Νουμά». Βρήκαμε, κ' οι δυο, πως το Νουμά διαβάζομαι Εμείς κ' Εμείς, πως δεν έχει καμμιά κυκλοφορία, καμμιά επιρροή, και με τα προσωπικά του αποξενώνει τον κόσμο.

2^ο Επειδή ο Βλαστός ήτανε να πάη στην Πόλη, του έδωκα όλη την άδεια να κάμη το καλήτερο και του είπα πως ό τι αποφασίσει, θα το θεωρήσω

καλά αποφασισμένο. Αυτή είναι η αιτία που το Αδερφάτο θεώρησε περιττό να μου γράψη ιδιαίτέρως.

3^ο Μια που δέχτηκα αυτό και μια που «ο Λαός» γράφεται στη Δημοτική και δε χτυπά κανένα δικό μας, Δε θα παραιτούμουν από το Αδερφάτο, αν δεν εύρισκα πως η φημερίδα τους είναι μπόσικα γραμμένη. Αυτό όμως δεν είναι αιτία να παραιτηθώ, χωρίς να τους δώκω διορία 6 μηνών, καθώς έκαναν κι αυτοί με το «Νουμά».

4^ο Αφότου είπαν στο «Νουμά» πως θα τον άφηναν, αυτός έβαλε κρασί στο νερό του, έπαψε τα προσωπικά και κάπως άρχισε να φροντίζει για την κυκλοφορία του. Ο Ταγκόπουλος μου υποσχέθηκε πολλά και ελπίζω να κάνη μερικά. Γι' αυτό, και γι' αυτό μονάχα, αποφάσισα να τον υποστηρίξω.

5^ο Όσο αγράμματος και κουτός κι αν είμαι, έχω την ιδέα ότι είμαι σε κατάσταση να κρίνω τι έπρεπε να κάνω σ' αυτή την περίπτωση· κι αυτό εννοώ να κάνω, μ' όλη τη λύπη που έχω να βλέπω πως δυσσαρεστώ εσένα. Αν ήτανε να παραδέχεται κανένας και να κάνη ό τι του λένε, τότε σε όλα τα ζητήματα, θρησκευτικά, πολιτικά, γλωσσικά κ.τ.λ. έπρεπε να έμενα σ' ό τι με δίδαξαν.

Όλον αυτόν τον καιρό, όλα αυτά τα χρόνια έκανα για το γλωσσικό ό τι μπορούσα. Με πείραξαν, με κορόιδεψαν, με ξαπόλυσαν φίλοι πολλοί και αγαπητοί. Αν δεν έκανα τίποτα περισσότερο, είναι η συναίσθηση που έχω για τον εαυτό μου και η ιδέα πως μόνο όσοι έχουν ταλέντο πρέπει να γράφουν στη Δημοτική. Έχω εργαστεί και κανονίσει και άλλα ζητήματα, κοινοτικά και εθνικά, και όσοι είχαν να κάμουν μαζί μου, Ρωμιοί και Εγγλέζοι, μ' άκουαν πάντα και ακόμα σαν δεν συμφωνούσαν μαζί μου. Και βρέθηκες, εσύ, να μου γράψης με ύφος που θαρρεί κανείς πως πήγαμε πίσω στο Μεσαιώνα ή πως δουλεύομε σε κανένα ιερατικό Τάγμα.

Αυτά είχα να σου πω. Εννοώ να κάμω εκείνο που νομίζω σωστό. Αν θεωρής, πως δε φέρνομαι καλά, δικαίωμά σου να κάμης ό τι θέλεις προς εμένα.

Επιστολή Βαμβακίδη Γεώργιου σε Δραγούμη

31 Αυγούστου 1907, Νιχώρι Μουντανιών (χειρόγραφο, μονόφυλλη)

Έξοχε φίλε κ. Ι. Δραγούμη

Δέκα μέρες είναι που βρίσκουμε στο Νιχώρι των Μουντανιών. Όλη μου η προσπάθεια δεν αποβλέπει σε τίποτις άλλο, παρά στην εθνική αναγέννηση των παιδιών πούχω στα χέρια μου και όλων των άλλων που δε νοιώσαν ακόμα τι θα πη εθνικό χρέος. Προσπαθώ να βάλω τα θεμέλια ενός αδερφάτου, που ο σκοπός του να 'ναι η ηθική και υλική υποστήριξη κάθε καλού. Αρχή της δουλειάς τα' αδερφάτου θα κάμω με τα βιβλιάρια που βγάζει ο «Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων». Για την ώρα για εξήντα βιβλία μου φέρανε τα λεφτά, από συντρομές του ενός και του άλλου. Θ' αγοράσουν όλα όσα έβγαλε και θα βγάλη ο Σύλλογος. Μα μερικοί, απ' άλλο χωριό, φίλοι του παλιού δασκάλου –ενός κτήνους- που είταν εδώ πριν, χωρίς να ξέρουνε τι θα πη βιβλίο, γράψανε στον Προύση το δεσπότη κ. Ναθαναήλ, πως εγώ μ' αυτά τα βιβλία έχω σκοπό να τους κάμω, δεν ξέρω και γω τι...και πως είμαι μαλλιάρος. Αυτό το τελευταίο, φαίνεται πως ο προτερηνός τους δάσκαλος θα τόμαθε από κανένα φίλο του απ' την Πόλη και τους παρακίνησε να το γράψουνε στο Δεσπότη.

Αμέσως η Μητρόπολη με προσκάλεσε να μ' εξετάση τι τρέχει. Πήγα. Βρήκα τον Αρχιδιάκο του κ. Αγαθάγγελο –μορφωμένο άνθρωπο- μα ο Δεσπότης έλειπε. Η μητρόπολη έμεινε πολύ ευχαριστημένη, άμα τους ανάπτυξα το πρόγραμμα της εργασίας μου. Το λυπηρό είναι που ο Δεσπότης δε με είδε ακόμη. Γι' αυτό θα σας παρακαλέσω να με συστήσετε στο Μητροπολίτη μ' ένα σας γράμμα, δείχνοντάς του, πως ο σκοπός μου είναι να εργασθώ, όχι μόνο για το καλό του Νιχωριού, όπου διδάσκω, παρά όλης της επαρχίας. Επειδή από καιρό μελέτησα και μελετώ τις ανάγκες των τέτοιων επαρχιών, συγγράφω ένα αναλυτικό πρόγραμμα, που θα το υποβάλλω κατόπι στην έγκρισή σας και στην έγκριση του Δεσπότη, κι άμα βρεθή κατάλληλο για τον προορισμό του, ας το τυπώση η Μητρόπολη κι ας το στείλη σ' όλα τα Ελληνικά σκολειά της Επαρχίας. Αυτό το πρόγραμμα θα 'ναι σε καθαρεύουσα, γιατί ο Δεσπότης δε θέλει να ξέρη το Δημοτικισμό. Όσο για μένα το μόνο ψεγάδι του προγραμμάτου είναι η κυρία Καθαρεύουσα. Να συστηθώ όμως, παρακαλώ, για καθαρευουσιάνος και μάλιστα χωρίς νάχω

είδηση της σύστασης εγώ, γιατί άμα συστηθώ για Μαλλιάρως, θα την πάθω κατόπι.

Η τέτοια σας η σύσταση θα με βοηθήση να κάμω φοβερή δουλειά σ' όλη την επαρχία. Ότι οδηγία κι α μου στείλετε θα γίνη κατά γράμμα χωρίς να λείψη νι και σίμα, και μάλιστα, όταν η σύσταση γίνη όσο το δυνατό γληγορώτερα.

Επιστολή Δ. Σάρρου σε Δραγούμη

Ανδριανούπολις, 15 Νοεμβρίου 1907 (χειρόγραφο, δίφυλλο)

Ερίτιμε φίλε...

Επερίμενα να λάβω και το νέον «πρόγραμμα της ποιότητας και οικονομίας της ύλης των αναγνωστικών βιβλίων της δημοτικής εκπαιδεύσεως», το οποίον και Σας στέλλω σήμερα. Ίσως δεν έτυχε να το ιδήτε. Το πρόγραμμα αυτό νομίζω ότι είναι πολύ καλός οδηγός προς σύνταξιν αναγνωστικών και δια τα σχολεία μας του εξωτερικού και προ πάντων των ξενοφώνων μερών, με υλικόν όμως περισσότερον σχετικόν προς την ιστορίαν, τας εθνικάς παραδόσεις και την φύσιν των χωρών αυτών. Γλώσσα των βιβλίων τούτων των ξενοφώνων εξάπαντος πρέπει να είναι η δημοτική και η ορθογραφία των δε κατά το δυνατόν απλοποιημένη. Ενωείται ότι τα νέα βιβλία της δημοτικής θα πολεμηθούν πολύ εις την αρχήν υπό επισήμων και ανεπισήμων, διότι αι προλήψεις υπέρ της καθαρευούσης είναι πολύ βαθέως ριζωμένα. Εις τα ξενόφωνα όμως μέρη νομίζω ότι πολύ ευκολώτερον θα εισαχθούν, διότι πιστεύω ότι κατανοούν όλοι, σοφοί και άσοφοι, και οι Μητροπολίται μας ακόμη, ότι με την δημοτικήν γλώσσαν και μόνον θα εξελληνίσωμεν και γλωσσικώς τους ξενοφώνους. Η επιθεώρησις των σχολείων της Μακεδονίας πρέπει να επιστήση πολύ την προσοχήν της εις το ζήτημα τούτο της συγγραφής των διδακτικών βιβλίων όχι με λόγους αλλά και με έργα πλέον. Εύχομαι επιτυχία εις το έργον του αδελφάτου Σας...

Μένω με έξοχον πάντοτε τιμήν και αγάπην

Προθυμότατος φίλος και θεράπων Σας

Δ. Μ. Σάρρος

Επιστολές Πάλλη σε Δραγούμη

1. **Liverpool, 15-5-1911** (χειρόγραφο, δίφυλλη)

Φίλε Δραγούμη...

Έλαβα και γράμμα του Σταματιάδη από την Πόλη που μου γράφει απελπισμένα· χάνει ο άνθρωπος το ψωμί του επειδή είχε τον πατριωτισμό να γράψει εκείνο του το αθάνατο βιβλίο. Ξέρω και από καλή [:] πως και ο Δελμούζος έχει χάσει το θάρρος του και δε θέλει τώρα να κυβερνήσει το Πρότυπο.

Ως πού θα τραβήξει αυτή η δουλιά; Αποθαρρύνεται και καταστρέφεται το άνθος του έθνους. Οι άλλοι ενεργούν επίμονα και με έργα κι' εμείς προσπαθούμε με δελτία. Είναι άπραχτη τέτια πολιτική. Χρειάζεται να ενσπείρετε τον τρόπο (όχι όμως αλλά Λεβίδη). Κι' η αρχή πρέπει να γίνει αφτού. Γιατί όλος ο διωγμός στ' άλλα ελληνικά μέρη είναι ηχώ του διωγμού της Αθήνας. Αν αφτού διορθωθούν τα πράματα, θα διορθωθούν παντού. Χρειάζεται ν' αρχίστε από τους εφημεριδογράφους. Μερικοί τους (καθώς τον Κύρο) φάγανε [:] ξύλα για ψύλλου πήδημα κι' είναι δειλιασμένοι. Λίγο αν δείξετε τη γροθιά σας, θα μπουνε μέσα στα καβούκια τους. Όταν είπε ο Τσοκόπουλος πως θα πάρει [την:] Φ. Σ. (ίσως, εννοεί φοιτητική συντροφιά) στην πλατεία του Συντάγματος και θαν τη δείρει, έγγραφα του σεβαστού Προέδρου ναν του το κάνουν εκείνοι· είμαι βέβαιος πως αν είχαν ακολουθήσει τα λόγια μου, δεν θα τύχαιναν όσα έγιναν και γίνονται.

2. **Liverpool, 11-8-1915** (χειρ.,δίφ.)

Αγαπητέ Ίων,

Εδώ –κι' ακούω και στη Γαλλία- είναι πολύ αγαναχτισμένος ο κόσμος με τη συμπεριφορά του ελληνικού κράτους, και δόθηκε εφκαιρία να ξαναπροβάλουν οι φιλοβούλγαροι. Ποτές δεν είδα τον αγγλικό τύπο τόσο ομόφωνο. Και δώσατε φοβούμαι δίκαιη αφορμή.

Τώρα η θέση της Ελλάδας είναι τέτια. Αν κερδίσουν οι Γερμανοί (που δεν το νομίζω και που θα είναι παγκόσμια καταστροφή) κερδίζουν και οι Τούρκοι οι θανάσιμοι της Ελλάδας τύραννοι. Αν παν οι Βουργάροι με τους συμμάχους και κερδίσουν οι σύμμαχοι, οι Β. θα γίνουν οι ήρωες του πολέμου

και η επιρροή τους ίσως ξεπατώσει την Ελλάδα. Αφτού σας έφεραν οι διάφοροι στρατιωτοπολιτικοί.

Αφτός είναι πόλεμος όπου ο καθένας έχει να διαλέξει μέρος. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας αλλά και τα συμφέροντά της την καλούσαν προς τους συμμάχους· έτσι κι ασφαλισμένα θα είταν, και πόρους θάβρισκε, και θα πολεμούσε σύγκαιρα και τους 2 θανάσιμους της οχτρούς.

Επιστολή Α. Α. Πάλλη (γιού)

Θεσσαλονίκη, 20 Ιουνίου 1916 (χειρ., 3 μονόφυλλα)

Φίλε Δραγούμη,

Έλαβα το γράμμα σου της 3 Ιουνίου όπως και την εφημερίδα με το λόγο σου.

Δεν σου κρύβω ότι οι φίλοι σου είναι κάπως απ[α ή ο;]γοητευμένοι απ' τη στάση που θεώρησες καλό να λάβης. Απ' ένα Μακεδόνα και Μακεδονομάχο σαν εσένα, περιμέναμε να πης ξάστερα ότι η εισβολή των Βουλγάρων στο Ελληνικό έδαφος έπρεπε να θεωρηθή ως casus belli οιοσδήποτε να ήσαν οι συνέπειες. Το να κατηγορήσει κανείς την Κυβέρνηση Σκουλούδη [αλλιώς;] ότι έπρεπε με διαπραγματεύσεις να εμποδίσει τους Βουλγάρους να μπουν δεν μας λέει τίποτε, γιατί η Κυβέρνηση Σκουλούδη θα σου πει –και το λέει– ότι δεν μπορούσε να πείσει τη Γερμανία να μη μπουν Βούλγαροι και επομένως ετίθετο αμέσως το ζήτημα της εξόδου. Ίσα ίσα το ποιο σπουδαίο το αποσιωπάς –δηλ. τι προτείνεις να κάνη η Κυβέρνηση δεδομένου ότι οι Κεντρικές δεν εδέχοντο να εμποδίσουν τους Βουλγάρους να μπουν.

Αυτό που ενδιαφέρει τον κόσμο είναι να ξέρει εάν είσαι για την πολιτική του «Peace at all price» (γιατί αυτή είναι η πολιτική της προηγούμενης Κυβερνήσεως), τα άλλα είναι δευτερεύοντα, γιατί αν συμφωνείς μαζί της για τα κύρια σημεία της πολιτικής, τότε, όπως λες στο γράμμα σου, δεν αξίζει τον κόπο να της φέρνης δυσκολίες με λόγους και επικρίσεις...

Άνθρωποι σαν εσένα και τον Κοντογούρη που έχετε αγωνισθεί για να γίνη η Μακεδονία Ελληνική αντί Βουλγαρική, αν θέλετε να φανήτε συνεπείς με το παρελθόν σας, μόνο μια πολιτική μπορείτε να ασπασθήτε την πολιτική του Βενιζέλου, πολιτική τιμής και ειλικρίνειας, γιατί είναι 20 χρόνια που φωνάζομε

σ' όλη την Ευρώπη ότι οι Βούλγαροι είναι χωρίς πίστη και τιμή και θέλουν να μας πάρουν τη Μακεδονία. Επομένως δεν μπορούμε να βγούμε σήμερα να πούμε ότι έχομε εμπιστοσύνη σ' αυτούς, όπως δεν μπορούμε να το πούμε για τη Γερμανία και Αυστρία που έχουν κηρύξει άσπονδο πόλεμο στον Ελληνισμό στην Ανατολή.

Έτσι το βλέπω το πράμα και εύχομαι να το ιδής και συ, γιατί φρονώ ότι απ' εκεί κρέμεται το πολιτικό σου μέλλον.

Επιστολές Ταγκόπουλου σε Δραγούμη

1. Μούλκι (της Σαλαμίνας), 7-8-07, (χειρ., δίφ.)

Φίλε μου, το φύλλο δεν το λαβαίνεις γιατί δε βγαίνει. Τόχω δηλώσει στο τελευταίο φύλλο του περασμένου μήνα πως το φύλλο θα [κρατήσει;] προσωρινά και θα ξαναβγεί στις 12 τούτου του μήνα. Από τις 12 κι ομπρός θα βγαίνει πάλι ταχτικά...

Μίλησε, σε παρακαλώ, του Πανταζή, μίλησε και του Φωτιάδη, γιόμισε τους το κεφάλι, πως δεν πρέπει να μ' αφήνουνε χωρίς παράδες. Έγραψα του Πανταζή, εδώ και είκοσι μέρες, πως για τούτο το μήνα πρέπει να μου στείλει τα ταχτικά χρήματα και να που σήμερα έχει 7 ο καινούριος μήνας και ούτε απάντησε. Είπα φέτος που δεν έχω το μουρλο Πάλη στο σβέρκο μου να συχάσω λίγο και να ξανασάνω, μα φαίνεται είναι της τύχης μου να τυρανιέμαι πάντα. Δεν μπορούνε, φαίνεται, να νιώσουν πως άλλη δουλιά δεν έχω (όταν έχουν όλοι αυτοί) και πρέπει να ψευτοζήσω με το Νουμά.

2. Αθήνα 3-11-1907 (χειρ., δίφ.)

Αγαπητέ φίλε...

Ο Πάλλης, και ντιπ αφεγάδιαστος να βγαίνει ο Νουμάς, πάντα παράπονο θάχει. Τόχει το σκαρί του. Ωστόσο θα βάλω τα δυνατά μου (μα και τι άλλο κάνω ίσαμε τώρα;) [Ναν;] τους κλείσω το στόμα – πράμα αδύνατο. Να διάβαζες ένα του γράμμα πούστειλε χτες, θαν του τα τίναζες όλα κατάμουτρα, και νουμάδες και ιδέες κι ό τι άλλο. Κι όμως το κατάπια κι αυτό, γιατί μια κι αφιερώθηκα σ' έναν αγώνα έδωσα υπόσκεση στον εαυτό μου όλα ναν τα

υποφέρω. Ξέρεις τι κάνει τώρα ο ερίφης; Δε φτάνει που μου φορτώνεται (και με πολύ χωριάτικη γλώσσα) άδικα των αδίκων, μα στέλνει τα γράμματά του ανοιχτά στο Φωτιάδη να τα διαβάσει κ' ύστερα να μου τα στέλνει. Έτσι, για να με ιδεί κι ο Φωτιάδης με τα θαμπωμένα κ' υποχοντριάκα ματογυάλια του Πάλλη.Ας είναι. Τώρα που σώθηκε ο Ψυχάρης από δαύτονε, τονέ φορτώθηκα εγώ στη ράχη μου για καλά.

Επιστολές Χρησταλάκη Χρήστου σε Δραγούμη

1. Χανιά, 29/10/910

Φίλε Κύριε Δραγούμη

Εμείς, που σταθήκαμε από τους πρώτους-κατάπρωτους φίλους του Βενιζέλου...που τον υπερασπιστήκαμε γεμάτα (βλέπε άρθρα μας «Τυραννοδιώχτες» κ.τ.λ. σε παλιούς Νουμάδες), τώρα τρίβομε τα μάθια μας για να ιδούμε αν είναι ο ίδιος ο Βενιζέλος του 1901-1905 ή αν ...άλλαξε. Ή μάλλον το θεωρούμε με πολλή μας θλίψη πως είναι ο εφταλοΐδιος...χωρίς τους απαραίτητους γι' αυτόνε συμβουλάτορες και συγκρατητές, που τον έκαναν εδώ στην Κρήτη χρήσιμο. Φοβούμαι όμως πολύ πως ό,τι ίσαμε την ώρα έκανε αυτού παρά χρήσιμο στην Ελλάδα θα τονέ δείξει. Ως τα σήμερα έθεσε τη βάση ενός δυναστικού -πλουτοκρατικού- συντηρητικώτατου κόμματος με αντιπολίτευση από ολοΐδιο κόμμα, το Ζαϊμικό!!

Πολεμά τα κόμματα κι' όμως έχει ανίκητη αδυναμία – αυτό το ξέρω από την προσωπική μας γνωριμιά- στο να είναι αυτός το ένσαρκο και αμολόγητο πρόγραμμα της πολιτικής του. Αυτό δείχνει βέβαια δυνατό άνθρωπο, μα κατάλληλο για μοναρχίες κι' όχι για πολιτεύματα σαν το δικό μας...

Με λίγα λόγια και τώρα δεν έβαλε αυτού καμιά πραγματική ανορθωτική βάση σε τίποτα. Κλείνει και δένει μονάχα συνδυασμούς κι αγκαλιάζει το Βασιλιά, τραβώντας το λαϊκό ρεύμα όθε το Παλάτι. Κι' όταν αύριο τύχει και τα τσουγκρίσει με τον Άνακτα!, θα φωνάζει-τονέ ξέρω καλά- και θα σκίζεται και θα θέλει –ειλικρινά πάντα- να κάνει δύσπιστο το λαό στην πολιτική του βασιλιά και να βάλει τον τελευταίο στη θέση του...δεν είναι, θαρρώ, σωστό ένας λαός να παθαίνει τέτοιους περισπασμούς, γιατί έχει άρχοντά του ένα δυνατό και καπριτσιόζο και ρωμαντικό έστω και σε πολλά ειλικρινή αρχηγό.

Σε κάποιο φίλο του εδώ στα Χανιά έδωσα προ ένα μήνα την ακόλουθη σημείωση, να την φυλάει.

«1898

Απογοητευμένοι εδώ στην Κρήτη από τις κλωτσιές του Ετέμ-πασά, που τις αποδίδανε όλοι στον κομματικό κοινοβουλευτισμό της Ελλάδας, συγκεντρώσαμε πολλή εξουσία στα χέρια Αρμωστή – Βενιζέλου και ...βγάλαμε τα μάτια μας.

1910

Απογοητευμένοι στην Ελλάδα από τις χαστουκιές του [;] πασά, που τις αποδίδουνε όλοι στον κομματικό κοινοβουλευτισμό της Ελλάδας, πάνε να συγκεντρώσουνε μεγάλη εξουσία στα χέρια βασιλιά – Βενιζέλου και...θα ξαναβγάλουνε τα μάτια τους».

Ο Βενιζέλος ιδιαίτερα είναι ασυγχώρητος να ξεχνά τι έμαθε εδώ, δηλαδή τι πείρα έλαβε και τι σκεφτότανε και τι έλεγε για το βασιλιά και για την ανεύθυνη και του κεφαλιού του διαχείριση των εξωτερικών ζητημάτων, χωρίς καλά-καλά να ρωτά την κυβέρνηση τη συνταγματική και δεν του έπρεπε (του Βενιζέλου) να τονέ δυναμώνει τώρα και να είναι πολύ δυσκολότερος αύριο ο περιορισμός του σύμφωνα με το σωστό πνεύμα του συνταγματικού πολιτεύματος.(Εννοώ πάντα τα εξωτερικά ζητήματα και τάλλα της αυλικής καμαρίλας, γιατί τα βασιλικά του χρέη για τη σωστή λειτουργία του πολιτεύματος το ξέρω πως τάχει ρίξει στην αχλάδα)...

Σήμερα έφερε τα πράματα σε τέτοιο σημείο που, φαίνεται, κυριαρχεί...Άλλοτε έλαβα την τιμή να του πω πως θάπρεπε μια κι όξω ν' αποφασίση να διοικήσει την Ελλάδα, δείχνοντας ή υποδείχνοντας πως θάρθει πειραματιστής απάνω στη θέληση του ελληνικού λαού να σιαχτεί πολιτικώς...Και νάρθει τέλος στην εξουσία όχι βιαστικά και με χανουμίστικα αδέξια χάζια παρά σταλήθεια παρακαλετός για να δημιουργήσει έτσι όλους τους αντικειμενικούς όρους μακρότερης ανοχής από μέρους του ελληνικού λαού και συντρομής τέτοιας, που κάτι να μπορέσει να κάνει. Αντί αυτά όμως έκανε ό,τι μπόρεσε για τη συντομότερη αποτυχία. Κάθε μέρα τονέ μπουχτίζει με βενιζελισμό τον αφίκορο ρωμιό, και δε βρίσκεται ένας σταλήθεια φίλος, που είτε τον ίδιο να συγκρατήσει είτε να δώσει στους ανθρώπους να καταλάβουνε πώς να μη περιμένουνε κανένα νέο χρυσό αιώνα και πως τα πράματα προ πάντων τα οικονομικά είναι δύσκολα και καλά που έχομε ένα

Βενιζέλο: κι έτσι ίσως τα βγάλομε πέρα. Τίποτα όμως από τέτοια φρονιμάδα. Οι ζητωπόλεμοι του 97 λυσσάζανε πάλι από μπόσικο βενιζελισμό και λογοκοπάνε στον αέρα. Όσο για τους πολιτικούς του αντίπαλους (δηλαδή τα παλιά κόμματα) είναι τόσο θανατικά και εμπαθή στα γραφτά τους, ώστε του κάνουν πολύ περισσότερο καλό παρά κακό. Τέλος οι διάφοροι συνταχτικοί, ανεξάρτητοι, κοινωμιστές κ.τ.λ. ή πελαγώσανε συγχυσμένοι και λόγου τους ή δειλιάζουνε να πούνε ντρέτα τα πράματα ή (καμαρώστε το μισοκρητικό το Μάνο) τρέξανε να χωστούνε σε καμιά δίπλα της βενιζελικής πορφύρας.

Μα δε με μέλλει ούτε για τους θεσσαλούς, ούτε για τους κεφαλώνιτες για κανένα από δαύτους. Ψευτοσοσιαλιστές και ψευτοϊδεολόγοι δε μπόρεσαν να μείνουνε μπάρε μου συνεπείς στους εαυτούς τωνε σένα τόσο απλό ζήτημα. Με νοιάζει μονάχα και παραπονούμαι των εδικών μας, των δημοτικιστών. Βρε για τόνομα του θεού, παλαβώσανε λοιπόν πέρα για πέρα οι ρωμιοί; Εκεί που ένας άνθρωπος ισχυρός και φιλόδοξος καταγίνεται να κάνει ένα (ακόμα ένα) προσωπικό κόμμα (συντηρητικό – δυναστικό), που βρίσκει ο Παλαμάς τις επιγραμματικές αρμονίες του κι' ο Ταγκόπουλος τα «εκείνος» κι' ο Ποριώτης την πεποίθηση «πως δε μπορεί, χωρίς άλλο ο Βενιζέλος θ' αναγεννήσει το ελληνικό θέατρο» κ.τ.λ. κ.τ.λ. κ.τ.λ. Πάει, φαίνεται, ο αντικειμενικός έλειψε οριστικά πια από την Ελλάδα...

Δεν ξέρω ανέ συμφωνήσετε στα ανωτέρω συμπεράσματά μου...Πρέπει να πιστέψετε πως ό,τι γράφω το πιστεύω ακλόνητα, γιατί δεν κρίνω μόνο τα γεγονότα μα και τον άνθρωπο που τα προκαλεί και τονέ ξέρω κατά βάθος.

Και τώρα. Έχετε ακόμα ελπίδες πως ο Βενιζέλος είναι κείνος που θα φθιάξει το κράτος;...Βάλτε του επιτελείο γύρω του από νέους ανθρώπους φωτισμένους, δυνατούς και ηθικούς. Περικυκλώστε τον από χαρακτήρες. Ίσως τότε σπρωχτεί σταλήθεια σε κάποια μεγαλοπολιτική εθνοσώστρα. Αλλοιώς, θα τονέ δείτε κι αυτόνε ένα μικροπολιτικό, ρουσφετολόγο(τώρα τελευταία εδώ έδειξε τρομερή αδυναμία στην αχρειέστερη συναλλαγή)συντηρητικό κατά βάθος, φίνο μα και δραστήριο και πεισματάρη και τολμηρό και δυνατό όλα όμως τα τελευταία μαζί με τη στενότερη έννοια του εγωισμού. Θα το δεις. Ούτε στα εξωτερικά θα θελήσει να χαράξει νέα πολιτική, αν τούτο είναι επικίνδυνο κι' αντιδημοτικό, ούτε στα φορολογικά, ούτε σε άλλα σπουδαία ζητήματα και πολύ λιγότερο στα εκπαιδευτικά. Θα

πολιτευτεί φιγουράτα και φρόνιμα. Μόνο αν τύχει να τσακωθεί με το βασιλιά (πιθανό), θα παραιτήσει τις φρονιμάδες και θα παίξει γερές κλωτσιές. Μα, το ξαναλέω, όλα αυτά από καπρίτσιο.

Ήθελα να ξέρω τη γνώμη σας απάνω σ' αυτά. Αν τύχει όμως και συμφωνάτε μαζί μου και νομίζετε ακόμα πως τέτοια πράγματα πρέπει δημόσια να φωναχτούνε, σας δηλώνω πως είμαι πρόθυμος να γράψω άρθρο στο Νουμά. Φρονώ πως τέτοιο δημοσίευμα γραμένο από κρητικό και μάλιστα ανέκαθεν πολιτικό αφωσιωμένο του φίλο (που ξέρει πως τονέ ξέρω καλά) θα τον γγίξει για καλά.

Όπως όμως κι' αν έχει, χρέος σας είναι να προετοιμάζετε κάπως το λαό για την ενδεχόμενη αποτυχία ή μάλλον τη διάψευση των ελπίδων του.

2. 30/3/911 (χειρ., 2 δίφυλλα)

Φίλε Κύριε Δραγούμη...

Το ινατσιάρικο μουλάρι που σας διοικεί αυτού δίνοντας κλωτσιές χωρίς σπουδαία αφορμή...είταν φυσικό να ερεθίσει κείνους που δεν τον ευνοούσαν και βρήκαν την κατάλληλη γωνιά που τον εστρίμωξαν λυσσασμένα (οι περισσότεροι από προσωπικό πάθος εναντίον του) και τον εταπείνωσαν. Τον έκαναν να αναιρέσει τον εαυτό του και να κάνει ότι αυτοί ήθελαν...

Το κακό είναι πως αυτός είναι ο ηθικός αυτουργός μιας φοβερής λαβωματιάς που έλαβε κατάστηθα ο ελληνισμός. Πως αυτός έφερε τα πράματα σε τέτοιο χάλι, που ποτέ ως τώρα δεν είχαν φτάσει. Χειρότερα πολύ από τις παραμονές του '97...

Δυστυχώς επαναλήφθηκε η βυζαντινή σελίδα της εικονομαχίας και εικονολατρείας. Και τότε το νεώτερο πνεύμα απάλευε με την παράδοση κι η βυζαντινή κοινωνία με το να σταθεί ανίκανη ν' αγκαλιάσει το πρώτο, παραδόθηκε συθέμελη στη σχολαστικότητα και ακόμα βαστούμε 'μείς τα σημάδια της τέτοιας τροπής...

Γιατί δεν είναι νομίζω ζήτημα πως ο Βενιζέλος δημοτικιστής, νεωτεριστής, ιδεολόγος και φιλόδοξος έδωσε το μέτρο του νεοελληνικού χαρακτήρα και το μέτρο τούτο δεν μπορεί να παρουσιαστεί παρά μονάχα με το μηδενικό. Αυτό δε σημαίνει πως δεν υπάρχουν και κάποιοι χαρακτήρες που αντιπροσωπεύονται στην κοινωνία με άριθμούς άρτιους και που ευτυχείς

σημαίνουν πολύ στην περικυκλωσιά τους [συγκαταλέγει το Δραγούμη σ' αυτούς]...

Πως δηλαδή είστε ο μόνος που μου φανήκατε όχι μόνο φωτισμένος και λεύτερος στη συνείδηση μα...ξεσκλαβωμένος από τα φριχτά αλυσσοδέματα της ρωμείκης ψυχής που εκφράζονται στην αγορά με τις λέξεις «αξιοπρέπεια» «φρονιμάδα» «καιροσκοπική πολιτική» και τα ρέστα που τίποτ' άλλο δεν είναι παρά δειλία, μούχλα και πονηριά και βούρκος και κακορριζικιά. Κι' ακόμα ούτε ειδωλολατρεία από την ανάποδη, πως δηλαδή ο Ψυχάρης γράφει αριστουργήματα και τάλλα άθλια γνωρίσματα της παρέας Παλαμά και Σία.

Είστε εθνικιστής με πλατειά έννοια...Κ' εγώ τέτοιος μου αρέσει να είμαι. Και θα ποθούσα κράτος γερό και τίμιο που να επιδιώξει τη συγκέντρωση της φυλής, όπου είναι δυνατό, σε μια πολιτεία. Μα ενώ αυτό είναι το ιδανικό μου, η παρατήρηση μου δείχνει πως τούτο δε μπορεί ν' ακουμπήσει σε πραγματικά δεδομένα κι' ότι, αν δεν είναι χίμαιρα, πάντως η μερική (ή κι' η ολική) πραγματοποίηση ενός τέτοιου σκοπού δε θα φέρει σήμερα ή αύριο απολύτως κανένα αποτέλεσμα – αφού κανένα δεν πρέπει να νοιάζει αν είμαστε 2 ή 6 εκατομμύρια...

[Σημειώνει πως η νεοελληνική κοινωνία είναι βαλτότοπος και πρέπει να την ξυπνήσουνε]

Ο ρωμιός – τύπος ξεπεσμένος ηθικώς και διανοητικώς- δε μπορεί να καταλάβει άλλο από το στενό προσωπικό συμφέρο της ημέρας και διαπρέπει μονάχα ως μπακάλης...Εμείς θέλομε να πιστεύουμε πως κρύφτει μέσα του και κάποιαν άλλη αξία και πως απ' αυτό το μπακαλολόι θα ξεπεταχτεί μια μέρα ένας νεοελληνικός πολιτισμός. Αυτό βέβαια πρέπει να είναι ο τελικός σκοπός κάθε εθνικής μας προσπάθειας και μόνο με μια τέτοια πρόβλεψη συγχωρείται να επιτελούμε την σύμπληξη της εθνότητας σε κράτος. Μα είναι σίγουρο...πως αν διάφορα τυχαία και μη γεγονότα έφερναν άξαφνα το αποτέλεσμα να μεγαλώσει η ελληνική επικράτεια, αυτό καμιά πρόοδο δε θα σημείωνε στη νεοελληνική κοινωνία και επομένως στην παραγωγή και στο άνθισμα του φυλετικού μας πολιτισμού...

Σκόπιμο είναι να τονέ (το ρωμιό, εννοεί) σπιρουνίσουμε στο πιο ευαίσθητό του μέρος – στο συμφέρο. Ο ρωμιός είναι ανίκανος να γίνει πολίτης. Ας τονέ κάνομε αντιπολίτη. Ας τονέ ξυπνήσομε από το ληθαργικό τσε-τσε, σπρώχνοντάς τονε στο πάλαιμα των σοσιαλιστικών ιδεών και

κάνοντάς τονε αδιάλλαχτο στην κρατούσα τάξη κι' όλες τις αξίες που αντιπροσωπεύει – μπουρζουαδισμό - μεγάλη Ιδέα – Πατριαρχείο - ελληνικό πατριωτισμό – ευγένεια καταγωγής- Καθαρεύουσα – Συντηρητικότητα – αρσενικισμό – οικογένεια – και τα τέτοια. Μην τρομάζετε. Η ταπεινή μου γνώμη δεν είναι με το μέρος του σοσιαλισμού. Εντούτοις μ' αρέσει το απάλεμα των τάξεων κι' ιδιαιτέρως το θέλω για τη δική μας κοινωνία... Είναι αναγκαίο το δίποδο, που λέγεται αγρότης ή εργάτης έλληνας, να πάρει κάποια συνείδηση εαυτού. Είναι χρήσιμο η γυναίκα μας να πάψει να είναι χαρέμι. Κι' είναι προ πάντων επιθυμητό να ηθικοποιηθεί από άμυνα η διοικούσα τάξη και ν' αναγκαστεί να βάλει αρχές και πρόγραμμα πίσω από κάθε ενέργειά της. Πρέπει ν' αρχίσωμε ανθρωπιστική πολιτική, αφού δε μπορούμε, όπως θάπρεπε σ' αυτή να καταλήξουμε, όταν τελειώσουμε τις άλλες δουλειές μας.

Ο Πατριάρχης – ο Μιστριώτης – οι σφυριές του Παναγιωτάκ[τ:]ου – είναι σύμβολα του μανδαρινισμού του βυζαντινισμού – του ασιατισμού μας.

Ο Χατζιδάκης – ο Βενιζέλος – ο Ψυχάρης είναι σύμβολα του δασκαλισμού και της προσωπολατρίας μας. Κάτω όλα αυτά. Ας πασκίσομε να ξεθεμελιώσομε την πυργοδέσποινα κοινωνία μας από όπου μπορούμε. Από το σπίτι, από την εκκλησιά, από τη μαλακία της μεγάλης Ιδέας, από τον προϊστορικό προορισμό μας, από την καθαρεύουσα, από το “είμαι έλληνα το καυχώμαι”, από το αρειμάνιο ήθος, από όλα-από όλα. Κι' άμα κουνήσει, κι' άμα συγκινηθεί, κι' άμα τρίξει, ας βγούνε τότε οι κοινωμιστές, ας βγούνε κι' εθνικόφρονες να μιλήσουν. Τότε μόνο θα βρουνε ώτα ακουόντων.

Επιστολή Α. Τρανού(ψευδώνυμο Α. Βαμβέτσου) σε Δραγούμη

Παρασκευή βράδυ (χ.χ., χ.τ.) (χειρ., 2 δίφυλλα)

Φίλε κ. Δραγούμη!

Όταν τον περασμένο Νοέμβριο δέχτηκα με χαρά την πρόταση του κ. Ραμά να διευθύνω το πολιτικό μέρος του «Νουμά» που θάπιανε το μισό φύλλο –δεν τόκανα βέβαια από ενδιαφέρο για το «Νουμά», για να γίνει δηλ. αυτός καλύτερο φύλλο που να ικανοποιεί τις απαιτήσεις των δημοτικιστάδων αναγνωστών του, μα για διάδοση των ιδεών που το πολιτικό μέρος αυτό υπό τη διεύθυνσή μου θα αντιπροσώπευε. Η αρχική μου σκέψη ήταν η εξής: οι αληθινοί φιλελεύθεροι που βρίσκονται συσσωματωμένοι στο φιλελεύθερο σωματείο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» (σημειώστε πως ήταν τέτοια η αντίληψή μου τότε «κατά θεωρίαν», γιατί το βράδυ που μου έγινε η πρόταση του κ. Ραμά ήταν η δεύτερη ή τρίτη φορά που ερχόμουνα στον Όμιλο) για να πετύχουν το σκοπό τους έπρεπε φυσικά να φροντίσουν να διαδώσουν τις ιδέες τους –και μάλιστα πρώτ’ απ’ όλα προς τα κάτω. Αυτό θα γινότανε απ’ τη μια μεριά με το τύπωμα φυλλαδίων στη δημοτική με φιλελεύθερες ιδέες –κι απ’ την άλλη με δημοσιογραφικό όργανο. Την ιδέα αυτή ανάπτυξα το βράδυ εκείνο και –περίεργο!- συμφώνησε μαζί μου κι ο κ. Ραμάς· με κράτησε ιδιαίτερα, μου είπε (και το αναγνώρισα) πως ούτε το Δελτίο καλό ήταν να μεταβληθεί ούτε καινούργια εφημερίδα μέσ’ απ’ τον Όμιλο να βγει· μα, να ο «Νουμάς» ήταν πρόθυμος ν’ αλλάξει μορφή αρκεί να βρισκότανε το κατάλληλο πρόσωπο, κι αμέσως, αρκεί εγώ να δεχόμουνα τη διεύθυνσή του. Αν και είξερα πως ο «Νουμάς» που έχει κάποιες προπατορικές αμαρτίες δύσκολα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για προπαγανδιστικό σκοπό, μπροστά στην αδυναμία προς το παρόν να γίνει τίποτε άλλο –δέχτηκα να κάνω τη θυσία εκείνη (θυσία όχι μόνο χρόνου, αλλά και ηθική για λόγους που καταλαβαίνετε) χωρίς αντάλλαγμα, γιατί πρώτα θα πολεμούσα για τις ιδέες μου, δεύτερο είμουνα για την ώρα υλικώς ανεξάρτητος και τρίτο δεν ήθελα να εξαρτηθώ από κανέναν για ν’ αποφύγω κάθε σύγκρουση στο ιδεολογικό μέρος. Δυο υποσχέσεις μόνο μου έγιναν: η μια πως ο «Όμιλος» θ’ αναγνώριζε το πολιτικό μέρος του Νουμά για φιλελεύθερο βήμα, που θα [:] στα μέλη του, η άλλη πως ο «Νουμάς» θα διαδινότανε τόσο με ρεκλαμάρισμα

στις καθημερινές εφημερίδες όσο και με πούλημα στο δρόμο (που γι' αυτό θα καταβαλλόταν φροντίδα να γίνει δυνατό οικονομικώς).

Από τότε πέρασαν τρεις μήνες. Στο διάστημα αυτό βγήκαν τόσα φύλλα του «Νουμά», που για το καθένα έπρεπε πάντως κάτι να γράψω εγώ και που τα περισσότερα είχαν δυο, κάποτε και τρία άρθρα μου. Καταλαβαίνετε πολύ καλά, πως αυτό δε μου ήταν διόλου εύκολο, γιατί οι ασχολίες μου είναι περισσότερες απ' ότι μπορείτε να φανταστείτε, περισσότερες απ' τις ασχολίες μερικών φίλων και ομοϊδεατών μας που δεν κατώρθωσαν να γράψουν ακόμα μια γραμμίτσα για το «Νουμά». Εξόν από σας, έγραψαν άρθρα οι δυο φίλοι μου Β. και Κ. για ρουσφέτι αποκλειστικώς προσωπικό δικό μου και ύστερ' από μεγάλη πίεση από μέρους μου· οι λόγοι που έκαναν αυτούς να διστάζουν και άλλους που παρακάλεσα για το σκοπό αυτό να αρνούνται ολότελα –είναι πως ο κόπος πηγαίνει χαμένος γιατί ο «Νουμάς» σε στενό κύκλο κυκλοφορεί· κι απ' αυτό πολύ λίγοι διαβάζουν κάτι μη φιλολογικό. Αυτά είναι σωστά· το δεύτερο εκδηλώνεται κάθε μέρα και σ' αυτό βέβαια οφείλεται πρώτα η μετάθεση του πολιτικού μέρους στο δεύτερο ήμισυ του φύλλου, τώρα τελευταία η σύσταση του Ταγκόπουλου να μη γράφεται παρά μόνο ένα άρθρο πολιτικό και η πολιτική επιθεώρηση. Όσο για την κυκλοφορία του φύλλου – αυτή φυσικά δεν αύξησε· κ' η αύξηση της κυκλοφορίας αυτής είναι για μένα και για κείνους που μπορούν να συνεργαστούν μαζί μου το κυριώτερο ζήτημα· γιατί, καθώς σας είπα, εμάς δε μας μέλει για την τύχη του «Νουμά». Αν ο «Νουμάς» βγαίνει ή δε βγαίνει, αν η κ. Δέλτα ευχαριστιέται ή όχι μας είναι πέρα πέρα αδιάφορο. Εμείς θέλουμε να διαδώσουμε τις ιδέες μας, όχι να ξοδεύουμε άδικα ενέργεια χωρίς απολύτως καμμιάν ωφέλεια. Λοιπόν –για την αύξηση της κυκλοφορίας του «Νουμά» παρά τις αρχικές συμφωνίες δεν έγινε σήμερα απολύτως καμμιά προσπάθεια. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με τα χάλια που έχει και με την τάση του ή να καθαρευουσιανιστεί ή να κάνει πτώχευση, με την [ανεργία;] τέλος πάντων πορεία του δεν μπορούσε βέβαια να κάνει τίποτε. Φιλελεύθερο σωματείο βέβαια δεν είναι όσο διοικείται κι απ' το Ραμά και φιλελεύθερες ιδέες δεν μπορεί να υποστηρίξει. Μα κ' εξόν απ' τον Όμιλο – από σας ατομικά δεν έγινε καμμιά προσπάθεια για την αύξηση της κυκλοφορίας του «Νουμά», προ πάντων για το πούλημά του στους δρόμους. Ίσως αυτό και να μην ήταν δυνατό, όσο τέτοιες σκέψεις επικρατούν στο

«Νουμά» σαν κι αυτές που ανάφερα παραπάνω και τέτοιοι είναι οι δεσμοί του με πρόσωπα που σα φιλόλογοι βέβαια αξίζουν τη μεγάλη μας εκτίμηση μα για πρακτική, κοινωνική εργασία είναι όχι μόνο ανίκανοι μα κ' εμπόδιο. Εσείς ατομικά πάλι φαινόσαστε να ενδιαφέρεστε μόνο για την όψη του «Νουμά»· αυτή σας ικανοποιούσε οπωσδήποτε και είσαστε για τούτο ευχαριστημένος (πάλι οπωσδήποτε) για τη μεταβολή που έγινε. Μα φυσικά –πως αυτό δε φτάνει.

Αυτά είναι τα πράματα σήμερα. Τις δυσάρεστες προστριβές με Πολίτηδες και Σία που φαντάζονται πως με το να γράφει κανένας στο «Νουμά» στέκεται στο ίδιο επίπεδο μαζί τους και πρέπει ν' ακούει τις όχι πολύ ευγενικές κρίσεις και επικρίσεις τους –την ανάγκη ν' ακούει κανείς κρίσεις σήμερα για το μάκρος, αύριο για το περιεχόμενο, μεθαύριο για τη γλώσσα του άρθρου του μόνο για να γίνεται κουβέντα- την παρατήρηση πως με όλη τη φαινομενική προθυμότητα η συνεργασία του η επιβλημένη δεν είναι και τόσο πολύ ευχάριστη στους άλλους και τα δικαιώματά του πρέπει να περιορίζονται όσο το δυνατόν περισσότερο (δημοσίευση άρθρων χωρίς να έχω είδηση, περιορισμός εκ των προτέρων του πόσο πρέπει να γραφεί, διαρκής προσπάθεια, προτού στοιχειοθετηθούν τα πολιτικά άρθρα, να λέγεται πως δε θα χωρέσουν για να μην πιάσουν όλο το μισό φύλλο κ.λ.)- όλα αυτά...μπορείτε...να τα προσθέσετε με κάποια σημασία στα παραπάνω. Τώρα για τα μελλούμενα: Για το ερχόμενο φύλλο θα δώσω ακόμα ύλη στο «Νουμά»· μα δε μου φαίνεται δυνατό να εξακολουθήσω υπό τους όρους που ανάφερα παραπάνου. Μέρα με τη μέρα πείθομαι πως όπως είναι τα πράματα, ο «Νουμάς» δεν μπορεί να είναι το φύλλο που εγώ νειρευόμουν. Αν κατορθωνότανε να χωριστεί ο «Νουμάς» σε δυο μέρη και το πολιτικό του μέρος να πουλιέται στο δρόμο μα και να στέλνεται υποχρεωτικά στους σημερινούς συνδρομητές (για να είναι λιγώτερες οι αναγκαίες οικονομικές θυσίες) τα πράματα, πιστεύω, θα πήγαιναν καλά. Μα και πάλι μπροστά απ' αυτό έπρεπε να προηγηθεί μια συνένωση των ομοϊδεατών σε ένα σωματείο με καθαρά ωρισμένες αρχές, με ωρισμένο πρόγραμμα εργασίας για να μη δημοσιεύονται παρά μόνο άρθρα σύμφωνα με τις ιδέες εκείνες. Ποιοι θα ήταν για τέτοια ένωση πρόθυμοι δεν μπορώ φυσικά να ξέρω· καμμιά δεκαριά πρόσωπα πιστεύω πως σήμερα μπορούσε να εξασφαλίσει κανείς. Μα κυρίως

χρειάζονται πρόσωπα που να μπορούν να διαθέσουν και υλικά μέσα για τις ιδέες ή να έχουν την κοινωνική επιρροή να συγκεντρώσουν πολλούς οπωσδήποτε εύπορους σε μια τέτοια ένωση. Τότε ίσως μπορούσε να βγει ένα χωριστό φύλλο, ίσως κι ο ίδιος ο «Νουμάς» να μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για επίσημο όργανο της ένωσης αυτής. Αν μια τέτοια ένωση δεν μπορέσει σήμερα να βγει στο φως –ας παρατήσουμε κάθε σκέψη σοβαρής δράσης για την ώρα κι ας περιμένουμε καλύτερη εποχή.

Επιστολή Αλέξανδρου Βαμβέτσου σε Πάλλη(βρέθηκε στο Αρχείο
Δραγούμη)

Αθήνα, Τετάρτη 14/27 ΙΙΙ 1912 (χειρ. 4 δίφυλλα)

Αξιότιμε κ. Πάλλη,

Μια ομιλία μου τον περασμένο Νοέμβρη στον «Εκπαιδευτικό Όμιλο» ήταν η αφορμή της συνεργασίας μου στο «Νουμά». Γινότανε λόγος για τη δράση του Όμιλου· εγώ υποστήριξα πως μια και η ίδρυση του σκολειού ήταν πειά αδύνατη, έλειπε κάθε σκοπός απ' το σωματείο και θα έπρεπε να διαλυθεί(η) αν δε γινόταν σκέψη να εργαστεί αλλιώς. Και το τελευταίο αυτό έπρεπε να γίνει(η). Για να γίνει μια σοβαρή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με βάση τη δημοτική γλώσσα χρειάζεται για έναν που βλέπει σήμερα τον τόπο μας μια μεγάλη εργασία προς τα κάτω. Η εργασία αυτή έπρεπε, νομίζω, να έχει αρχίσει πολύ πιο πριν κι απ' αφορμή του γλωσσικού αγώνα μα δεν είχε γίνει. Νομίστηκε για πολύν καιρό και νομίζεται ακόμα από πολλούς πως το γλωσσικό ζήτημα θα λυθεί με την εμφάνιση του “μεγάλου” φιλόλογου ή με την επιστημονική συζήτηση...το γλωσσικό ζήτημα δε λύθηκε, γιατί και το “μεγαλείο” δεν αναγνωρίστηκε απ' την μεγάλη μάζα, εκείνη που είναι η μόνη αρμόδια να λύσει το γλωσσικό ζήτημα· γιατί το γλωσσικό ζήτημα είναι και ζήτημά της, γιατί αν το γλωσσικό ζήτημα δεν ήταν κοινωνικό και μόνο κοινωνικό δεν θα είχε απολύτως καμιά σημασία, δεν θ' άξιζε τον κόπο να το θίξει κανένας. Όσο για την επιστήμη –τι μπορεί αυτή να μας αποδείξει; ίσως τα δικαιώματα της νεοελληνικής σα μιας εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας ανάμεσα στους αιώνες. Αι και τι μ' αυτό; εδω έχετε τη θέληση του έθνους, που κλείνοντας τα μάτια[1 λέξη δυσανάγνωστη] τους πολλούς, έχοντάς τα κλειστά σας λέει “εγώ δεν τη θέλω τη γλώσσα αυτή, η άλλη είν' ομορφότερη και αυτή μ' αρέσει, σ' αυτή θέλω να ξαναγυρίσω”. Έχοντας τη θέληση αυτή πολεμάει

με τόση λύσσα το δημοτικισμό, προσφέρει τη βοήθειά του στον κάθε δημοκόπο που θα εκμεταλλευτεί το γλωσσικό ζήτημα κι' εμποδίζει κάθε πρόοδο- κυρίως στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Έτσι καταντούμε στη μια λύση: για τη νίκη του γλωσσικού ζητήματος, για τη νίκη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης χρειάζεται συστηματική και σύντομη εργασία στο λαό (αρκετή σημασία ίσως περισσότερη του δέοντος, δόθηκε στη δήθε "καλή" τάξη) χρειάζεται αυτός να νοιώσει πως το ζήτημα είναι ζήτημα ζωής, ανάπτυξης, προόδου γι' αυτόν, πως το συμφέρο του απαιτεί τη νίκη της δημοτικής. Όσο δε γίνει αυτό, δεν κάνουμε ούτε ένα βήμα προς τα μπροστά κι' αν ακόμα ανοίξουμε χίλια πρότυπα σκολειά, γιατί την καλύτερη εργασία θα νοιώσει και θα εχτιμήσει μόνο εκείνος που έχει άλλη απ' τη σημερινή αντίληψη για το σκοπό του σκολειού και για την ανάγκη της μόρφωσης. Όλα αυτά τα είδε θεωρητικά κι' ο «Εκπαιδ. Όμιλος» γιατί τάγραψε με το χέρι του Γληνού στα Προλεγόμενα του Β' τόμου του Δελτίου· μα μόνο θεωρητικά, γιατί, όπως αποδείχτηκε απ' τον αντίχτυπο που είχαν τα δύο άρθρα μου στο «Νουμά» η επιτροπή του Όμιλου δεν είχε καταλάβει καλά το τι έγραφαν τα προλεγόμενα... Έγινε αμέσως σκέψη πως ο Όμιλος έπρεπε να πάρει στον ώμο του την προπαγάντα αυτή για να μη διαλυθεί...και πως έπρεπε να βρεθεί ο τρόπος της τέτοιας εργασίας του...

Πρώτα-πρώτα μικρά φωτιστικά φυλλαδιάκια καλο- και φτηνοτυπωμένα που να στέλνονταν –στην αρχή τουλάχιστο- δωρεάν σ' όλες τις άκριες του Βασιλείου και να πραγματεύονται διάφορα κοινωνικά ζητήματα με το σκοπό να μορφώσουν πολιτικά, κοινωνικά το λαό να τότε συνειθίσουν σε ιδέες, βγάζοντάς τον απ' την προσωπολατρεία του και να του αναπτύξουν και τις ιδέες εκείνες που φαίνεται να συβιβάζονται με την οικονομική όψη της μεγάλης μάζας του Ελληνικού πληθυσμού (γεωργικού, εργατικού, μικροαστικού) τις ιδέες που ονόμασα φιλελεύθερες. Χώρι' απ' τα φυλλάδια χρειαζότανε μια προσωπική και προφορική επικοινωνία με τις διάφορες τάξεις του λαού· αυτό θα γινότανε με την ανάπτυξη των επαρχιώτικων (έχω στο μάτι τους φοιτητές) μελών του Όμιλου που θα τους έφτανε για να εργαστούν σύμφωνα με τις κοινές αρχές στον τόπο τους, όπου θα είχαν σαν επιστήμονες την αναγκαία κοινωνική επιβολή, που θα έκανε ν' ακούγεται η γνώμη τους. Το ίδιο θα γινότανε στην Αθήνα...

Το τρίτο ήταν όργανο περιοδικό, που θα έκανε δυνατή την ταχύτερη επικοινωνία μας με το λαό, που θα φώτιζε με την κοινωνική λαμπάδα τα ζητήματα της ημέρας, θάδινε τον τόνο σ' αυτά και θα εξασκούσε την κρίση και την παρατήρηση του μορφωμένου λαού...

Οι σκέψεις μου αυτές φάνηκε πως βρήκαν την επιδοκιμασία εκείνων που τις άκουσαν. Ο κ. Ραμάς...μου μίλησε για το τρίτο μέσο της προπαγάντας. Το «Δελτίο» δεν ήθελε να πάρει(η) κοινωνικό χαρακτήρα – προτιμούσε να μείνει παιδαγωγικό περιοδικό· εγώ δεν επέμεινα στην αλλαγή του Δελτίου, γιατί κι' αν άλλαζε μορφή θα είτανε μέσο προπαγάντας σε μορφωμένους κύκλους...Εφημερίδα καινούργια είτανε δύσκολο να βγει – τουλάχιστο απ' τον Όμιλο...Ένα έμενε ακόμα –να γίνει ο «Νουμάς» επίσημο όργανο των φιλελεύθερων ιδεών, να βρεθεί(η) ένας συνεργάτης που ν' αναλάβει τη διεύθυνση του πολιτικού μέρους που θάπιανε τη μισή έκταση του «Νουμά». Είπα πως ο «Νουμάς» με τόνομά του μόνο μπορεί να τρομάξει λίγο τον κόσμο και να μην πέρνεται· μα εγώ δεν είμαι ο άνθρωπος που θάδινε σημασία στα γούστα των αναγνωστών –ας γινότανε λοιπόν η πρόβα με το «Νουμά»...[Κατά πρόταση του Ραμά ανέλαβε ο Βαμβέτσος τη διεύθυνση του πολιτικού μέρους]

Την άλλη μέρα συνεννοήθηκα με τον Ίδα και με τον Ταγκόπουλο κι' η συνεργασία μου άρχισε απ' το δεύτερο φύλλο του Δεκέμβρη. Μιλώντας με τον Ίδα, έναν όρο μόνο του έβαλα –να βρεθεί το μέσο να διαδοθεί ο «Νουμάς». Μου δόθηκε η υπόσχεση πως από μέρους του Όμιλου θα γινόταν η προσπάθεια να γίνει ο «Νουμάς» αυτάρκης· πρώτα θα συνιστούσαν το «Νουμά» στα μέλη του Όμιλου, έπειτα θα περιμένανε να ιδούν την εντύπωση που θα κάνει ο νέος «Νουμάς» για να φροντίσουν να πουληθεί στους δρόμους. Έτσι άρχισε ταχτικά το πολιτικό μέρος του Νουμά που εξακολουθεί ως τα σήμερα· ύστερα από τριών μηνών πείρα έγγραφα[;] τις σκέψεις μου στον Ίδα, μιλήσαμε το Σάββατο κι' αποφασίσαμε να σας γράψω.

Ο νέος «Νουμάς» έκανε διάφορη εντύπωση στους αναγνώστες του· η μεγάλη μερίδα τους, που αποτελείται από «φιλολογούντας» δεν έμεινε ευχαριστημένη και με δυσαρέσκεια βλέπει το πολιτικό περιεχόμενο· έτσι πρώτα έγινε η μετακόμιση του πολιτικού μέρους στο δεύτερο μέρος του φύλλου κι' έπειτα τώρα πρέπει να γράφεται μόνο ένα πολιτικό άρθρο και η

πολιτική επιθεώρηση. Μα αυτό είναι το λιγώτερο· ο «Νουμάς» διαβάζεται σήμερα από έναν περιορισμένο αριθμό, αριθμό που με πολλή δυσκολία αυξάνει...

Μα προπαγάντα δε γίνεται με το «Νουμά». Έπειτα για το πολιτικό μέρος όπως είναι σήμερα τα πράγματα δύσκολα βρίσκονται συνεργάτες· ως τώρα όλα τα φύλλα γράφηκαν από μένα, απ' τον Ίδα και δυο φίλους μου...[παραιτείται από διευθυντής και δέχεται να γράφει μόνο την πολιτική επιθεώρηση].

Αν όμως για λόγους οικονομικούς δεν είναι δυνατό να βγει καινούργιο φύλλο, [προτείνει την έκδοση εβδομαδιαίας πολιτικής εφημερίδας υπό τον Ζαχαρία Παπαντωνίου] τότε πιστεύω πως μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε πάλι το «Νουμά»· μα τότε πρέπει το πολιτικό του μέρος να βγαίνει χωριστά και να πουλιέται στο δρόμο. Το πράμα πιστεύω πως θα στοιχίσει ίσα με 50 δρχ. το μήνα πρόσθετα έξοδα για το διπλό τύπωμα και καμμιά 100-150 για έναν άνθρωπο που θα το διευθύνει, χωρίς να γράφει αυτός τίποτα γιατί τα άρθρα θα του τα δίνουμε εμείς. Οι συνδρομητές του Νουμά θα εξακολουθούν να παίρνουν και τα δύο μέρη και το πολιτικό μόνο θα μπορεί να πουλιέται και χωριστά...

Εκείνο που δεν είναι λιγώτερο αναγκαίο είναι η ένωση των φιλελευθέρων σε κοινό σωματείο· ίσως τώρα που πέρασαν οι εκλογές να μπορέσει να γίνει κάτι· φοβούμαι πως ο Εκπαιδ. Όμιλος εμποδίζει κάπως την τέτοια ενέργεια, γιατί κι' ο ίδιος αξιώνει ν' αναλάβει μορφωτική δράση και να κουνηθεί δεν εννοεί...Οι δικές σας σκέψεις είν' 'κείνες, που θα μας δείξουν αν μπορούμε να κάνουμε τίποτα σ' αυτό το σημείο.

ΔΟΜΗ της ιστορικής μελέτης «Ιστορικά Ξεγυμνώματα»

Α΄ Μέρος

Βύθος και μαρασμός

1. Ύστερ' από την Άλωση
2. Οι Γενίτσαροι
3. Αλλαξοπιστία
4. Η φευγάλα
5. Παρηγορίες κ' ελπίδες
6. Η Ένωση και τα Προνόμια
7. Οι Εθνικοί Αρχηγοί
8. Πατριαρχικές Δημοπρασίες
9. Βαθείς ταπείνωσες και βαθείς φιλοσοφίες
10. Το Σλαβικό ζήτημα
11. Οι Κοσμικοί της ενωρίτερης εποχής
12. Οι Κοσμικοί της αργότερης εποχής
13. Ο Παναγιωτάκης ο Νικούσης
14. Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος
15. Άλλοι δραγομάνοι κ' Ηγεμόνες
16. Οι Φαναριώτες

Β΄ Μέρος

Σημάδια Ζωής

1. Το Έθνος
2. Τα Εθνολογικά μας
3. Οι πρώτοι Αγώνες
4. Ο «Θρήνος της Κωνσταντινουπόλεως»
5. Τα ιστορικά των πρώτων αγώνων
6. Αγώνες του Δέκατου Έχτου Αιώνα
7. Αγώνες του Δέκατου Έβδομου Αιώνα
8. Τα τέλη του Δέκατου Έβδομου Αιώνα
9. Ευρωπαϊκές και Ρωμαϊκές αλλαγές
10. Ο Αγαθάγγελος
11. Η πολιτική της Ρουσίας
12. Αγώνες και μαρτύρια του δέκατου όγδοου αιώνα
13. Νέα μαρτύρια, νέοι αγώνες και νέες ντροπές

14. Η στερνή η πράξη της Ρούσικης Τραγωδίας
15. Ο επίλογος της Ρούσικης Τραγωδίας

Γ' Μέρος

Ξύπνημα

1. Εθνική Συνείδηση
2. Νέα Ρούσικη πολιτική και νέα Ρωμαϊκή ζωή
3. Λάμπρος Κατζώνης
4. Καινούργιος Καλοθελητής
5. Ρήγας Φεραίος
6. Πολιτικά μπερδέματα
7. Ο Αλή Πασάς
8. Σουλιώτες κι Αρβανιτισμός
9. Σουλιώτικοι Πόλεμοι
10. Ενέργεια και Συνέργεια
11. Αλής και Κλεφτουριά
12. Θαλασσινά κινήματα
13. Παπαθύμης Βλαχάβας
14. Τα στερνά μαύρα χρόνια
15. Το δράμα της Πάργας
16. Το τέλος του Αλή αρχή δική μας
17. Μερικοί στοχασμοί
18. Υστερόλογος

Δ' Μέρος

Εθνικά Στοιχεία

1. Κοινότητες
2. Μαδεμοχώρια κι' Αμπελάκια
3. Ναυτιλία
4. Ο οργανισμός της Ναυτιλίας
5. Άλλες κοινότητες
6. Οι άγνωστοι κ' οι ανιστόρητοι
7. Η Αθήνα
8. Φιλολογία και Λεξιλογία
9. Ο Ερωτόκριτος
10. Τα Δημοτικά Τραγούδια

11. Ο Σολωμός
12. Τα Σκολειά
13. Φιλολογική σειρωσύνη
14. Το Γλωσσικό Ζήτημα
15. Ο Κοραΐς και τα «Προλεγόμενα»
16. Αρματωλοί και Κλέφτες
17. Τα ιστορικά τους
18. Τα ήθη τους
19. Τα ιστορικά των Τραγουδιών

Επίλογος

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτες

1. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αρχείο Ίωνος Δραγούμη
Αλληλογραφία: φάκ. 1, υποφ. 1, 2, 3, 4, 5
φάκ. 2, υποφ. 1, 2, 3
φάκ. 3, υποφ. 1
φάκ. 4, υποφ. 1,2, 3, 4,5
φάκ. 5, υποφ. 2, 3, 4, 5
φάκ. 6, υποφ. 1, 2, 3, 4,
φάκ. 7, υποφ. 1, 3, 4
φάκ. 8, υποφ. 1, 2, 3, 4
φάκ. 9, υποφ. 1
2. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αρχείο Δημήτριου Πετροκόκκινου
Αλληλογραφία Δ. Πετροκόκκινου με Γ. Ψυχάρη και Π. Βλαστό (1900-1920).

Δημοσιευμένες

1. εφημερίδα *Νουμάς*, 1903-1917
2. *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Σύγγραμμα Περιοδικόν*, 1863, 1864, 1905-1907.
3. Αλληλογραφίες δημοτικιστών
 - A.** Από την Αλληλογραφία των πρώτων Δημοτικιστών, *I. Γιάννη Ψυχάρη και Αργύρη Εφταλιώτη Αλληλογραφία. 716 γράμματα (1890-1923)*, επιμέλεια Σταμ. Καρατζά, Ερατ. Καψωμένου, Ιωάννινα 1988.
 - B.** Από την Αλληλογραφία των πρώτων Δημοτικιστών, *II. 562 γράμματα των Ε. Γιανίδη, Ι. Δραγούμη, Α. Εφταλιώτη, Κ. Παλαμά, Α. Πάλλη, Δ. Ταγκόπουλου, Γ. Ψυχάρη κ.ά.*, επιμέλεια Σταμ. Καρατζάς, Θεσσαλονίκη 1985.
 - Γ.** Π. Σ. Δέλτα, *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδη, Εστία, Αθήνα 1997 (α΄ έκδοση 1957).
 - Δ.** Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Αλληλογραφία 1895-1959*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, Μ. Βερτσώνη-Κοκόλη, Ε. Πέτκου), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2001.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενής

1. Βερναρδάκης Δημήτριος, *Ψευδαττικισμού έλεγχος ήτοι Κ. Σ. Κόντου γλωσσικών παρατηρήσεων αναφερομένων εις την Νέαν Ελληνικήν γλώσσαν*, Τεργέστη 1884.
2. Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος, *Η Δημοτικιστική αντίθεση στην Κοραϊκή «Μέση Οδό»* (εισαγωγή-επιμέλεια Εμμ. Μοσχονάς), Οδυσσέας, Αθήνα 1981.
3. Βλαστός Πέτρος, *Η ελληνική και μερικές άλλες παράλληλες διγλωσσίες*, Εστία, Αθήνα 1934.
4. Γιανίδης Ελισαίος, *Γλώσσα και Ζωή, Αναλυτική μελέτη του γλωσσικού ζητήματος*, Αθήνα 1914(α΄ έκδοση 1908).
5. Γληνός Δημήτρης, «Η κρίση του Δημοτικισμού», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 11, 1923-1934, σ.3-45.
6. Γληνός Δημήτρης, *Άπαντα*, τ. Α΄(1898-1910), τ. Β΄(1910-1914)(εισαγωγή-επιμέλεια Φίλιππος Ηλιού), Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
7. Δραγούμης Ίων, *1. Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες (1903-1909), 2. Ελληνικός Πολιτισμός (1913)*, Αθήνα 1927.
8. Δραγούμης Ίων, *Όσοι Ζωντανοί*, Αθήνα 1926.
9. Δραγούμης Νικόλαος, «Συμβουλαί προς τους Χειρώνακτας», *Πανδώρα*, 1 Οκτωβρίου 1865, τ. 1^{ος} φ. 373, σ. 328-330.
10. Κονεμένος Νικόλαος, *Το Ζήτημα της Γλώσσας*, Κέρκυρα 1873.
11. Κόντος Κωνσταντίνος, *Γλωσσικά Παρατηρήσεις αναφερόμεναι εις την Νέαν Ελληνικήν Γλώσσαν*, Αθήνα 1882.
12. Krumbacher Karl, *Το πρόβλημα της Νεωτέρας Γραφομένης Ελληνικής*, Αθήνα 1905.
13. Μητσάκης Μιχαήλ, *Το γλωσσικόν ζήτημα εν Ελλάδι. Μία φιλολογική σελίς εις δύο γλώσσας*, Αθήνα 1892.
14. Πάλλης Αλέξανδρος, *Μπρουσός*, επιμ. Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Αθήνα 1975.
15. Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Η Εταιρεία «Η Εθνική Γλώσσα» προς το Ελληνικό Έθνος*, 1905.

16. Ροΐδης Εμμανουήλ, «Τα Είδωλα», *Τα Έργα*, τ. Δ΄, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, σ.31-324.
17. Ρουσόπουλος Α. Ο., «Το Γλωσσικόν Ζήτημα», *Δελτίον Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας*, τ. Α΄. τεύχος Γ΄, Αθήνα 1895, σ. 57-59.
18. Σκληρός Γεώργιος, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα», *Έργα* (επιμέλεια Λουκά Αξελού), Αθήνα 1977, σ.79-137.
19. Σκληρός Γεώργιος, «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού», *Έργα* (επιμ. Λουκά Αξελού), σ.153-358.
20. Τριανταφυλλίδης Μανόλης, *Δημοτικισμός. Ένα γράμμα στους δασκάλους μας. Τι έγινε στα 1921 και τι θα γίνη τώρα. Γλωσσική μυθολογία, δημοτικισμός και κομμουνισμός. Τι πιστεύω*, Αθήνα 1926.
21. Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «Δημοτικισμός και Αντίδραση», *Απαντα*, τ.6, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1963.
22. Τσιριμώκος Μάρκος, *Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου* (ανατύπωμα από το περιοδικό *Νέα Εστία*), Αθήνα 1927.
23. Χασιώτης Γ., *Η γλώσσα του Έλληνα. Ο πτωχοπρόδρομος και οι οπαδοί αυτού. Διαλέξεις αναγνωσθείσαι εν τω εν Κωνσταντινουπόλει ελληνικώ φιλολογικώ συλλόγω*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1909.
24. Χατζιδάκις Γεώργιος, *Μελέτη επί της Νέας Ελληνικής ή βάσανος του ελέγχου του ψευδαπτικισμού*, Αθήναι 1884.
25. Χατζιδάκις Γεώργιος, *Περί του γλωσσικού ζητήματος εν Ελλάδι*, μέρος δεύτερον, Αθήνησιν 1893.
26. Χατζιδάκις Γεώργιος, *Γενηθήτω φως. Ο Μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία*, Εν Αθήναις 1920.
27. Χατζιδάκις Γεώργιος, «Διατί είμαι μεν Δημοτικιστής αλλά δεν γράφω την Δημοτικήν», *Γλωσσολογικά Έρευναι*, τ. Β΄, Αθήνα 1977.
28. Ψυχάρης Γιάννης, *Το Ταξίδι μου*, Νεφέλη, Αθήνα 1988(α΄ έκδοση 1888).
29. Ψυχάρης Γιάννης, *Ρόδα και Μήλα*, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, 4, 5, Αθήνα 1902-1909.

30. Psichari J. N., «The Gospel riots in Greece» στο *Language Question in Greece. Three essays by J. N. Psichari and one by H. Pernot translated into English from the French by "Chiensis"*, Calcutta 1902.
31. Φωτεινός Δ. (Δ. Γληνός), «Έθνος και Γλώσσα», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, Μέρος Α', τ.5 (1915), Αθήνα 1916, σ.47-62, Μέρος Β', τ.10 (1922), σ.47-93.

Δευτερογενής

1. Argyropoylos D. Roxane, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Athènes 2001.
2. Augustinos Gerasimos, *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914*, New York 1977.
3. Βολοσίνοφ Ν. Βαλεντίν, *Μαρξισμός και Φιλοσοφία της γλώσσας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998.
4. Crowley Tony, *Language in History*, London 1996.
5. Δημαράς Αλέξης, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Α' (1821-1894), Β' (1895-1967), Ερμής, Αθήνα 1986, 1987 (α' έκδοση 1973, 1974).
6. Δημαράς Αλέξης, «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα Εκπαιδευτικά» στο *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 21-47.
7. Δημαράς Αλέξης, «Ο Τριανταφυλλίδης και οι εκπαιδευτικές θέσεις του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού» στο *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 59-67.
8. Δημαράς Αλέξης, *Εκπαιδευτικός Όμιλος : Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνοψη – Περιγραφή – Εκτιμήσεις*, Σχολή Μαράιτη, 1994.

9. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922* (επιστημονική επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. Α1, Α2, Βιβλιόραμα, 2000.
10. Jones Gareth Stedman, *Languages of Class. Studies in English Working Class History 1832-1982*, Cambridge 1983.
11. Καλογιάννης Γ. Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και Ιδεολογικοί Αγώνες*, Αθήνα 1984.
12. Kedourie E., *Nationalism*, 1978 (α΄ έκδοση 1960).
13. Κριαράς Εμμανουήλ, *Ψυχάρης. Ιδέες, Αγώνες, ο Άνθρωπος*, Εστία, 1981 (α΄ έκδοση 1959).
14. Κριαράς Εμμανουήλ, *Φιλολογικά Μελετήματα 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1979.
15. Κριαράς Εμμανουήλ, *Πρόσωπα και θέματα από την Ιστορία του Δημοτικισμού*, α. Α΄, Καστανιώτης, 1986.
16. Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, Μπουκουμάνης, 1973.
17. Λιάκος Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1994, σ.171-199.
18. Μαντούβαλου Μαρία, *Λορέντσου Μαβίλη Άγνωστον Δοκίμιον περί Γλώσσης*, Αθήναι 1969.
19. Μουλλάς Παναγιώτης, «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία», *Ο Εραμιστής*, έτος ΙΒ΄, τ. 11/1974, σ. 137-150.
20. Moullas P., *Les concours poétiques de l' Université d' Athènes 1851-1877*, Αθήνα 1989.
21. Μπιτσάκης Ι. Ευτύχης, «Δημήτρης Γληνός: από το αστικό στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό» *Διαβάζω*, 61 (26-1-83), σ. 32-37.
22. Μποχώτης Αθανάσιος, *Η κριτική της κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας στο ελληνικό Κράτος 1864-1911* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Ρέθυμνο 1998.
23. Παπαϊωάννου Μ. Μ., *Από τον Ψυχάρη στο Γληνό*, Αθήνα 1986.

24. Παπακώστας Γιάννης, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας. Η Αλληλογραφία*, Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 1985.
25. Petmezas Socrates, «The formation of early Hellenic Nationalism and the special symbolic and material interests of the new radical republican intelligentsia (1790-1930)», *Historiein*, v. 1, Αθήνα 1999, σ. 51-74.
26. Πολίτης Αλέξης, *Τα Ρομαντικά Χρόνια*, Αθήνα 1993.
27. Rotolo Vincenzo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα» στο *Διήμερο Κοραή (29 και 30 Απριλίου 1983). Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Αθήνα 1984, σ.45-58.
28. Smith Antony, *Εθνική Ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
29. Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
30. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Δημοτικισμός και Κοινωνικό Πρόβλημα*, Αθήνα 1976.
31. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ.Ν. Πολίτη», *Μνήμων*, 7 (1978-79), σ. 18-43.
32. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Η σύνδεση του Δημήτρη Γληνού με το δημοτικιστικό κίνημα», *Διαβάζω*, 61 (26-1-83), σ. 52-55.
33. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Θεμέλιο, 1988.
34. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, «Γ. Σκληρός και Μ. Τριανταφυλλίδης: Σύγκλιση και απόκλιση δύο δρόμων» στο *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 111-128.
35. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός 1999.
36. Σωμερίτης Στρατής, *Η Μεγάλη Καμπή. Ματρυρίες – Αναμνήσεις 1924-1974. Μέρος πρώτο: Από τη Δημοκρατία στο Φασισμό 1924-1941*, Ολκός, 1975.

37. Τερζής Π. Νίκος, «Το αίτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση» στο *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1987, σ.89-116.
38. Tziovas Dimitrios, *The Nationism of the Demoticists and its impact upon their literary theory (1888-1930)*, Amsterdam 1986.
39. Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του Εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, 1989.
40. Φραγκουδάκη Άννα, *Ο εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα 1977.
41. Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο Μεσοπόλεμο*, Κέδρος 1992 (α΄ έκδοση 1977).
42. Φραγκουδάκη Άννα, «Γλωσσική μεταρρύθμιση. Γλώσσα και εξουσία», *Ο Πολίτης*, Ιούνιος 1976, σ. 29-32.
43. Φραγκουδάκη Άννα, *Η Γλώσσα και το Έθνος 1880-1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, Αλεξάνδρεια, 2001.
44. Φωτιάδου Α., *Ίων Δραγούμης. Οι απόψεις του για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*, Θεσσαλονίκη 1986.
45. Χαραλάμπους Φ. Δημήτρης, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη 1987.
46. Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ.Α΄, *Μαρτυρίες και κείμενα*, τ.Β΄, Αθήνα 1989.
47. Χρηστίδης Χρίστος, *Πολιτική Δικονομία 1971. Δοκίμιο μεταγραφής της στην εθνική γλώσσα των Ελλήνων*, Αθήνα 1974.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
Προδρομικές φάσεις του γλωσσικού ζητήματος	
Η συγκυρία της εμφάνισης του δημοτικισμού	
2.I. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΔΙΚΤΥΩΝ	8
- Στροφή στην πολιτική παρέμβαση μετά το 1897.....	10
- Πρώτες προσπάθειες ελέγχου του τύπου (1897-1904).....	13
- Προσπάθειες συγκρότησης συλλογικού σώματος (1900-1904)	18
- Διαφωνίες για τακτική.....	21
2.II. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ	25
3. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΥΜΑ	
- Δίκτυα και χρηματοδότηση.....	33
- Λαός Κωνσταντινούπολης.....	42
- Επιστροφή στο <i>Νουμά</i> . Προσπάθειες για ιδεολογική χειραγώγηση. Κεντρικός ρόλος Δραγούμη.....	45
- <i>Νουμάς</i> 1912-1914.....	48
4. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ	
4.I. <u>Πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις</u>	52
- Πολιτική γραμμή <i>Νουμά</i> μέχρι το 1907.....	52
- <i>Νουμάς</i> και Βενιζέλος.....	55
- Αντιπαραθεση σοσιαλιστών – εθνικιστών.....	57
- Ενδοαστική σύγκρουση.....	68
4.II. <u>Έθνος και Ιστορία</u>	79
- Εθνική Ιδέα και γεωπολιτική συγκυρία.....	79
- Βαλκανική Συμμαχία.....	88
- Βαλκανικοί Πόλεμοι.....	90
- Ιστορικά Ξεγυμνώματα.....	91
4.III. <u>Κοινωνικά στερεότυπα και θέση των δημοτικιστών</u>	103
4.IV. <u>Γλωσσικές αντιπαραθέσεις μέχρι το 1917</u>	109
- Ψυχαρισμός και γλωσσικός συμβιβασμός.....	109

- Τριανταφυλλίδης, Δελμούζος, Γληνός. Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση 1917.....	116
4.V. <u>Πολιτικό δίλημμα στο Διχασμό</u>.....	121
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	126
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	131
ΠΗΓΕΣ.....	165
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	166
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	172